

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

1'2006

Габдулла Тукайның тууына 120 ел

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Вәли Хангилдин

Милли мәгариф

Китап киштәсе

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Вәли Хангилдин
1891-1971

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№1(28) # 2006

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фәил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Төлгат Галиуллин
Фәтә Гәрифүллин
Гали Даутов
Мирфәтих Зәкиев
Рүзәл Иосыпов
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г. Казань,
ул. Зеленая, д. 1, кор. Б, к. 202 б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп басты-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мөмкин

Журнал редакциянең компьютер
үзәгендә битләргә салынды һәм ЗАО
"Новое Знание" типографиясендә
басылды.

Басарга 03.01.06 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 03/06. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыкла-
ры телләре турында»гы Законны
гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2006

БУ САНДА:

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

ТУКАЙ ЖӨМЛӘСЕ	3
ХУҖИӘХМӘТ МӘХМҮТОВ. Тукай сүзләре	5

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Язуыбыз турында яңа китап	8
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Шагыйрь Рәхимкол бине Исламкол кулъязмасы ..	13
ЛӘЙСӘН ТӨХБИЕВА. Саф татар лексикасына караган киём атамалары	14
РУМИЯ ГАБДЕЛХАКОВА. XVIII гасыр ядкәре «Гарызнамә»	15
РИФА ХАРРАСОВА. Гадел Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» повестының кыйммәтләр җирлегә	18
АЛСУ ШӘРИПОВА. Кешеләрнең яхшы булачагына ышанам	23
РАВИЯ ЗАРИПОВА. Мөхәммәт Мәһдиев — әдәбият галиме, сизгер тәнкыйтьче	26

МӘШҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Татарның түбәннән күтәрелгән олпат галиме	31
БАХИТ ХАКОВ. Кайбер хатирәләр	38
ЛУИЗА ХАНГИЛДИНА. Сүнмәс җылы сирпеп тордылар	39
ВӘЛИ ХАНГИЛДИН. Татар теленең грамматика китаплары язылу тарихыннан кыскача белешмә	40

МИЛЛИ МӘГАРИФ

АЛЬБЕРТ НАРБЕКОВ. Ассызыклап куйган юллар	47
НАТАЛЬЯ ГАЗИЗОВА, ЛАРИСА ЖУРБЕНКО, РОЗА ХУҖИӘХМӘТОВА. Техник югары уку йортында укучы магистрлар өчен математика курсының эчтәлеген билгеләү	49

КИТАП КИШТӘСЕ

ГАМИР МӨБАРӘКҖАНОВ. Математика тамгалары һәм терминнары барлыкка килү тарихы	51
---	----

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

НАИЛ ГАЙСИН, ӘХӘТ ИЛЬЯСОВ. Атом төшенең магнитик резонансы спектроскопиясе	54
ЭМИР СИБГАТУЛЛИН. Ферманың Бөек теоремасын исбатлау турында	60
ИЛШАТ МИРСӘЯПОВ. Киселү торыгы зур булган бөгелүче тимербетон элементның авыш кисеме чыдамлыгын хисаплау	61

ФӘНГӘ КЕРЕШ

АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Механика тарихыннан	64
--	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

КАЗАН ДӘУЛӘТ ТЕХНОЛОГИЯ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	70
БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА	73

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ	
УНИВЕРСИТЕТЕ	70
ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР	73

ТУКАЙ ЖӨМЛӘСЕ*

Күрде милләт
Арзан безне
Агачтан я-
ки таштан да;
Европада
Газиз бит без
Күз өстендө-
ге каштан да.

**Мәдрәсәдән чыккан
шәкертләр ни диләр?**

1907.

«Исемдә калганнар»дан:

Минем атам Мөхәммәт Гариф Кушла-
выч карьясендә (*авылында*)
Мөхәммәт Галим исемле
мулланың углы булып, 14-15
яшьләрендә Кышкар мәдрә-
сәсенә китеп, анда хәтме
көтеп кылырга (*укып тәмам
итәргә*) гадәттә ничә сәнә
ел кирәк булган булса шул
кадәр торып, карт атасы
тере вакытта ук авылымыз
Кушлавчыка кайтып, мулла
булмыштыр.

Мулла булгач та
өйләндеке бер жәмөгәте
илә берничә генә еллар
торгач, жәмөгәте вафат бу-
лып бер ир вә бер кыз бала-
сы калмыштыр.

Моннан соңра атам, икенче мәртәбә
өйләнүе уларак, Өчиле карьясе Зиннәтулла
хәзрәтнең Мәмдүдә исемле кызыны (*минем
анамны*) алмыштыр.

Анам илә бер ел ярым кадәр торгач, бе-
ренче бала уларак, мин дөнъяга килгәнмен.

Минем туганыма 5 ай заман үткәч,
атам, аз гына вакыт авырып, тәрке дөнъя
итмештер (*үлгән*).

Тол калган анам янында мин берничә
вакыт торгач, анам мине авылымыздагы
Шәрифә исемле бер фәкыйрә карчыкка ва-
кытча асрарга биреп калдырып, үзе Сасна
нам (*исемле*) карьянең имамына кияүгә чык-
мыштыр.

Әни дә үлгәч, мин бөтенләй ятим булып
житкәнгә, мин бу Сасна мулласы өенә дә
сыймаганга, ул мулла мине Өчиле карьясен-
дәге, анамның атасы булган бабайга кайта-
рып биргән.

Минем анамның анасы булган үз әбием
әни кыз чакта ук үлгән булганга, бабай кай-
сы мулладандыр тол калган бер хатынны
аңар ияреп килгән алты ба-
ласы илә алган булган.

Үги әбинең алты
күгәрченнәре эчендә мин
бер чәүкә булганга, мине
еласам юатучы, иркәләним
дисәм сөюче, ашыйсым, эчә-
сем килсә кызганучы бер дә
булмаган, мине эткәннәр дә
төрткәннәр.

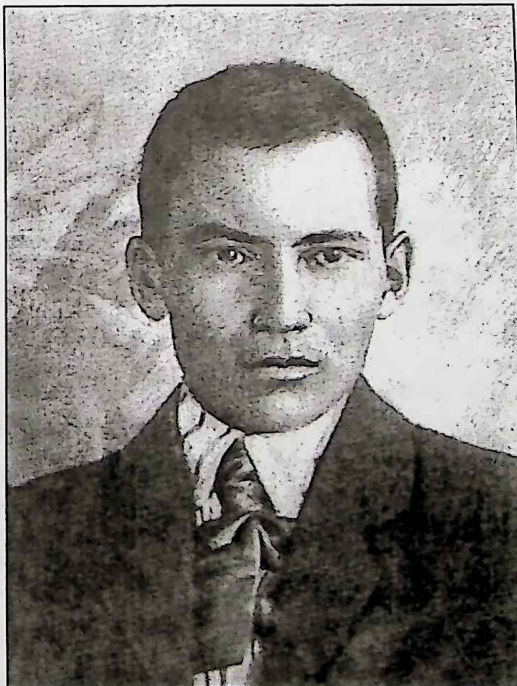
Шулай мәшәккәтләнә
торгач, бездән жиде генә
чакрым Кырлай исемле
авылдан ир баласыз Сәгъди

исемле бер кеше килеп мине үзенә алып
киткән.

Бу Кырлайдагы беренче кышым үтте.
Яз житеп, карлар эри башлады. Озакламый
кырлар, игенлекләр тәмам кардан ялангач
калып, карала башладылар.

Менә бездән сабан туге жигте.

... Мин урамга чыкканда, кояш күтә-
релгән, бөтен авыл нурланган, авыл егетлә-
ре, авыл кызлары ак оекларын мөмкин
кадәр шомартып киеп, чабата киндерәлә-

*Габдулла Тукайның тормыш юлы һәм ижадына бәйле бу кечкенә
сәхифә әсәрләренәң 1948 елны чыккан академик басмасыннан
(Казан, Татарстан дәүләт издательствосы) алып төзелде.

рен дә бик тырышып, матурлап бәйләп, урамга чыкканнар иде.

Бер яктан, сабан туге башлыгы да, кулына бер таяк башына чүпрәк таккан әләм тотып, өй саен яулык, ситсы кеби нәрсә жыеп йөри иде. Без, яланаяклы малайлар исә, аның артыннан бер дә калмыйча йөгерә идек.

Чүпрәкләр, яулыктар жыелып төмам булгач, бөтен авыл халкы – хатын-кызы, баласы-чагасы болынлыкка төштеләр. Көрәшләр, узышулар башланды. Болынлыкта йөк-йөк белән торган чикләвек, көнбагыш вә кызыл билле ак перәннекләр хисапсыз иде.

Болар арасында егетләр тарафыннан кызларга бирелергә иң мовафигы (лаеклысы), әлбәттә, кызыл билле ак перәннек инде. Чөнки ул перәннек хакында бер авыл жыруы да бар. Болай:

Болынлыкка бөркет килгән,
Куркытадыр казларны;
Кызыл билле ак перәннек
Кызыктыра кызларны.

Атлар да чабышты, малайлар да йөгереште, яулыктар да алынды; шулай итеп, сабан туге да бетте.

1909.

«Мич башы кыйссасы»ннан:

Шул вакыт минем аркамнан суык чымырдан тора вә мин ихтыярысыз, хәзер генә сүнәп, капкачы ябылган мич янында торып кына, бабай (фатир хуҗасы – Ред.) белән сөйләшә ала идем. Берәздән, тышка да чыгып кергәч, суык бөтөнләй минем тешләргә шакулдатып, Казандагы рәвешчә бөтен тамырларны дерелдәтә башлады.

Бабайдан:

– Ятып торырга бер урын булмасмы? – дип кенә йокларга сорап, авыру килгәнне әйтмәдем. Ул:

– Хәзер генә моржа ябылды, мич башы бик жылы, – дип, миңа анда менәргә киңәш бирде.

Менеп яттым. Минем тәндәгә суык үзеннән көчлерәк эссе белән очрашкан-

лыктан, миңа шундый рәхәт хасыйль булды ки, тәгъриф мөмкин (сөйләп аңлатырлык) түгел. Әгәр бай булсам, бабайга мич башында яткан вакытымның минутына бер тәңкә бирер идем!

Мич башы рәхәт. Тән пешәргә җитә, аның саен шәп. Шулай рәхәтләнәп ятканда, өченче ел ук бик шәбәеп язган бер шигыремнең бәгъзы сәтырлары (кайбер юллары) исемә төштеләр дә, үз-үземнән кычкырып көлә башладым. Шигырь ошбу иде:

Булмамын, юк, картайсам да чын карт кеби,
Утырмам тик, юк-бар теләк тели-тели;
Менмәмен мин, хоҗай кушса, мич башына,
Шигырьләрдән килер миңа кирәк жылы.

1912.

«Мәкаләи махсуса»дан:

Мәҗит әфәнде Гафури белән күрештек. Ул миңа караганда да юашланган вә дөнья тарафыннан басылган кеби күренде. Аның белән безнең мосахәбәмез (әңгәмәбез) күп вакыт күзләр аркылы гына кылына иде. Читтән безне караган кеше, икемезне әле генә хисапсыз каты шаярып, соңра аналары кыйнап, бер минут элек кенә елаудан туктаган балаларга ошатыр иде.

Ни эшлик соң? Шаярыр идек, әле генә язмыш ханым кыйнаган; елар идек, әле күздән яшемез дә кипкән.

Россиядә хәзер уйнаган җилләр вә Россия һавасы безнең бөтен коллегаларымызны шул халәтә рухиягә китергән...

Әйе, әле күздән яшемез дә кипкән. Киләчәктәгә шатлык яки ерак, яки юк.

Уфада шактый заман торсам да, аның эчен вә әтрафын карап йөри алмадым. Мәҗит белән йөрергә чыксам да, ярты юлда, хәл беткәч, өйгә борыла идек.

1912.

«Халык әдәбияты»ннан:

Халык җырлары чын үземезнеке булганга, анда читләрдән: гарәп, төрек, сарт кебиләрнең тәзсире булмаганга, мин аларга әһәмият бирәм һәм мәхәббәт итәм.

Шунлыктан, «халык җырлары»на

мөхәббәтемнең бер әсәре булсын дип, шушы мөләхазаларымны (уй-фикерләремне) язарга жөрҗәт иттем.

Мин кечкенәдән үк жырчы идем. Кайда ишетсәм дә, жырлау тавышын салкын кан белән тыңлый алмый идем.

Мәдрәсәдә хәлфәләр, кече атна кичләрдә, бер кадак симәнке, ярты кадак чикләвек алып ясаган мәжлесләрендә дә мине онытмыйлар иде.

Мин, самовар артына гына утырып, алар кушкан көйләргә жырлап бирә идем, шул жырлавым бәрабәренә хәлфәләрдән берәр үч симәнке һәдия (бүләк) кылына иде.

Мин кулымдагы симәнкене беткәнче яргач, тагын жырлый идем.

Мәдрәсәдә үк мине жырчы диләр иде.

Кечкенәдән үк күнеләмә урнашкан жырулар сөймәкемнән миндә туган телемне сөю тугды. Әгәр миңа жырулар ярдәм итмәсә, мин соң сарт «Бәдәвам»на-

ры, сарт «Кисекбаш»лары, кызылбаш «Тасриф»лары, гарәп «Нәху»лары белән туган телемне сөймәк кеби бер олуг нигъмәткә малик (ия) була алыр идеммени?

Яшәсен халык әдәбияты! Яшәсен туган тел!

И туган тел, и матур тел,
Әткәм, әнкәмнең теле;
Дөньяда күп нәрсә белдем
Син, туган тел, аркылы.

И туган тел, һәр вакытта
Ярдәмәң берләң синәң
Кечкенәдән аңлашылган
Шатлыгым, кайгым минем.

И туган тел, синдә булган
Иң элек кылган догам:
Ярлыкагыл, дип, үземне,
Әткәм, әнкәмне, ходам.

1910.

© Мәхмүтов Х.Ш., 2006

ТУКАЙ СҮЗЛӘРЕ

Хуҗиәхмәт Мәхмүтов

ХУҖИӘХМӘТ ШАҢИӘХМӘТ улы МӘХМҮТОВ – танылган фольклорчы, филология фәннәре докторы, Халыкара Төрки академиясенә хакыйкый әгъзасы. ТАССР-ның һәм РФның атказанган мәдәният эшлеклесе, Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты.

Бүгенге көндә Татарстан Фәннәр академиясенә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш гыйльми хезмәткәр.

Махмұтов Х.Ш. Слова Тукая.

Крылатые слова и выражения Габдуллы Тукая – зеркало его таланта и истинной народности.

Бөек әдипләрнең халыктагы популярлыгы нәрсәләрдә күренә? Әлбәттә, аларның әсәрләре миллионнар тарафыннан йотылып укылу моның төп күрсәткече булып тора. Тагын шиксез-бәхәссез бер дәлил шул – яраткан шагыйрьләренең күп кенә әсәрләрен яисә алардан аерым өзеңләргә халык яткан белә. Соңгыларын, тапкыр һәм тирән мәгънәле гыйбарәләр сыйфатында, ул үзенә сөйләм телендә дә бик еш куллана; алар ярдәмендә тормыштагы төрлө-төрлө вәзгыятьләргә бәя бирә, вакыйгаларга, фактларга үзенә мөнәсәбәт белдерә.

Әдәби чыганаклардан сөйләү яки язучыга күчкән әнә шундый өзеңләр, цитаталар “канатлы сүзләр” дип йөртелә. Аңлашыла ки, халык хәтеренә кереп урнашкан мондый гыйбарәләрнең зур күпчелеге классик язучылар ижатыннан “очып чыкканнар”. Мәсәлән, Н.С.Ашукин һәм М.Г.Ашукина тарафыннан төзелгән “Крылатые слова” сүзлегенә А.С.Пушкин әсәрләреннән 98, А.С.Грибоевтан – 61, Н.В.Гогольдән – 54, И.А.Крыловтан – 47 канатлы сүз кертелгән. Болар – бу сүзлектәге иң зур күрсәткечләр.

Татар телен канатлы сүз-тәгъбирләр

белән бастуга аеруча зур өлеш керткән әдип – бөөк шагыйребез Габдулла Тукай. Аның ижатының бу хасиятенә тел-әдәбият белгечләре әле узган гасыр башларында ук игътибар иткәннәр иде. Менә шуңа ачык бер мисал. Казандагы “Мәгариф” китапханәсе нәшрияте 1913 елда “Тукай сүзләре” исемле гадәти булмаган бер җыентык бастырып чыгара (аның икенче басмасы – 1915, өченчесе – 1920 елда дөнья күрә.) Китапның исеме астында Тукайның “афоризмнары – халык мәкальләре урынында йөртелерлек вә йөртелә торган сүзләре” дигән аңлатма бирелгән һәм “җыючысы Г.Шәрәф” дип күрсәтелгән.

Шик юк ки, бу җыентыкның дөнья күрүендә танылган җәмәгать эшлеклесе, наһир Гыйльметдин Шәрәфнең (1885-1942) роле зур булган. Мәшһүр зыялыларыбыз – бертуган Шәрәфләрнең өченчесе, ул 1906 елда Казанда “Матбагаи Шәрәф” басмаханәсен ача һәм аңа җитәкчелек итә, Тукайның берничә җыентыгын бастыра. Хакимият эзәрлекләүләре аркасында басмаханә 1911 елда ябыла, әмма ике елдан аның эшчәнлегенә “Мәгариф” исеме белән кабат торгызыла. Хәлбуки, “Тукай сүзләре” җыентыгын чыгаруда Гыйльметдин башлыча наһир сыйфатында катнашкан булырга тиеш. Ни өчен дигәндә, бу китапның өченче басмасында “җыючысы Жан Шәрәф” дип төгәл күрсәтелгән. Димәк, Тукай сүзләрен туплаучы – Шәрәфләрнең дүртенчесе һәм иң кечесе, соңрак сәясәт эшлеклесе, тел галиме һәм язучы буларак киң танылган Галимжан Шәрәф (1896-1950) икән. Сүз уңаеннан искәртеп үтик, китапның беренче һәм соңгы басмаларында төзелеш һәм эчтәлек ягынан аерма күренми, бары тик аңа кешеләрдә генә гарәп-фарсы алынмаларын татарның үз сүзләре белән алмаштыру юнәлеше ачык сизелеп тора.

“Тукай сүзләре” җыентыгына “Наширләрдән” дигән баш астында бирелгән кереш сүз җитди игътибарга лаек. Анда Тукай шигъриятенә фәлсәфи-афористик рухы бик дөрес тотып алынган:

“Тукаев шигърьләренең мәгънә җәһәттеннән тирәнлегенә, самимилегенә вә тел җәһәттеннән матурлыгы тугырысында язый

тору, шәкертләр тәгъбире берлә әйтсәк, мәгърүфне тәгъриф – мәгълүмне тәгълим (*билгеле нәрсәне сөйләп тору*) булганлыктан, без аларны калдырып, тугъры максатка күчәбез.

Хәзердә руслар арасында Пушкин, Лермонтов, Грибоедов вә башка мәшһүр әдипләрнең сүзләре ничек мәкальләре урынына йөртелсә, киләчәктә Тукаевның да күп шигърьләре татарлар арасында шулай ук бабалар мәкале берлә бер рәттән йөртеләчәкләрдер. Инде хәзердә сүз арасында мохатибенә (*сөйләшүче*) сүзенә ачыграк аңлатасы [килгән] йә аны берәр нәрсәгә мөсәлләм итәргә (*ышандырырга*) теләгән кешеләр агызыннан дәлил урынына Тукаев шигърьләренә кисәкләре шактый ишетелгәлиләр, газетада вә журналларда мәкалә язучыларыбыз да Тукаев сүзләрен үзләренә ярдәмгә еш-еш чакыралар.

... Теләгән кешеләргә эшнә җиңеләйтү өчен без Тукаевның шигърь вә нәсер берлә язылган әсәрләреннән шундый вакытларда файдаланырга ансат булган, 2–3 юлда тулытүгәрәк бер мәгънә, бер фикер эченә алган җөмлөләрне җыеп бастырабыз.

Бу җөмлөләргә карап Тукаевның тирән фикерләренә, киң мәгънәләренә шул кадәр аз сүз берлә вә шундый матур итеп әйтә алуына тәгажҗеб итмәслек (*гаҗәпләнмәслек*) түгелдер”.

Алга таба җыентыкта Тукай әсәрләреннән сайлап алынган 178 өзек бирелә. Алар 14 тематик бүлектә урнаштырылганнар. Биредә без темаларның исемнәрен генә булса да атап үтү зарур дип саныйбыз. Менә алар: Аллага ышану; сөю; балачагында; үзгә ышану; эшкә өндәү; өмет, өзәлгән өмет; кайгылы минутта; үз-үзгә; милләт, туган җир; халык теле вә әдәбияте; тәнкийтьчеләргә; алтын, байлык; киңәш-нәсихәт; төрле турыларда.

Наширләр бик хаклы язганча, “Тукаевның һәрбер сәтырында, һәрбер сүзгәндә, уйлап укыганда, әллә никадәр нечкә вә гали мәгънәләр табарга мөмкин”. Һәм җыентыкта китерелгән гыйбарәләр бу фикернең хаклыгын тулысынча раслыйлар. Ләкин шулай булса да бу китапны без әле канатлы сүзләр җыентыгы дип атый алмыйбыз. Ни

өчен дигәндә, андагы гыйбарәләр халык теленнән яки башка авторларның мәкаләләреннән түгел, бәлки турыдан-туры Тукайның үз китапларыннан сайлап алынганнар. Сүз дә юк, бөек шагыйребезнең афоризмнарын халыкка тизрәк житкерү, аларны халык хәтеренә беркетү жәһәтеннән “Тукай сүзләре” жыентыгы да гаять әһәмиятле роль уйнады.

Бүгенге көндә һәм әдәби, һәм сөйләм телебездә Тукай афоризмнарын актив куллану гадәти һәм табигый бер хәл булып тора. Фольклор жыентыкларында Тукай әсәрләреннән халыклашкан канатлы сүзләргә унарлап, хәтта йөзәрләп табарга мөмкин. Әйтик, Нәкый Исәнбәтнең өч томлык “Татар халык мәкаләләре” жыелмасында “Тукайдан”, “Тукайдан халыклашкан” кебек искәртмәләр бирелгән гыйбарәләр 130дан артык. Тел галиме һәм педагог Илгизәр Гыйззәтуллин үзен “Канатлы сүзләр” жыентыгында бөек шагыйребезнең 35 әйтәлмәсен китерә. Тукайның шигъри юллары гына түгел, хәтта әсәрләренә исемнәр дә афоризм булып киткән очраклар бар: “Эш беткәч, уйнарга ярый”, “Һәр ялтыраган алтын түгел”, “Тәнкыйть – кирәкле шәйдер” һ.б.

Тукай афоризмнарының мәгънәви тирәнлегенә һәм шигъри камиллегенә хакында инде алда сүз булды. Шуңа өстәп, аларның зур ижтимагый яңгыраш алуларын әйтергә кирәк. Ватан, туган җир, халык, хезмәт-ижтиһат һ.б. турындагы гыйбарәләр әнә шундыйлар:

“Монда тудык, монда үстек, мондадыр безнең әҗәл”.

“Кая барсам, кайда торсам, нишләсәм дә, Хәтеремдә мәңгә калыр туган җирем”.

“Халык зур ул, көчле ул, дөртле ул, моңлы ул, әдип ул, шагыйрь ул”.

“Зур бәхетләр сызганып эшкә бирелгәннән килә”.

“Тукай сүзләре” жыентыгының “Алла-

га ышану” бүлегендәге шигъри юллар да бүгенге көннәрдә яңадан зур актуальлек казандылар:

“Түкмә күз яшь, ярдәмендә һәр заманда Алла бар”.

“Җиһанда барча эшләр, барча хәлләр Тәңредән, бәгърем!”

“И бәһалә, и кадерле, и гонаһсыз
яшь бала,
Рәхмәте бик киң аның, һәр дәм таян
син Аллага!”

Китерелгән мисалларда (һәм башка бик күп очракларда) текстлар Тукайның нәкъ үзәндәгечә сакланган. Хәлбуки, бу әле халык канатлы сүзләргә бер дә үзгәрешләр кертми дигән сүз түгел. Кайчакта шигърьдәге аерым сүзләр мәгънәдән бигрәк строфаның грамматик бөтенлегенә, ритм, рифма төгәллегенә хезмәт итәләр һәм канатлы сүздән (әгәр ул шигъри формасын сакламаса) төшеп калалар. Әйтик, Тукайның “Туган җиремә” шигърендәге:

“Бу сәбәптән аңладым мин,
и туган җирем, синен
Җанга ягымлы икәндер
ялкының да дулкының!” –

дигән юллар халык телендә “Туган җирнең ялкыны да, дулкыны да жанга ягымлы” рәвешендә әйтелә. “Шүрәле” поэмасының “И юләр! Кыскаганга былтыр, кычкыралармы былел!” дигән юлы “Былтыр кыскаганга былел кычкырмыйлар” дип үзгәртелгән. Хәтта кайчакта канатлы сүздә язучының үз тәгъбире булмаса да мөмкин. Халык аның әсәрәндәге берәр фикерне ала да, шуны үзә канатлы сүзгә әверелдерә. Мәсәлән, “Былтырны шүрәле дә эзләп тапмаган” гыйбарәсенә чыганагы булып Тукайның “Шүрәле”се хезмәт иткәнлегенә шик тудырмый.

Әйе, Тукай сүзләре халык күңеленә төрле-төрле юллар белән үтеп керәләр. Һәм бу тылсымлы, кодрәтле сүзләргә халык үз теленә хикмәт энҗеләре урынында йөртә.

ЯЗУЫБЫЗ ТУРЫНДА ЯҢА КИТАП *

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында лексикология һәм лексикография бүлегә мөдире.

Асылгәрәев Ш.Н. Новая книга о нашей письменности.

Продолжение обзорной статьи по книге академика М.З. Закиева «Тюрко-татарское письмо: история, состояние, перспективы».

Татар культурасы өчен XX йөз шактый авыр һәм катлаулы булды дисәк, һич тә ялгыш булмас. Мәгълүм булганча, аның чирек гасыры хәрәф арттыру, имля төзәтү өчен барган көрәштә үтте. Нәтижәсә һәркемгә ачык: ул алфавит алыштыру белән тәмамланды. Без, татарлар, 10-15 ел эчендә өч алфавит (гарәп, латин, рус) алыштыруга ирештек. Дөрәс, болгар-татарларда болардан башка хәрәфләрне кулланган заманнар да булган. Ул – рун (*төрки* – Ред.) хәрәфле алфавит. Бу алфавит, Ж.Вәлиди, Ә.Мостафа, Г.Алпаров, Х.Курбатов кебек галимнәр әйтүенә караганда, безнең бабаларыбызның сөйләмен язуда дөрәс чагылдырган булырга тиеш. Дәлил өчен Г.Алпаровны тыңлап карыйк. “Безнең борынгы саф үзебезнең әлифбамыз “фонетика” кагыйдәләренә ихтимал муафыйк булгандыр. Ләкин без аны ташлап, чит бер милләтнең (гарәпләрнең) үз тавышларына муафыйк ясалган әлифбасын үзебезгә күчәрәп алганбыз. Шунлыктан аларда безнең тавышыбызга туры килгән хәрәфләрнең булмагачы билгеле” [1, 19]. Димәк, болгар-татарлар, безнең белүебезчә, дүрт алфавиттан – рун, гарәп, латин, рус алфавитларыннан файдаланганнар. М.Зәкиев аларның һәрберсенә аерым бүлекчә багышлый, алар турында шактый тулы мәгълүмат бирә.

Рун хәрәфле язу. М.Зәкиев бу язуның Орхон-Енисей елгалары буенда табылган мемориаль ташларда саклануын, шуңа күрә аларның Орхон-Енисей язмалары дип аталуын әйтә. Бу язучыларны бик күп галимнәр укырга тырышып караганнар, ләкин файдасыз. Чөнки аларның төрки телле язу булулары беркемнең

дә башына килми. Бары тик 1893 елда гына Дания галиме Вильгельм Томсен аларны төрки телдә укый. Бу ачышка соңыннан В.В.Радловның да өлеш кертүе әйтелә.

Рун алфавиты турында азмы-күпме тулы мәгълүмат, китап авторы фикеренчә, С.Е.Маловның “Памятники древнетюркской письменности”, Х.Курбатовның “Татар әдәби теленең алфавит һәм орфография тарихы” исемле хезмәтләрендә бирелгән. Аларда рун хәрәфләренең жыелма таблицасы да урнаштырылган.

Тюркологиядә Орхон-Енисей елгалары буенда табылган истәлекләр безнең эраның VI–VIII йөзләрендә генә язылган, дигән фикер урнашкан. М.Зәкиев моның белән килешми. Аңа Казым Миршанның бик күп дәлилләргә таянып, бу истәлекләрнең безнең эрага кадәр IX–VIII йөзләрдә языла башлаган, дигән фикерә якынрак. Безнең чорга килеп житкән Орхон-Енисей язма истәлекләренең беренче төрки язма әдәби тел булуына галим шикләнми.

Гарәп хәрәфле язу. Китапта гарәп хәрәфле язуның барлыкка килүе алтынчы гасыр башлары дип күрсәтелә, жиденче гасыр урталарында аның нык үсеш алуы әйтелә. Алфавитта барлыгы 28 хәрәф булып, шуларның 25е тартык авазларны белдергән, өчесе (әлиф, вау, йа) сузык һәм ярым сузык авазларны белдерү өчен файдаланылган: “Три из 28 букв используются для обозначения долгих гласных (алиф, вав, йа)”. Әмма фәнни әдәбиятта бу хәрәфләрнең икенчерәк функция үтәүләре турында да фикерләр бар [2, 22]. “Кыска сузыклар, – дип яза Х.Курбатов, – аерым хәрәфләр белән түгел, бәлки юлның өстенә яки астына куела

* Ахыры. Башы 2005 елның 4нче санында.

торган өстәмә билгеләр – хәрәкәләр ярдәмдә белдерелә” [3, 33]. Гарәп язуы гадәттә бу өстәмә билгеләрдән башка гына кулланылган. Ул билгеләрдә тартык аваз-хәрефләренә куела торган аскы-өске төрткеләр дә гарәп алфавитына сонрак килеп керә. М.Зәкиев моны гарәп дәүләтенең яулап алу сәясәте һәм ислам диненең киң майданга таралуы белән аңлата. Галим дәрәҗә язганча, әле XX йөзгә беренче чирегендә дә СССР территориясендә яшәүче егермедән артык милләт халыклары гарәп алфавитынан файдаланганнар. Аларның күбесе – үз вакытында гарәпләр тарафыннан буйсындырылган халыклар. Мәсәлән, VIII гасыр башында гарәпләр Урта Азия, шул исәптән Хәрәзем халыкларын үзләренә буйсындыралар, көчләп ислам динен кертәләр. Билгеле инде, боларда бөтен эш гарәп хәрефләренә нигезләнеп язылган кәгазьләр ярдәмдә башкарыла. Бусы бер. Икенчедән, ислам руханилары Коръәнне һәм аның хәдисләрен дәрәҗә укуны таләп итәләр. Моңа ирешү өчен язуга өстәмә билгеләр кертү сорала. Димәк, гарәп хәрефләренә төрткеләр һәм хәрәкәләр белән язылуы, нигездә, башка милләт халыкларына Коръәнне һәм аның хәдисләрен дәрәҗә укырга өйрәтү максатыннан килеп чыккан.

Гарәп алфавиты хәзергә Казан татарларының бабалары – болгарлар тарафыннан 922 елда ислам дине белән бергә кабул ителгән. Ул вакытта гарәп алфавиты безнең сөйләмне дәрәҗә чагылдырамы, юкмы, аны тикшереп тормаганнар. Шуңа күрә безнең телебезгә ят һәм бөтенләй кирәге булмаган хәрефләр дә кергән. Бу турыда Ж.Вәлиди менә нәрсә ди: “Гарәп телендә шундый хәрефләр бардыр ки, аларның авазы татарчада юк. Аларны үз авазы белән гарәп кенә әйтә. Шунның өчен без ул хәрефләренә татар хәрефләре арасына кертмәдек. Ул хәрефләр алтау булып, ошбулардыр: ط ص ذ ح ث ” [4, 17]. Бу хәрефләргә татарлар өчен артык булуын гасыр башында ук Г.Алпаров та әйткән булган. Ләкин аңа карап кына алар алфавиттан төшеп калмаганнар, чыгарылмаганнар. Төп сәбәпләргә берсе итеп Г.Шәрәф белән М.Корбангалиев ислам динен күрсәтәләр. “Гарәп хәрефләре Коръән хәрефләре булганга, аларны үзгәртеп, саннарын арттырып, кирәкмәгәннәрен төшереп, төрек телләренә яраклы, аның хосусиятләренә туры килгән бер сурәткә китерү чараларына да керә-

шелмәгән. Моңа: “Һәр гарәптән килгән нәрсә мөкатдәс, үзгәртәргә ярамый” дигән караш зарар иткән. Ватылса, телең ватыла бирсен, тик Коръән хәрефе генә ватылмасын, синең хосусиятләргә асты-өскә килсә дә, гарәп хосусиятләренә зарар килмәсен” [5, 2].

Болгар-татарлар алфавит белән бергә гарәп имлясын да кабул иткәннәр. Билгеле булганча, гарәпләр уңнан сулга язалар. М.Зәкиев гарәп язуының тагын бер үзгәчәлеген күрсәтә, ягъни анда бер үк хәреф сүз башында, уртасында, ахырында яки ялгыз торуына карап төрлечә языла. Галим гарәп алфавитының татар сөйләмен язуда дәрәҗә күрсәтмәвенә һәм күрсәтә дә алмавына аеруча зур игътибар иткән. Сәбәбе ачык: гарәп алфавитының татар теле фонетикасына яраклашмаган, аның татар жирлегенә механик күчерелгән булуы. Язуыбызның кимчелекле яктары зыялыларыбызны да битараф калдырмый, алфавитка һәм имляга үзгәрешләр кирәклеген матбугатта торган саен ешрак яңгырый башлый. Бу хакта башлап сүз әйтүчеләр дип М.Зәкиев Каюм Насыйри белән Шакиржан Таһири исемнәрен атый. Чыннан да, К.Насыйри үзенең “Өнмүзәж” исемле хезмәтендә [6] татар телендә сузык авазлар өч кенә түгел, ә ун булуын әйтә: “Истикра вә төтәббый кыйлып (анализлан) карасак, телебездә ун төрле тавыш хәрефләре бардыр... Ләкин бу хәрефләр төләффызда (әйтелештә) гынадыр. Ошбу ун тавыш бәрәбәрәң өч галәмәтебез бардыр ки, алар ошбулардыр: ا , و , ه хәрефләредер” [3, 3]. Әмма К.Насыйринның әйткәннәре үзе исән вакытта тормышка ашырылмады, алар XIX гасыр ачышы булып, кәгазьдә генә теркәлеп калдылар. Татар әлифбасы һәм имлясы XX йөзгә үзгәрешсез керде.

XX йөзгә икенче унъеллыгында имля-хәреф мәсьәләсе иң житди мәсьәләләрнең берсенә әверелә: яңа проектлар, яңа агымнар барлыкка килә. Татар теленең сузык авазлары санын билгеләү мәсьәләсендә зыялыларыбыз берничә төркемгә бүленәләр, ягъни берничә агым төшкил итәләр: бишчеләр, фәнни алтычылар, гамәли алтычылар, тугызчылар һәм унчылар. Бу агымнар арасында туган каршылыктар, алар арасында барган бәхәсләр бер генә мәжлесне дә, бер генә съезд һәм конференцияне дә читләтеп үтми. Мәсәлән, 1915 елда Уфада үткән укытучылар киңәшмәсенен, 1917 елның 20-27 апрелендә, 1917 елның 1-8 августында, 1918 елның 21-23 маенда Казанда үткән

Бөтенроссия укытучыларының I, II, III съездларының, 1919 елның 1-12 гыйнварында Казанда үткән Гыйльми һәйәт конференциясенң көн тәртибендә һаман шул ук имля һәм хәреф (*сузык аваз хәрефе* – А.Ш.) мәсьәләсе. Съездларда, конференцияләрдә, төрле киңәшмәләрдә алып барылган көрәшләр һәм бәхәсләр турында Х.Курбатовның “Татар әдәби теленң алфавит һәм орфография тарихы” исемле хезмәтендә шактый тулы язылган. Шуңа күрә М.Зәкиев ул көрәшләр һәм бәхәсләр турында язып тормый, кызыксынган кешеләргә Х.Курбатов китабының 36-70 битләрен укырга киңәш итә.

Билгеле булганча, алфавит һәм орфография өлкәсендәгә бәхәсләр гарәп алфавиты латинга алыштырылганчы дәвам итә.

Латин хәрефле язу. Төрки телләр өчен гарәп алфавитының уңай булмавы инде күптән билгеле иде, – дип яза китап авторы. Шуңа күрә аны латинга яки кирилл алфавитына алыштыру турында фикерләр әйтелә, проектлар тәкъдим ителә. М.Зәкиев, мәсәлән, Азәрбайҗан язучысы Мирза Фатали Ахундовның инде XIX йөз урталарында ук гарәп алфавитын камилләштерү турында сүз алып барганда, аны латин яки кирилл алфавитларына алыштыру проекты белән чыгуын, миссионер Н.И.Ильминскийның төрки халыкларга кирилл хәрефләре белән татар телендә православие дин китаплары төзеп бастыруын әйтә. Галим татар телендә гарәп алфавитын латинга күчерү инициаторы дип шагыйрь Сәгыйть Рәмиевне саный. Язучы Фатих Сәйфи-Казанлының әйтүенә караганда, С.Рәмиев 1907-1908 елларда ук үзенң иптәшләренә латин хәрефләре белән хатлар яза. 1911 елда “Идел” газетасында басылган мәкаләләрендә ул татар телендә сузык авазлар санын унбер дип күрсәтә (а, ә, о, ө, у, ү, ы, е(э), ый, и, я), тартыкларның калын яки нечкә әйтелүе шул сузыкларга бәйле ди. С.Рәмиев гарәп хәрефләрен ташлап, латинга күчүне мәслихәтрәк саный һәм латин нигезендә татар теле өчен алфавит проектын төзи. Ләкин анда татар теленә хас авазлар бер хәреф белән түгел, бәлки икешәр хәреф белән белдереләләр. Мәсәлән, “ә” хәрефе өчен – *ea*, “ү” өчен – *ei*, “ө” өчен – *eo*, “ы” өчен – *ei* кушма хәрефләр тәкъдим ителә. Тик бу проект гарәп хәрефләрен камилләштерүчеләр тарафыннан яклау тапмый, кире кагыла. Ләкин аңа карап латин идеясе сүнми, егерменче елларда, бигрәк тә аның урталарында, латинчылык хәрәкәте киң колач ала.

Мәсәлән, 1920 елда Казанда үткән татар-башкорт журналистлары конференциясендә латин алфавитына күчүгә кирәклегә әйтелә. 1922 елда Азәрбайҗанда Яңа төрки алфавит жәмгыяте оеша, азәрбайҗан теле өчен яңа алфавит төзелә. Жәмгыять, үзенң максаты итеп, төрки телле халыкларның язучыларын латин алфавитына күчүгә куя. Китапта Азәрбайҗан зыялыларының бу өлкәдә алгы сафта барулары, башка төрки халыкларга үрнәк булулары әйтелә. Моңа дәлил итеп Бакуда латин хәрефләре белән чыгып килгән атналык “Яңа юл” газетасы китерелә. Газетаның максаты төрки халыкларны латин алфавиты белән таныштыру, аларны гарәп хәрефле язудан латин хәрефле язуга күчүгә хәзерләү була.

Азәрбайҗанлылар төрки телләр өчен төзелгән латин алфавиты турында Татарстан Мәгариф Комиссариатының фикерен белергә теләп мөрәҗғәгать итәләр. Татарстан Гыйльми үзәгенң максаты гарәп хәрефле язучыларны саклап калу булганлыктан, ул Татарстанда яклау тапмый. Җавапта хәтта эчкә Россия татарлары, Кыргызстан, Төрөкстан һәм Себер шикелле илләрнең татар зыялылары сызган юлдан бара чакларына ышаныч белдерелә. Ләкин чынлыкта алай булып чыкмый. Татарстан зыялыларының башка төрки халыклардан аерым позициядә торуларына карап кына латинчылык хәрәкәте Татарстанда да, төрки халыклар яшәгән башка урыннарда да тукталмый, киресенчә көчәя генә. Мәсәлән, Азәрбайҗанда 1923 елның 20 октябреннән башлап латин хәрефле алфавит рәсми рәвештә гарәп хәрефле язу белән бертигез хокукта кулланыла башлый, ә 1924 елдан ул Азәрбайҗан Республикасының барлык учреждениеләре өчен мәҗбүри һәм бердәнбер алфавит була.

1926 елның февраль аякларында Бакуда Беренче тюркология съезды чакырыла. Анда, СССРның барлык республика һәм өлкәләре галимнәреннән тыш, чит илләрдән дә танылган тюркологлар катнашуы, Татарстаннан Г.Ибраһимов җитәкчелегендә тугыз кешелек делегация килүе әйтелә. Съездда алфавит һәм орфография мәсьәләләренә караган күпсанлы докладлар укыла. Докладчыларның күбесе латин хәрефле алфавитка күчүгә яклап сөйли. Ләкин Татарстан делегациясе вәкиле Галимҗан Шәрәф латин алфавитын алуга гомумән каршы чыга, гарәп алфавитын типография өчен уңайлаштыру һәм татар теленң үзгәртелгән

туры китереп төзәтү тәкъдимен кертә. Соңыннан бу доклад журнал мәкаләсе итеп тә басыла. Латин алфавитын формаль рәвештә кире как-маса да, Г.Ибраһимов житәкчелегендәге делегация (Г.Алпаров, Н.Хәким, Г.Сәгъди, С.Гафуров) төзәтелгән гарәп алфавиты ягында тора.

Егерменче елларның икенче яртысыннан латин алфавитына күчү мәсләсе ВКП(б) ҮК дәрәжәсендә алып барылганлыктан, – дип яза М.Зәкиев, – Татарстан өлкә партия комитеты республикада “Яналиф” жәмгыяте төзи. Аның рәисе итеп Ф.Сәйфи-Казанлы сайлана. Жәмгыять житәкчелегендә латинчылык хәрәкәте зур колач жәя, латин хәрефләре нигезендә татар алфавиты һәм орфография проекты төзелеп тикшерүгә чыгарыла. 1926 елның 14 октябрендә ВКП(б)ның Татарстан өлкә комитеты яналиф турында махсус карар кабул итә. Карарда Мәгариф Халык Комиссариатына һәм башка тиешле оешмаларга латинчылык хәрәкәте белән шөгыйльләнүче түгәрәкләргә, шулай ук башка инициатив группаларга ярдәм итүне көчәйтәргә кушыла.

Күп бәхәсләрдән соң, – диелә китапта, – 1927 елның 3 июлендә Татарстан Халык Комиссарлары Советы үзенә махсус карары белән латин алфавитын татар теленә рәсми алфавиты дип игълан итә. Урта һәм югары мәктәпләренә шул елдан ук латин хәрефләре белән укытырга тиешлеге, ә киләсе уку елыннан башлап барлык мәктәпләренә дә яңа алфавитка күчеп бетүләре алга куела.

Шулай итеп, – дип яза М.Зәкиев, – 1927 елда гарәп графикасындагы татар язуын латин хәрефле алфавитка күчәреләр. Шулай ук елда яңа татар алфавиты төзелә, ләкин ул аз гомерле булып чыга, кулланылышта бер генә ел йөрәп кала. Ә менә 1928 елда төзелгәнә, үзгә алмашка кирилл хәрефле алфавит килгәнчә, 12 ел буе татар халкына хезмәт итә. Аның нигезендә “Яналиф” орфографиясе дә эшләнә.

Галим дәрәс язганча, СССР хөкүмәте гарәп алфавитлы халыкларның латин язуына күчүләрен игътибар белән күзәткән, ул латин алфавитын “Октябрь алфавиты” дип атап йөрткән. 1934 елда Бөтенсоюз Үзәк Башкарма Комитеты Президиумы каршындагы Яңа алфавит үзәк комитеты тарафыннан латин язуына күчүгә йомгак ясалып, махсус брошюра да чыгарыла. Нәтижә шундый: латин алфавитына СССР халыкларының 72се күчкән,

шуларның 40ы РСФСРныкы. РСФСР халыкларының 20се гарәп графикасын латинга алыштырган, ә 40 халыкның латинга кадәр гомумән язулары булмаган. Бу саннар М.Зәкиев китабының 76 битендә китерелә.

Ни кызганыч, егерменче елларның азагында башланып, утызынчы елларда уңышлы барган эш, кырыгынчы еллар башында тыела. Латин хәрефле язуны кирилл алфавиты алыштыра. Галим моны коммунистлар партиясе һәм совет хөкүмәте алып барган сәясәт белән аңлата. ВКП(б) съездында Сталинның аерымы бер илдә коммунистик жәмгыять төзәргә мөмкин дигән чыгышыннан соң, коммунистлар партиясе киләчәктә СССРда бер милләтлелек һәм бер телле Совет халкы тәрбияләү эшенә керешә. Ул халык рус телле булып, язулары да кирилл алфавитына нигезләнә булырга тиеш була. Шуңа күрә 1939 елда, әрмән һәм грузиннардан кала, СССРда яшәүче барлык халыкларның да язулары кирилл алфавитына күчәрелә.

Кирилл хәрефле татар язуы. Рус графикасы нигезендәге яңа алфавитның беренче проекты 1938 елның август аенда игълан ителә. Ләкин бу проект татар укучысын канәгатьләндерми. Чөнки анда үзгә авазлар өчен бернинди дә өстәмә хәрефләр алынмый. Проект авторлары өстәмә хәрефләр алуга гомумән каршы булалар. Мәселән, М.Фазлуллин “без хәреф өстәүгә бара алмыйбыз”, дип белдерә: “Чөнки яңадан хәреф өстәү ул хәзерге русча хәрефләргә нигезләнә язу машиналары системасын боза, татарча язу өчен яңа система машина хәзерләргә куша; икенчедән, типографиядә дә яңа хәрефләр коярга, набор кассаларына ящиклар өстәргә мәжбүр итә; өччүчүдән, татарча язу белән русча язу арасында аерма калдыра, бер үк сүзләргә ике төрле язып йөрергә юл калдыра” [7, 13]. Проектта үзгә авазлар өчен хәрефләр комбинация юлы белән ясала һәм яңа алфавитның гомуми күренеше болай булып чыга: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щш, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя, Жъ жь, Нь нь, Хъ хъ, Аь аь, Уь уь, Оь оь, Ый ый.

Х.Курбатов бу проктның керәшеннәр өчен төзелгән алфавиттан сыйфат ягыннан бик нык калышуын әйткән иде. Бу фикерне М.Зәкиев тә уртаклаша, дәлил өчен китабының 77 битендә керәшен хәрефләре белән язылган текст һәм 1939 елгы алфавит проектында тәкъдим ителгән

хәрефләр белән язылган аерым сүзләр китерә. Текст озын булганлыктан, без аны китереп тормыйбыз, ә менә татарның үзгә авазлары кергән сүзләрнең язылышын күрсәткән мисалларны китерергә булдык: *тярзя, кюрю, юкя, Альмят, усь, усю, уся, аьти, аьни, аьби, уьс, уьр, уьзе, очь, орь, озь, тоьтен, жьен, хьам, кинь*.

Бу прокт жәмәгәтчелекне берничек тә канәгәтләндерә алмаган, – дип яза галим. Шуңа күрә 1939 елда тагын ике проект тәкъдим ителә.

М.Корбангалиев житәкчелегендә төзелгән беренче проектта татарның үзгә авазларын белдерү өчен алты хәреф (ә, ө, ү, ж, ң, һ) алынып, аларны рус алфавитының ахырына урнаштырырга тәкъдим ителә. Къ, Гъ авазларын белдерү өчен махсус хәрефләр алынмый, андый сүзләрне к, г хәрефләренә катылык (ъ) билгесе кушып язу мәслихәт дип табыла. Ярым сузык “w” сүз башында “в” хәрефе белән, сүзнең башка урыннарында “у-ү” хәрефләре белән белдерелә.

Икенче проект Ш.Рамазанов житәкчелегендә төзелә. Ул М.Корбангалиев житәкчелегендә төзелгән проекттан бик аз аерыла. Анда ярым сузык “w” авазы сүз башында гына түгел, ижек башына туры килгәндә, ягъни сүз уртасында да “в” хәрефе белән күрсәтелә. Сүз ахырында “у-ү” калдырыла. “Э” хәрефенең сүз уртасында язылуы бетерелә.

Бу проект Татарстан АССР Верховный Советы тарафыннан 1939 елның 5 маенда раслана. Әлеге указда яңа алфавит һәм орфографиягә күчү вакыты 1939-1940 еллар дип билгеләнә.

М.Зәкиев алфавитның бу варианты да жәмәгәтчелекне канәгәтләндерми, – дип яза. Матбугатта алфавитның һәм аңа нигезләнгән орфографиянең кимчелекләрен күрсәткән бик күп мәкаләләр басылуын әйтә, хәтта ул үзе дә “Совет әдәбияты” журналында

(1954, №2) “Татар алфавитында житди кимчелек” дигән мәкалә бастыра. Автор алфавит һәм орфографияне төзәтү, камилләштерүгә багышланган фәнни конференцияләр узуын, уртақ фикерләрне, тәкъдимнәрне искә алып узган гасырның 50нче еллар азагында яңа алфавит һәм орфография проекты төзелүен, ләкин ул проектның тормышка ашмавын байфактик материал нигезендә дәлилли. Галим 1980 еллар азагында татар әдәби теле өчен кириллицаны камилләштерү омтылышының тагын кузгалуын, алфавитка қ-ғ фонемалары өчен генә түгел, “w” фонемасы өчен дә махсус хәреф бирелеп, орфографиянең яңартылган проекты эшләнүе, ул проектны тормышка ашыру өчен 1989 елның 27 июнендә Татарстан АССР Югары Советы Президиумының Указы игълан ителүе турында яза, Указ текстын китабында тулы килеш урнаштыра. Әмма бу Указ да кагәздә генә кала. Аның тормышка ашмавын М.З. Зәкиев яңартылган яңалифкә кайту омтылышының көчле булуы белән аңлата.

Бу омтылыш чыннан да көчле иде. Ул турыдагы бәхәсләр соңгы 10-12 ел буена тынып тормады. Яңартылган латин алфавитын һәм орфографиясен төзү, яңалифкә күчү концепциясен эшләү Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ул вакыттагы директоры М.З. Зәкиев житәкчелегендә башкарылганга күрә [8, 9], хезмәтнең бу бүлегә фактик материалга аеруча бай булып чыккан.

Кыскасы, М.З. Зәкиев бик зур, кыйммәтле һәм кирәкле эш башкарган. Аның “Тюрко-татарское письмо: история, состояние, перспективы” исемле хезмәте гомуми белем һәм югары мәктәп укытучыларына, студентларга, туған телебезнең алфавит һәм орфография тарихы белән кызыксынучыларга файдалы кулланма булып дигән өметтә калабыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Алпаров Г. Хәреф вә имлямыз. – Казан: Лито Типография Т-го Д-ма “Бр. Каримовы”, 1912.
2. Асылгәрәев Ш. Язуыбызны төзәтү өчен барган бәхәсләр (XX йөзнең беренче чиреге) // Фән һәм тел. – 2005, №3.
3. Курбатов Х. Татар әдәби теленең алфавит һәм орфография тарихы. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1999.
4. Вәлиди Ж. Татар теленең имля һәм сарыф вә нөхү кагыйдәләре. – Казан: Мәгариф, 1915.
5. Шәрәф Г., Корбангалиев М. Татар имлясы вә язуы турысында Гыйльми һәйәт мәҗлесендә укылган доклад // Мәгариф. – 1918, №2.
6. Насыйри К. Әнмүәж. – Казан, 1975.
7. Фазлуллин М. Яңа алфавит турында // Совет мәктәбе. – 1938, №7.
8. Зәкиев М. Татарстанда латин графикасында күчү мәсьәләләре // Фән һәм тел. – 2000, №2.
9. Зәкиев М. Латин графикасы нигезендә татар алфавитын торгызу турында ТР Законын әзерләү һәм гамәлгә күю мәсьәләләре // Фән һәм тел. – 2003, №2.

ШАГЫЙРЬ РӘХИМКОЛ БИНЕ ИСЛАМКОЛ КУЛЬЯЗМАСЫ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, филология фәннәре докторы, академик, Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәәддин бине Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М. И. Рукопись поэта Рахимкула ибн Исламкула.

Статья видного археографа посвящена описанию рукописи поэта XVIII века «Сказ о Меджнун».

Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты каршындагы кулъязмалар Мирасханәсендә Ташкентта яшәүче Мөгаззәмә ханым Гатауллина тарафыннан 1969 елның 24 июнендә тапшырылган 40 кулъязма (39 кол., 44-83нче сакл. бер.) арасында татар әдәбият тарихы өчен мөһим булганнар күп. Шуларның берсендә (47нче сакл. бер.) XVII-XVIII гасырларда иҗат иткән Мәүлә Колый, Габди, Рәхимкол бине Исламкол һ. б. шагыйрьләрнең әсәрләре теркәлгән. Кулъязмалар институт хезмәткәре, әдәбиятчы Шакир Абилов аркылы тапшырылганнар. Кабул итү кәгазендә кулъязмаларга кыскача тасвирлау бирелгән. Югарыда искә алынган кулъязмада Мәүлә Колый һәм Габди хикмәтләре булу хакында язылса да, Рәхимкол бине Исламкол исемле шагыйрьнең исеме телгә алынмаган, шунлыктан әлегә шагыйрь бу хезмәттә әдәбият тарихына беренче мәртәбә кертелә дип санарга мөмкин.

Мөгаззәмә ханым күренекле татар галиме Жәвад Алмазның апасы, алар дини гаиләдә туган булып, Татарстанның Чистай төбәге Чиртүш авылыннан чыкканнар. Димәк, алар кулында сакланган кулъязмалар да Кама аръягы төбәге белән бәйлә булганнар.

Безне кызыксындырган кулъязмада Рәхимкол бине Исламколның бер әсәре – «Хикмәте Мәҗнүн» теркәлеп калган. Әсәрнең язылу тарихы күрсәтелмәгән. Кулъязманың кәгазенә караганда, ул җыентык XIX гасырның беренче чирегендә төзелгән, дөресрәге, күчәрәп яңартылган. Җыентыктагы авторларның әсәрләрендә искә алынган исемнәреннән тыш, тормышларына кагылышлы башка мәгълүматлар бирелмәгән. Ләкин анда күп кенә хикмәтләре теркәлгән ша-

гыйрь Мәүлә Колыйның тормышы Әлмәт, Лениногорск, Алексеевск, Норлат, Минзәлә төбәкләре белән бәйлә булып, ижаты нигездә шушы як кулъязмалары аша ачылганлыгын искә алсак, Рәхимкол бине Исламколның да бу өлкәдән чыккан шагыйрь икәнлеген фараз итәргә мөмкин. Моңа нигез булырлык кайбер дәлиләр дә бар. Мәсәлән, Әлмәт төбәгендәге Яңа Кәшер зиратында «Исламкол бине Туйкә хафиз» исемле бер зур укымышлы, шагыйрь һәм галим кешегә XVIII гасыр урталарында куелган борынгы кабер ташы сакланган. «Хафиз» дип гадәттә XVIII гасыр ахырларына кадәр татар арасында танылган галим һәм шагыйрьләргә атаганнар. Ихтимал, Рәхимкол бине Исламкол шушы Яңа Кәшер галименен баласы булса кирәк. Ни өчен дигәндә, «Хикмәте Мәҗнүн» авторының зур белемле шагыйрь икәнлегә әсәреннән үк сизеләп тора.

Рәхимкол бине Исламкол XVIII гасыр урталарында яшәгән һәм иҗат иткән кеше. Ихтимал, киләчәктә аның әсәрләре тагын да табылыр әле.

«Хикмәте Мәҗнүн» әсәре суфыйлар арасында популяр булган «Ләйлә белән Мәҗнүн» мәхәббәте тарихыннан алып язылган. Бүгенге укучыларның суфыйлык йолаларыннан хәбәрләре булмауны искә алып, Рәхимкол бине Исламкол әсәренә беркадәр аңлатма биреп үтү кирәк булып.

«Хикмәте Мәҗнүн» суфыйларның жомга көнне гыйбадәт кылу максатында хилкага (түгәрәкләненеп, божра кебек тезеләп) утыру күренешеннән башлана. Анда Ләйлә белән Мәҗнүн дә килгән була. Хилкага килгән Ләйлә Мәҗнүннең мәхәббәтен кире кага,

эмма егет аны ачуланмый сабыр гына тыңлап тора. Ләйлә: мин аның мөхәббәтен кире кагам, ул минем мәетемне дә күрергә тиеш кеше түгел, – ди, һәм Аллага багышланган мөнәжәттен укый. Халык бу эшкә хәйран калып тора.

Мәжнүн исә, Ләйлә сүзләренә карамыйча, мөхәббәт яхшы эштер, ул ризыклардан, жәннәттән дә өстендер, дип бәхәс итә. Халык аның сүзләренә дә хәйран кала.

Хилкада гыйбадәт башлана. Гыйбадәттә суфыйлар экстазга бирелеп көләр, елыйлар, тәүбә итәр, гыйбадәт өч көн буена бара. Шунда Ләйлә белән Мәжнүн дә туктаусыз «Алла һу» дип дога кылудан хушсыз булып егылып яталар. Халык аларны хушсыз күрә: үлгәннәр, дип кайгыга төшәр, падишаларына хәбәр итәр, ике кеше үлдә, күмәргә ярыймы? – дип сорыйлар. Падиша: сабыр итегез, күмми торыгыз, – ди. Тагын өч көннән соң Ләйлә белән Мәжнүн акрынлап аңарына киләр. Икесе келәмдә утырып калалар да,

Мәжнүн Ләйләдән сорый: Ни телисең? – ди. Ләйлә: Жәннәт теләм, – ди. Мәжнүн аны тирги: ахмак син, Аллага якынлык хисең юк, әүвәл иман теләргә кирәк, байлыктар кирәкми. Хода каршында ярлы-юксылдан да якын кеше юк, – ди, хәдис китерә.

Ике гапыйк шушы мәсьәләдә кайгырышып, жан-бәгырьләре көеп, жан бирәләр. Димәк, әсәрдә: мөселман кеше өчен иман – барлык ләззәтләрдән дә югары, – дигән фикер уздырыла. Бу Россия империясендә дингә көчлөп мөселманнарны иманнарыннан аерырга тырышканда әйтелгән иң актуаль фикер булып саналган. Рәхимкол бине Исламкол XVIII гасыр татар фикер ияләре Батырша, Әбүбәкер Теләчев, Бәхтияр Канкаевлар белән бер аваздан: Иман – байлыктан бөсгрәк, – дип оран сала.

«Хикмәте Мәжнүн» татар әдәбиятының XVIII гасырдан калган югары фикерле һәм көн темасына язылган кыйммәтле үрнәкләренән берсе булып тора.

© Төхбиева Л.Ф., 2006

САФ ТАТАР ЛЕКСИКАСЫНА КАРАГАН КИЕМ АТАМАЛАРЫ

Ләйсән Төхбиева

ЛӘЙСӘН ФӘИМ кызы ТӨХБИЕВА – Яр Чаллы педагогия институтын 1999 елда тәмамлап, Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында күренекле галим Фәтх Ганиев житекчелегендә аспирантурада укый. Хәзерге көндә кандидатлык диссертациясе якларга әзерләнә.

Тухбиева Л.Ф. Названия одежды, относящиеся к собственно татарской лексике.

В статье даются классификация и примеры собственно татарских терминов одежды.

Татар теленең сүзлек составы – халык тарафыннан гасырлар буена тудырылган зур байлык. Ул үзара аралашуда көн саен кулланыла, тормышта туып торган үзгәрешләренә, үсешне кешенең аңы аркылы үзгәртә чагылдыра. Шуңа күрә ижтимагый тормыш үскән, үзгәргән саен сүзлек составы да үсә, үзгәрә бара.

Саф татар лексикасына караган киём атамалары рәтенә Алтын Урда чорында ук керә башлаган һәм Казан ханлыгы чорында камилләшә барган терминнарны кертәргә була. Мондый атамалар татар теленең әдәби нормаларынан лексик-семантик, морфологик, фонетик аспектлары белән аерылып торалар. Күпчелек галимнәр саф

татар атамаларны ике төркемгә бүлүгә карыйлар: борынгы чорга караган терминнар; чагыштырмача соңрак барлыкка килгән атамалар.

Борынгы чорга караган киём терминнары составында нинди дә булса морфологик берәмлекләренә аерып булмый. Алар хәзерге вакытта бербөтенне тәшкил итәр. Бу төркем сүзләргә мисал булып түбәндәгеләрне китерергә була: *капот, каты бүрек, кушак, чәкчүр, чәрмәк* һ.б.

Икенче төркемгә кергән киём атамалары үзләренең ачык семантикасы белән аерылып торалар. Татар телендә сөйләшүче һәрбер кеше диярлек мондый терминнарның мәгънәсен, эчтәлеген аңлый һәм теге яки бу сүзнең ни сәбәпле шу-

лай аталганын аңлатып та бирә ала. Мәсәлән, *баишлык, будыргыч, каптыргыч, каплама, колакчын, бәйләвеч, бөрмә, оектоткыч, билбау, сырма* һ.б.

Стилистик төсмерләре буенча саф татар киём атамаларын дүрт төркемчәгә бүлсәң мөмкин.

Әдәби терминнар (яисә стильара атамалар рәтенә) гомумхалык теленә караган сүзләргә кертергә була. Мондый сүзләр барлык стильләрдә дә кулланыла ала. Шуны да әйтәргә кирәк, әдәби терминнар аңлатмалы, терминологик сүзлекләрдә теркәлгән булырга тиеш. Мәсәлән, *ана каптырма, астар, бармакча, атлам, итек балтыры* һ.б.

Татар тел белеменен иң үзгәрүчән тармакларының берсен лексика тармагы тәшкил итә. Киём атамалары лексикасы да бер вакытта да урында басып тормый, минут саен диарлек мода белән беррәттән үзгәрә, баеп тора. Шул сәбәпле, киём атамаларын конкрет классификация кагыйдәләренә дә кертәргә булмый: сүзләр бер төркемнән икенче төркемгә күчәләр. Мәсәлән, әдәби терминнар төркемчәсен һәрвакыт фәнни терминнар баеп тора. Соңгылары исә үзләре аерым бер төркемчәгә тәшкил итәләр. Фәнни атамалар семантик төгәллекләре белән аерылып тора, һәм һәркайсы аерым бер өлкәдә эш иткән

кеше тарафыннан башкарылалар: *муен уемы, кыйгач тукума, эчлек, яка асты, ян кисем* һ.б.

Гомумхалык киём атамалары үзләренә эмоциональ-экспрессив төсмерләре белән аерылып торалар. Мондый терминнар әйбернең атамасын бирү белән, беррәттән кешедә шул предметка нинди хисләр барлыгын да билгели. Каралган атамаларның күпчелеге әдәби терминнар рәтенә керә баралар, чөнки алар аңлатмалы, терминологик сүзлекләрдә теркәлгән булырга тиешләр. Мәсәлән, *ыштан, чабата-оек, альялма, чулак, жәңгелә камзул* һ.б. Әйтәргә кирәк, төркемчәгә шулай ук гади сөйләм лексикасына караган киём атамалары да керә: *чүпрәк-чапрак, киём-тотым* һ.б.

Диалект сүзләр әдәби терминнар рәтенә керә алмый, һәм аларның татар әдәби телендә кулланылуы әдәби нормаларны бозуга китерә. Әмма язучыларның әдәби әсәрләрендә мондый диалекталь киём атамаларын куллану әсәрләргә ниндидер этнографик төсмер өсти дияргә була. Шул сәбәпле, диалекталь киём терминнары әдәби телгә дә керә башлап һәм аны баеп: *пима, путемар* һ.б.

Күрәнгәнчә, татар теленә киём лексикасы форма һәм стильләр кулланылуы буенча бик бай. Шуңа күрә, киём терминнарын тикшерү эше бер минутка да тукталып торырга тиеш түгел.

© Габделхакова Р.Г., 2006

XVIII ГАСЫР ЯДКӘРЕ «ГАРЫЗНАМӘ»

Румия Габделхакова

РУМИЯ ГОСМАН кызы ГАБДЕЛХАКОВА – 2000 елда Татар гуманитар институтының татар теле һәм әдәбияты факультетын тәмамлый. Ынча Казан лицеедә эшли һәм бер үк вакытта Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында филология фәннәре докторы Мәсгүд Гайнетдинов житекчелегендә аспирантурада укый.

Габдулхакова Р.Г. Памятник XVIII века «Гарызнамә».

В статье дается литературоведческий анализ произведения руководителя татаро-башкирского антиправительственного восстания 1755-56 годов Батырши – Абдуллы Алиева (1710-62) «Гарызнамә», написанного им во время заточения в Шлиссельбургской крепости.

“Гарызнамә” әсәре 1755 елгы халык күтәрелеше житекчәсе, ялкынлы көрәшчә һәм ихтирамлы дин әһеле Батырша тарафыннан төрмәдә ижат ителә. Шул сәбәпле, бу язма һәм сорау алу материаллары XX йөзгә икенче яртысына кадәр Үзәк дәүләт архивы стена-

нан читкә чыкмый. XVIII йөздән башлап “Гарызнамә”не рус тарихчылары үз хезмәтләрен язганда фактик материал итеп файдалана башлап, аннан өзекләр китерәләр [1-3]. “Гарызнамә”не тарихи чыганаҡ итеп кулланалар. Ләкин язманың тулы варианты соңгы елларга

кадәр киң катлам укучыларга тәкъдим ителми. Татар һәм башкорт әдәбият белемендә әсәр 1970нче елларда Г. Хөсәенов, М. Гайнетдинов тарафыннан өйрәнелә башлый [4, 5]. Башлыча язманы тарихи чыганақ буларак өйрәнүгә зур игътибар бирелә. “Гарызнамә” әдәби әсәр буларак әлегә кадәр бик аз дәрәжәдә өйрәнелгән һәм аңа тулы әдәби анализ ясалмаган.

“Гарызнамә” әсәренә анализ ясаганда күп сораулар, бәхәсләр тудыра торган өлкә – аның жанрын билгеләү. Әлегә өлкәдәгә фикер каршылыклары бүгенгә көнгә кадәр дәвам итә. Эчтәлегә, формасы, төзелешкә белән үзенчәлекле язма булуы аның жанры турында дәлилләрәк уйлануларны сорый.

Урта гасырларда әдәбият синкретик характерда булып, анда матур әдәбият, тарих, дин, хокук һәм башка мәсьәләләр үзара кәрешеп беткән хәлдә яшәгәннәр. “Гарызнамә” – әдәбиятның шундый әсәр үрнәгә дип тә була. Әмма ул урта гасыр синкретизмыннан яңа заман әдәби әсәре тарафына хәлиткеч адымны инде ясаган. Аның синкретизмы бер стилистик бизәк кенә булып күренә.

Күп кенә галимнәр, Батырша әсәренә беренче жөмләсенә генә нигезләнәп, “Гарызнамә”не патшадан кичерү сорап, аклану эстәп язылган хат дип атыйлар, ягъни эпистоляр жанр үрнәгә дип билгелиләр (С. Алишев, Г. Хөсәенов). Болай дип уйлауга автор үзе үк жирлек бирә кебек. Дөрестән дә, ул язмасының беренче жөмләсен патшага һәм тәхет тирәсендә булган дәүләт эшлеклеләренә адреслый.

Ләкин, шушы беренче жөмләдән тыш, язмада эпистоляр жанрга хас сыйфатлар ачык күзгә бәреләп тормый. Батыршаның язмасын патшага адреславы – аны “төрмә кәгазьләре” итеп кенә калдырмау, аларга дәүләт кешеләренә дә игътибарын карату, тарихта саклап калдыру өчен уйлап табылган чарадыр, мөгаен.

Патша хөкүмәтен житди куркуга салган күтәрелешнең бу башбирмәс житәкчесе патшага нәрсә әйтәргә теләгәнә тикшерүчеләрне дә, патша чиновникларын да кызыксындыра. Шушы кызыксынуларның нәтижәсендә бу язмага, күрәсәң төрмәдә үк, “Батыршаның патшага язган хаты” дип атама биргәннәр.

“Гарызнамә” әсәрен бастырып чыгаруга ирешкән галим Г.Хөсәенов язманы шулай ук “Батыршаның патшага язган хаты” дип атый. Шул ук вакытта ул аның әдәби әсәргә хас булган

сыйфатларына да игътибар итә: “Ул язма өчен, чын художестволы әсәр төслә, хәл-вакыйгаларны еш кына тәфсилләп күрсәтү, диалогларны киң һәм уңышлы куллану, новелла сымаграк кисәк-кисәк күренешләр индереп жиберү, халык сөйләмә, тел үзенчәлекләрен оста файдалану характерлы күренеш. Бу хатның укымышлы Батыршага хас үз стили, каләмә бар. Болар ул язманы заманның кыйммәтле социаль-тарихи, тел-культура үрнәгә генә түгел, ә әдәби әсәр итеп таныта алырлык сыйфатлар” [4].

Язманы тулы күләмдә киң катлам укучыга житкерү өчен күп көч куйган галим М.Гайнетдинов әлегә ядкәрне әдәби әсәр итеп тәкъдим итә. 1972 елда фәнни конференциядә ясаган чыгышында ул: “Гарызнамә” – татар телендә безнең көннәргә килеп житкән беренче мемуар әдәбият ядкәре,” – дип белдерә.

“Гарызнамә” чәчмә формада язылган, димәк ки ул әдәбиятның эпик төренә караган бер жанрда ижәт ителгән. Күләмә ягыннан ул хикәя яки новелланы хәтерләтә. “Новелла – жыйнақ бер гыйбрәтле ситуацияне, көтелмәгән финалны хикәяләп биргән кече күләмле әсәр” [6]. “Гарызнамә” халык тормышындагы мөһим вакыйганы новелла күләмәнән кичрәк итеп иңләп алуы, проблемага төрлә яктан якын килеп тасвирлавы белән характерлы. Шулай ук новелланың төп шартларыннан берсе булган көтелмәгән финал әсәрдә чагылмый. Киресенчә, әсәренә эчтәлегеннән, эчкә мөгънәсеннән аңлашылган, аның органик нәтижәсе булган финал белән тәмамлана.

Чынбарлыкның әһәмиятле, гыйбрәтле бер вакыйгасын алып вакыйга-күренешләренә бер үзәк тирәсенә тәйнәп, бер ситуация чикләрендә тасвирлавы белән “Гарызнамә” хикәяне дә хәтерләтә.

“Хикәя жанры эпик төрнең кече күләм-лесе буларак, сурәтләү материалы итеп чынбарлыкның төрлә характердагы, ләкин шулай да әһәмиятле, гыйбрәтле бер ноктасын ала, вакыйга-күренешләренә бер үзәк тирәсенә тәйнәп, тар һәм кыска ситуация чикләре эченә жыеп тасвирлый” [6].

Хикәягә хас булганча, әсәрдә бер үзәк вакыйга бар – бу халык күтәрелеше. Аңа кадәр-геләре – халыкның башыннан кичкән газәплә тормыш сынаулары, михнәт-газәпләр – алар хикәянең үзәген аңлатырга ярдәм итүче күренешләр. Батырша шушы үзәк вакыйганы

ачыклап бирә торган эпизодлар, эчке киче-решләр, ситуацияләргә генә реаль тормыштан язмасына күчәрә, аларны бер ноктага туплый.

Шул ук вакытта, әсәрнең повесть жанры белән уртақ яклары да күзгә ташлана. Әсәрдә тормыш күренешләре тизмәсә бер тәртипкә салып бирелә. “XVIII гасыр уртасындагы Башкортстанның тарихы да, татар һәм башкорт халыкларының көнкүреше, гадәт-йолалары, уй-фикерләре, яшәү рәвеше жанлы итеп тасвирлана. Шул яклары белән ул үзенә жанр табигате ягынан автобиографик тарихи-документаль повестька яқын” – дип яза Г.Хөсәенов [7].

Бу уртақлыкны башка галимнәр дә билгели. “Ядкәр, бер яктан, хат жанрында булса, икенче яктан ул автобиографик характердагы документаль повестьны хәтерләтә” [8].

Шул ук вакытта язмада матур әдәбиятка хас булган хыял ачышы, тормышны художестволы чагылдыруга басым ясалмый. Әдип вакыйгаларны мөмкин булганча тормышка яқынайтып сурәтләнә, реаль тормыштан күзәтүләр ясый. Язманың чынбарлыкта булган, геройның үз башыннан кичкән чын вакыйгаларга нигезләнүе дә әсәргә хикәя яки повесть жанрынан аерымлыгы.

“Гарызнамә” әсәренәң язылу максаты матур әдәбият әсәренә хас булганча эстетик идеалга хезмәт итү генә түгел. Үзенәң язылу максаты белән әлегә күренекле язма публицистика жанрына яқын тора. Язма публицистикага хас барлык сыйфатларны, үзенчәлекләргә үзәнә туплаган. Анда үз чоры өчен генә түгел, хәтта алдагы гасырларда да актуаль булган, көн кадагында торган мәсьәләләр күтәрелә. Автор гади халык массалары исемнен чыгыш ясап, халыкның авыр социаль хәлен, жирле түрәләр һәм патша хөкүмәте тарафыннан изелүен ачып бирә. Төбәктә дөрләгән аяусыз чуқындырулар сәясәтенә каршы бөтен йөрәгә, жаны-тәне белән көрәшкә чыга. Актив хәрәкәтләр ясау, халыкны күтәрү мөмкинлегә калмагач, каләмгә тотына, дәрәжәкне яклап шушы протест язмасын тудыра. Батырша халыклар арасында тигезлек, дин иреге, милли азатлык идеаллары белән коралланып, жәмгыятьне дә шул юлга бастырырга, аңа йогынты ясарга омтыла. “Язма трибунадан сөйләнгән гаепләү нотыгын хәтерләтә. Аңа публицистик аһәң, ораторлык яңгырашы хас” [8].

Әсәр, булып үткән тарихи вакыйгаларга нигезләнүгә һәм үз заманының ижтима-

гий-сәяси мәсьәләләргә яқтыруга зур урын биргәнә күрә, бу истәлекне тарихи-публицистик очерк дип тә карап булыр иде.

Очеркка хас үзенчәлекләргәң кайберләргә чыннан да әсәрдә чагыла. “Гарызнамә” үз күзә белән күргәнне генә түгел, ә үзә катнашкан, шушы вакыйганың эчендә кайнаган автор тарафыннан бәян ителгән әсәр. Анда жанлы тор-мыш хәлләргә, яшәеш күренешләргә – эскиз, этюдлар һәм вакыйгалар, дөньяви дәрәтләр кайнарлыклары чагыла. Батырша аларны санап, күрсәтеп чыгу белән генә чикләнми, кешеләр арасындагы кыюлык һәм куркаклык, тугрылык һәм сатлыкжанлык, икейөзлелек, ялагайлык кебек мөнәсәбәтләргәң дә сурәтләнә. Әлегә сыйфатлар да язманы очерк жанрына яқынайта.

Ләкин аермалыклар да юк түгел. Тарихи очерк вакыйгага төпчәнүле, эзлекле яқын килә.

Тарихи дәрәжәкне чагылдыру мондый төр жанр өчен төп принципларның берсе булып тора. “Гарызнамә”дә тарихка мондый төгәллектә яқын килү юк. Биредә 1754-56 еллардагы вакыйгалар чагылыш тапса да, язма фактлар барлау, жьно, булган кадәргәң системага салу түгел. Анда алдан билгеләнгән максатка ирешү өчен сайланган фактларны әдәби хикәяләү, тормыш-яшәеш этюдлары итеп сурәтләү өстенлек ала.

“Гарызнамә” әсәргәңдә трактат жанрына хас булган сыйфатлар да бар. Әсәрнең беренче битендә үк Коръән аятә китерелү, нәтижәләргәң пунктлап, санап чыгу рәвешендә бирелүе әлегә жанрга хас билгеләр.

“Гарызнамә” төрлә жанр элементларын туплаган әсәр. Ләкин, шулай да, мемуар жанры башка жанрларга караганда өстен чыгарылган. Аны бу чорда башлыча мемуар жанры чикләргәң кертәп язылган татар матур әдәбиятының беренче карлыгачы диәп була. Әсәр күпмедер күләмдә Батыршаның үз тормыш юлын чагылдыра. Анда автор үзенәң укыган еллары, нинди авылларда мулла булып торулары, нинди уй-фикерләргә белән яшәвә хакында хәбәр итә. Язманың буеннан-буена авторының үзә катнашкан вакыйгалар, очрашкан кешеләр турында истәлекләргә урын алган. Дәрәс, “Гарызнамә” хәзәрә чорда махсус истәлек итеп язылган мемуар жанры әсәрләргәңнен нык аерыла. Биредә авторының тормышы эзлекле итеп сурәтләнми. Башка жанр элементлары да үз тәәсирләргәң сиздәрә. Шулай булса да, бар материал Батырша истәлекләргәңнең нигезләнүгә күрә, ул барыбер мемуар әдәбият

әсәре булып кала.

“Гарызнамә” татар әдәбиятында мемуар жанрның башлангычында торган хажнамәләр традицияләрен дәвам итеп язылган әсәр. Дәрәс, язмада хажнамәләргә хас әзәр калыплар, стандарт гыйбарәләр юк. Әмма гасырлар дәвамында тупланган бай традицияләр язмада ачык сиземләнә.

Йомгак ясап шуны әйтергә кирәк. “Гарызнамә”не 1755 елда Батырша житекчелегендә булган халык күтәрелешенң тарихи очеркы дип әйтә алмыйбыз. Ул моңа дәгъва

да итми. Язмада бу вакыйгалар тарихына деталле игътибар ителми. Шул ук вакытта ул XVIII гасырда татар фикеренң фәлсәфи трактаты гына түгел. Сәяси-иҗтимагый протестлар белән генә чикләнмәгән, аны публицистика дип кенә дә атап булмый. Төрмәдә интеккән вакытларда Батырша шул заманда тормышта булып үткән күренешләрнең дөртле сүрәтләнгән мул галереясен барлыкка китерә. Бу сәнгать әсәре, әдәбият ядкәре. Шуңа күрә Батыршаның бу язмасы, беренче чиратта әдәби әсәр дигән карашта торабыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Дубровин Н. Пугачев и его сообщники. Эпизод из истории царствования императрицы Екатерины. Т. 1. – С.Петербург: тип. Скороходова, 1884.
2. Витевский В.И. И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем составе до 1758 г. Вып 1, 2. – Казань: Тип. Ключникова, 1889-1890.
3. Рычков П. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: Китап, 1999.
4. Хөсәйенов Г. Батыршаның батшага язган хаты // Агизел. – 1970, №10.
5. Гайнетдинов М. “Гарызнамә” Батырши – памятник татарского языка XVIII в. // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1985.
6. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педогогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. – Казан: Раннур.
7. Хөсәенов Г. Батыршаның патшага язган хаты. Татар әдәбияты тарихы, 1 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984.
8. Минлегулов Х., Садретдинов Ш. Әдәбият: Урта мәктәп һәм гимназияләренң 9нчы сыйныфы, урта махсус уку йортлары, педагогия училищелары, колледж һәм лицей укучылары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 1994.

© Харрасова Р.Ф., 2006

ГАДЕЛ КУТУЙНЫҢ «ТАПШЫРЫЛМАГАН ХАТЛАР» ПОВЕСТЫНЫҢ КЫЙММӘТЛӘР ЖИРЛЕГЕ

Рифа Харрасова

РИФА ФАТТРАХМАН кызы ХАРРАСОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы доценты. Шагыйрә, публицист, Татарстан Республикасы Язучылар берлеге әгъзасы.

Харрасова Р.Ф. Ценностные основы повести Аделя Кутуя «Неотосланные письма».

В статье рассматриваются жанровые и образные особенности популярной повести известного татарского писателя А.Н. Кутуя (1903-45).

Шөхәснәң кыйммәтләр ориентациясе – үзе яшәгән җәмгыятьтәге матди һәм рухи кыйммәтләргә мөнәсәбәте, аның инанган һәм шул ук вакытта яшәү рәвешендә чагылган билгеләмәләре, кагыйдәләре дә ул. Иҗат ничек кенә фикер иреклегенә нигезләнмәсен, совет чорында язучы социалистик системаның матди, иҗтимагый һәм рухи кыйммәтләр

рен кабул итәргә мәҗбүр иде. Гадел Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» повесте шуның ачык дәлиле булып тора.

Әсәренң беренче битләреннән үк композициясенң һәм структур өлешләренң социаль мобильлекне чагылдыруны максат иткәнлеген ачык күренә. Г.Кутуй үзәк героенң фикер сөреше рәвешендә оешкан тулы бер повестьны

антитезага кора: үткән һәм бүгенгене, системаларны, кешеләрнең төрле дәрәжәдәге социаль статусларын, аерым шәхесләргә яисә социаль-иҗтимагый төркемнәргә, карашларны, эмоцияләргә, яшәү рәвешләрен, гендерның социаль психологиясен һәм башкаларны янәшә куя.

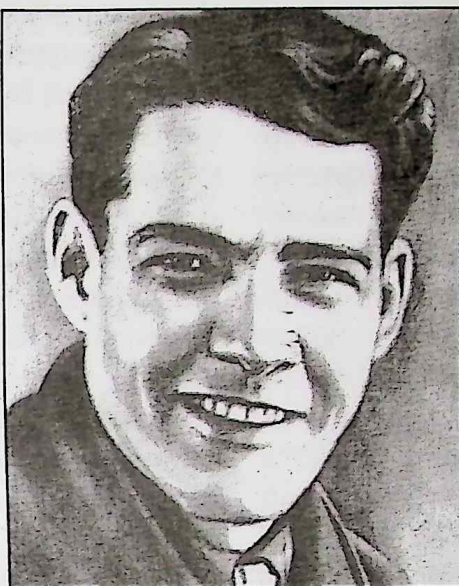
Әсәрнең хат рәвешендә язылуы тасвирланган объектларның санын арттырырга, төрле якка киңәргә, әмма авторы бер булганлыктан, һәр хатта билгеле бер дәрәжәдә урын алган формаль адресаты барлыктан, сюжет һәм фикер сөрешендәге эзлеклекне сакларга да булыша.

Хатлар, әлбәттә, беренче чиратта, аерым бер кешенең монологлары, эчке уй-кичерешләренә чагылышы булып тора. Бу очракта алар чорның, системаның киләчәк буыннарга җиткереләсә аңлатмасы һәм совет кешесенә яшәү принциптарын чагылдырган, хаталанмаслык итеп сайланган үрнәкләрдә башкаларны тәрбияләүне күздә тоткан рухнамәсә кебегрәк кабул ителәләр.

«Тапшырылмаган хатлар»ның буеннан-буена бер үк пландагы чагыштырулар күзәтелә. Галиянең рухи үсү-үзгәрүе бу янәшәлекләргә тирәнәйтә, киңәйтә, мәгълүмати яктан баета барырга ярдәм итә. Әйтик, героиняны һәрвакыт әтием кем булган һәм мин кем мәсьәләсә борчый. Бу исә, алда әйткәнәбезчә, индивидуаль нәкъ менә совет шартларында социаль структурада тоткан урынын үзгәртә алуын, бер төркемнән икенчесенә күчү мөмкинлегә барлыгын күрсәтү өчен кирәк.

Галиянең әтисе нибарысы – караңгы мишәр авылының юньләп үз телен дә белмәгән, гомере буге авырган, доктор күрмәгән, сарыклар арасында үлгән көтүчәсә, ә кызы – югары белем алган, илнең бөтен почмакларында булган, берничә тел өйрәнгән табибә. Тормыш төбәннән күтәрелеп зыялылар рәтенә баскан каләм ияләре, үзе эшчә генә булса да илгә музыкант, командир, инженерлар үстөрәп биргән Галиәкбәр агай һәм башкалар да телгә алына повестьта.

Үткән һәм бүгенгенең матди, рухи аермалыкларын күрсәтү өчен, язучы аларның һәрберсенә тәфсиллә туктала, тәүлектә ничә сәгать эшләү, фатирдагы җиһазлар... – болар-

ны санап чыгу аның өчен бик мөһим һәм андый язучы стили әсәрнең художество эшләнешенә зур зыян да сала ала. Бу очракта авторны сайланган жанр формасы һәм әдибнең шигъри каләмә генә коткара. Әлегә чагыштыруларда совет кешесенә матди кыйммәтләргә мөнәсәбәтә ачык чагыла. Бер яктан, көч түгеп тудырылган байлыктар кеше хезмәтен җиңеләйтү, тормыш шартларын яхшырту, икенче яктан, рухи кыйммәтләргә булдыру чаралары буларак кирәк. Һәм, әлбәттә, әсәрдән чыккан фикер буенча, башка системаларда гади хезмәт кешесә аларга ия була алмый.

Татар әдәбиятында «Тапшырылмаган хатлар» таләп иткән дәрәжәдә текстка зур игътибар биреп укырлык тагын берәр әсәр бар микән? Мөгаен, юктыр. Повестьта һәр жөмлө чиктән тыш уйланып, аерым бер кыйммәтләргә ассызыклап, аерым бер сүзләргә басым ясалып язылган. Һәрбер фикер, төрлечә трансформацияләнеп, билгеле бер эзлеклектә кабатланып килә. Хатлар бер үк структур өлешләрдән, бер үк максатларны күзаллаган абзацлардан тора. Хаттан хатка Галиянең аерым бер кешеләргә, бигрәк тә Искәндәргә мөнәсәбәтә үзгәрә, ул билгеле бер образларда чагыла, укучының карашы махсус сайланган объектларга, сыйфатламаларга, мисалларга юнәлтелә.

Әсәр «дусларча жылы хат»ка жавап рәвешендә башлана. Ул кеше аңында кыйммәтләр категориясенә төрле күренешләргә чагыштыру рәвешендә формалашуын күрсәтеп тора. Шулар ук вакытта Галия башында әлегә кыйммәтләргә иерархиясен төзи. Иң тәүдә ул рухи-эмоциональ кыйммәтләргә берсә булган мәхәббәткә туктала. Сөю матур иштәлекләргә, яшәү көчә бирә.

Элек мөмкин булмаган, чөнки тормыш ямьсез, ятимлек, хәерчелек... Хәзер чәчәктәй хисләрдә йөзәсәң, хыял матурлыгын кичерәсәң. Әлбәттә, аның артыннан ук героиня гаилә турында уйлана, чөнки семья совет системасының ячейкасы, ул бер үк вакытта иҗтимагый кыйммәт тә, әхлакий кыйммәтләргә нигезләнәргән институт та. Алдынгы гаиләләргә яңача мөнәсәбәтләр эталоны булып тора.

Галия болардан соң мәдәни кыйммәтләр хакында сүз йөртә, әдәбият, классик музыканы телгә ала. Шул ук вакытта аның Шуберт музыкасы турындагы карашлары бөтен бер әсәрнең лирик-фәлсәфи ачкычы вазифасын башкара. Ул Галиянең кичерешләрен, язмышын (язылып бетмәгән хатларын) чагылдыра, һәм шунлыктан аңа якын да. Элек татарлардан 100 елга 5-6 студент чыккан, хәзер – ярты мең, элек халыкны мәдәни кыйммәтләрдән читләштергәннәр: рәсем, жыр тыелган, ә хәзер – юк, ди ул, горуранлып.

Шәхес табынган иң югары кыйммәтләр дә бар. Галия өчен ул – Туган ил, аның сүзләре белән әйткәндә, бәхет бишеге. Ул хыяллы, хисле, белемле, сәнгатьле, тигез итә. Димәк, кыз омтылган аерым кыйммәтләренә, һичшиксез, ул бүләк итәчәк. Югары кыйммәтләр – идеалда, ә идеал аерым бер образларда чагыла, диләр. Галия бу турыда һич онытмый. Авылны-шәһәрне, крестьянны-әдипне тигезләгән илдә ул үзен Толстой, Ленин, Горький кебекләр арасында хис итә ала.

Г.Кутуй һәрбер детальне бик сайлап куллана. Әйтик, шатлыгының чиге юк чакта матур киләчәк турында уйлаган Галия күңеленә гөл килә. Сөю теләген, бәхет хисен житкерергә теләгәндә, табигать образларын күзаллый.

Язучы һәр бүлектә дә мәдәни кыйммәтләрдән лирик-фәлсәфи ачкыч сайлый. Беренче бүлектә ул – Галия башкарган «Тормыш турындагы жыр», икенчесендә – «Гыйшкым» жыры булып тора.

Г.Кутуй һәр фикерен документлаштырырга тырыша. Бу шулай ук әсәрнең сәнгатилегенә зыян сала, әмма аның тормышчанлыгын, ышандыру көчен арттыра. Эдип вакытлы матбугаттан мисаллар китерә, үткән тарихка, әдәби әсәрләргә мөрәжәгать итә, әйткәннәрен танылган кешеләр язмышы аша дәлилләп бара.

Мәхәббәт идеалын аңлауга героиня ялгышлар аша, акрынлабрак килә. Беренче бүлектә киләчәктә, финалда аның белән калачак Вәли Сафиуллинга Галия шактый гына тукталып узса да, аңа карата тәкәл्लәфсезлек күрсәтә. Тукайны яраткан, тышкы кыяфәте белән дә аңа тартым хәлсез Вәлине ул, хәрәкәт заманында тормыш арбасыннан төшеп калыр дип, бер жөмлә белән әсәрдән сызып ташлагандай итә. Шулай да укучы күңеленә әлегә образдан күзләр тасвиры сөңеп кала, чөнки Галияне дә бары тик егетнең

уйчан кара күзләре генә бер мизгелгә барган юлыннан тукталдыргандай итә.

Беренче бүлектән үк рухи кыйммәтләренң үзара тыгыз керешкәнлегенә күренеп тора. Һәр кыйммәтнең идеалына марксистлардан мисаллар табыла. Без совет кешесенә аеруча Маркс гаиләсә үрнәгендә модельләр төзәргә тиешлеген күрәбез, чөнки аның әгъзалары арасында мөнәсәбәт мәхәббәткә генә түгел, ә хезмәтәшлеккә, бер-береңне кайгыртуга нигезләнгән.

Шәхеснең нинди рухи кыйммәтләренә сайлавы аның милли, социаль, жөнәсенә бәйле ментальлегенә дә нигезләнә. Галия, ятим үсеп, тормышның барлык авырлыгын үзе татып, совет шартларында ирләр белән тигез хокукка ия булган крестьян кызы, зыялы кебек фикер йөртсә, Искәндәрнең рухи калыбы татар ире, мөселман кешесә, мөезин баласыныкы шикелле формалашкан. Беренче хатта Галия мондый ментальлеккә мисалларны башкалар арасынан таба.

Автор кешегә хас уңай сыйфатлар мәдәни кыйммәтләр тудыра дигән фикерен дә һәрдаим ассызыклап тора. Галиянең жырлары ни өчен моңлы? Чөнки ул сөя, табигать баласы, хезмәт кешесә. Димәк, язучы карашынча, тормыш кыйммәтләрен тудыруда акыл да, тән дә, хис тә бер дәрәжәдә катнаша.

Г.Кутуй шәхесне микро- һәм макродаирә эчендә күрсәтә, социалистик жәмгыятьнең шәхси-интим мөнәсәбәтләргә тыкшынуын яисә кешенә һәркемне үзенә тар дөньясына уздыруын (бу очракта хатлар аша да) ақларлык мисаллар эзләү белән мавыга. «Герцен да бит (нинди зур кеше!) яраткан иптәше – хатыны белән икесе арасында семья фажигасә кичерелгәч, исемен пычратудан курыкмыйча, шул вакыйганы матбугатта язып чыгып, дуслары хөкеменә бирә», – ди ул.

Шәхес һәм жәмгыять мөнәсәбәтләре турында язганда, Галия аның берсен – чәчәк, икенчесен бакча белән чагыштыра. Шәхес лирикасы – сыйныф лирикасының бер чагылышы, образлы әйткәндә, диңгезнең бер чишмәсә буларак бәйләнә. Димәк, сыйныф нинди кыйммәтләренә идеал итсә, шәхес тә шуларга омтылырга, жырында шуларны чагылдырырга тиеш. Болар барысы әсәрдә төгәен аталып бара: азатлык, матурлык, табигать, сөю. Без кабат кыйммәтләр иерархиясенә баскычыннан атлаган кебек булабыз. Азат шәхес кенә матурлыкны күрә, матурлыкны ул табигатьтән таба, ә табигать – ярату

хисләренә жирлек. Без торып-торып бер нәтижәгә әйләнәп киләбез: азат кеше социалистик системада гына була ала.

Социалистик идеология гасырлар дәвамында яшәгән кайбер әхлак нормаларын жимерә: ир хатын-кызны гаилә колы булудан коткара, моны кешенәң ирегән көчлөү кебек бәяли һәм шушы азатлыгы өчен аңа шактый гына вазифалар да йөкли, ди язучы.

Кешенәң шәхес буларак матурлыгы турында аеруча күп уйлана Галия. Юктан гына аның хатларында, син шундый идең, син матур идең, юллары очрамый. Без егет һәм гаилә башлыгы булган Искәндәрне дә үзара капма-каршы куябыз. Галиянең тышкы матурлыкны аңлаудан эчке матурлыкка таба аңлавын күрәбез. Кыз, үзенә пар сайлаганда, өч сыйфатламага таяна. Вәли турында ярата, кача, белемле дип уйласа, Искәндәрне кыю, әрсез, качмый, ди. Белемлекне исәпкә алып бетермәгәнлектән, әрсезлекне батырлык дип санаганлыктан, ул Искәндәрне яр итә.

Галия ялгышларында аның үткәне дә гаепле. Әнисе булмаганга, ул Искәндәр качагында ана жылысы тоя, аралашкан даирәсе тарлыктан, аның тиз дуслаша алуына соклана, һәм, башка ирләрдән аермалы буларак, акыллы дип санавына бирешә.

Галия бүгенге көндә безгә ифрат беркатлы күренгән нәтижеләргә килә. Советлар илендә генә сөешү мөмкинлеген бар, ди ул. Мәхәббәт кешене матур иткәч, башка системаларда ихлас хисләргә урын булмагач, кеше дә бары тик совет илендә генә камиллеккә ирешә ала булып чыга.

Галия һәр кыйммәтләрнең критерийларын, кайчак хәтта формулаларын таба. Әйтик, мәхәббәт. Бер генә кешене сөяргә, үбәргә, әмма кол булмаска. Маркс тормышыннан чыгып, аның схемасын ул шул рәвешчә күзалый. Сөю уй, йөрәк, хис кушылмасыннан тора. Алар ике кешедә дә бердәй булса, гаилә бәхетле. Ялган ярату – мәсәлән, хатын-кызга фахишә, кол дип карау.

Табибны чагылдырган формуланы да китереп узарга була. Ул – сизгер күз, ягымлы йөрәк дигән сүз. Кешенәң эчке дөньясына күзәтүчән кыз күзләре аша уза. Бу аның табибә исеменә лаеклыгын да күрсәтә икән ләбаса.

Әхлакый кыйммәтләр турында уйланганда, Галия шулай ук аларның үзара тыгыз

бәйләнеше турында сөйли. Буржуаз жәмгыять өчен норма саналган, иске заман тәрбиясенәң нәтижәсе булган әхлаксызлык кеше бозыклыгының, ялганның нигезе, ди ул. Ялган исә кешене рухи да, физик та чирләтә, ул кыйналу-сүтелүдән, жәбердән авыр.

Икенче хатны Галия инде «үзе өчен» яза. Димәк, Икәндәрнең аңа лаек түгеллеген төмәм аңлаган, һәм шуңа күрә хатта аны фашист рухы арта төшкән. Монда Искәндәр белән аерым алып барган тормышка, ирнең артист буларак, мәхәббәттәгә, гаиләдәгә «репетицияләренә» урын зуррак бирелгән. Һәм инде Галия матди, рухи кыйммәтләрнең ижтимагый-сәяси кыйммәтләргә таянуын аңлау дәрәжәсенә күтәрелгән. «Идея сайланышы булмау аркасында, безнең семьябызның жимерелүенә дә төп сәбәп жәмгыятькә карата мөнәсәбәтне төрлечә аңлау булды», – ди ул.

Совет семьясы көрәшче семья булганлыктан, аның формуласы табигый хис һәм идея сайланышының кушылмасы булып тора. Табигый хис төскә, күзгә, йөзгә, тавышка, йөрешкә зәвыкны чагылдырса, идея сайланышы тормышка, эшкә, жәмгыятькә һәм сәясәткә карашлар системасы ул. Моңысы бездә юк, дигән үкенечле нәтижәгә килә Галия, шунлыктан иске карашларга чәчәк атарга урын калган. Ир һәм хатында идея сайланышының аерымлыгы балага исем кушканда да, аны тәрбияләгәндә дә, һөнәр сайлаганда да чагыла.

Галия өчен сөюнең төрләре, вазифалары торган саен ныграк төгәлләнә төшә. Шәхесне сөю – көч бирсә, үстерсә, Партияне, Туган илне сөю уңышка китерә. Ә бу сөюләр – төрле телләрдә һәм тавышларда, аның уңышлары да төрлечә.

Әдәбият, тарих, сәясәт, фән-техника китаплары, бөек шәхесләр Галиягә ничек яшәргә, ничек көрәшәргә өйрәтүләрен давам итәләр. Галия гаилә (бала) көндәлекләрен язып бару кирәклегенә дә алар мисалында төшенә. Алар тәрбия ысулларын чагылдырган, ничек яшәргә сорауына җавап биргән тарихи документлар булып калачак.

Ана мәхәббәте проблемасын автор шул ук схема буенча чишә. Ленин хатларына, революционеркалар язмышына мөрәжәгать итә. Һәм ул бары тик ана мәхәббәтен генә аңлатып бетереп булмый, дигән фикергә килә.

Кадрия турындагы язмалар идея сайла-

нышы булган кешенен чын совет баласы тәрбияли алуын дәлилли. Менә кыз демонстрациядә, менә ул МТС балалар бакчасында, менә «дәрәс» җырлар җырлауда...

Без, ниһаять, гаиләнен чын-чынлап таркалуы шаһиты булабыз. Моңы аңлату өчен, автор совет кешесенен әхлакый да, сәяси-иҗтимагый да кыйммәтләрәннән булган сыйнфый туганлык төшенчәсенә таяна. Ул – матди ярдәм, рухи көч бирү, укуда булышу дигән сүз. Галияне әнә шулар саклап кала. Һәм героиня чын күңеләннән сыйнфый туганлык хисе күрсәткән, – белем биргән өчен, ректорга, партиягә, хөкүмәткә рәхмәт белдерә.

Хаттан хатка төп образ иске богаулардан арына барган ил өчен сөенә. Әдрәстәге тормыш аның өчен яхшы, чөнки монда иске тормыш эзе булган мәчет юк, ул кешеләргә башка кыйммәтләр тәкъдим итәр иде. Әдрәс Галиягә совет авылының киләчәген ныграк күзаллау мөмкинлегә бирә. Аның тышкы сурәтенен компонентлары, ягъни матди кыйммәтләре шулар булчак: ял йорты, бакча, чишмәләр, узып баручы поездлар, һаваны кисүче самолетлар, кырдан килгән тракторлар гөрелтесе, юллардан чапкан машиналар...

Автор бу бүлектә совет системасының әхлакый кыйммәтләрен кабул итмәүчеләрне хөкем итү мәсьәләсенә дә җиңелчә генә кагылып уза. Шифаханәне таркаткан эчкече, карак, ялганчы мәдир суд җаваплыгына тартылган. Автор сүзләре белән әйткәндә, «физиологик потребность» турында гына уйлаган, чөчү планын өзгән, һәр уңай башлангычка аяк чалырга торган, икейөзле, ясалма, үтә бозык райбашкарма рәисе Галиуллин партиядән чыгарыла, урыныннан алына. Шулай эшләгәч кенә авыл да, район да бик тиз алга китә.

Повестының беллетристик характерда булуын чагылдыручы мисаллар соңгы ике бүлектә дә күп. Галия табибның эш тәртибен төзи: башта тыңларга, градусник куярга, сорашырга, карточка тутырырга, диагноз куярга кирәк. Боларны башкару – үз чиратында, совет врачының әхлак нормаларын үтәве сыманрак кабул ителә. Авыл табибәсенен шәхси эш планында авылны сәяси, әхлакый тәрбияләү, беренче ярдәм чаралары белән таныштыру һ.б. каралган. Алар барысы да шактый тәфсиллә аңлатылган.

Сөеклесе хат язудан башлаган, ана хатлары белән дәвам иткән Галия әсәр ахырына

«Врач хатлары»н, «Амбулатория хатлары»н язарга тиешлеген аңлау хәленә килә. Ул һаман да буш вакытларында күбрәк революционерлар турында укырга, башкаларны да шуңа күнәктергә тырыша. Татар кызы инде үзен иҗтимагый эштә дә, хезмәттә дә таба. Кич утыручыларны үзенә җыючы Минниса әби өен колхоз рәисе Мәфтүха апай белән агитпунктка әверелдерәләр алар, кешеләрне профилактик нормалар, ашлык җыю кампаниясе һәм башкалар белән шунда таныштыралар. Галия әле һаман да буржуаз җәмгыятьнең хатын-кызны фахышә итеп каравын раслаучы документлар җыю, совет илендә югары дәрәжәләргә ирешкән хатын-кызларның исемнәрен туплау белән мәшгуль.

Кыскасы, «Тапшырылмаган хатлар» повесте җәмгыятьтә һәм гаиләдә гендер вазифаларының эзлекле рәвештә алмашынуын күрсәтүче әсәр. Нигездә, патриархаль мөнәсәбәтләргә корылган татар гаиләсендә тәрбияләнгән, шул ук вакытта рус тирәлегендә үскән Г.Кутуй чынлыкта нинди карашлар яклы булган соң, дигән сорау туа. Бу хакта әдипнең иҗат лабораториясен чагылдырган истәлекләр сөйли. Язучы башта Һ.Такташ хатыны Гөлчәһрә ханымның дус кызы Газзәгә өйләнгән була. Алар икесе дә, гаиләләрен Казанда калдырып, Мәскәүгә китеп баралар. Такташ та, Кутуй да тормыш иптәшләренен гаилә вазифаларына салкын каравын авыр кичерәләр. Гадел Кутуй, икенче тапкыр башлыкүзле булганда, йорт эшләренә күңел биргән Галимә туташны сайлый.

«Мин медицина техникумында укый идем. ... Бала караучы юк, укырга да бала күтәрәп йөри идем. Техникумны бетергәч, институтка керәсем килде. Гадел бик каршы булды. Өйдә торып, аны карап кына яшәвемне теләде. Ә минем укыйсым килде. ... «Тапшырылмаган хатлар»да минем кичерешләр, теләкләр бик дәрәс язылган», – дип искә ала Галимә Кутуева (Такташ турында истәлекләр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. – 16 б.) Повестьта Кутуйлар гаиләсенен кызларына исем сайлау тарихы да бик үзенчәлекле чагылыш тапкан. Алар, уртак фикергә килә алмыйча, балаларына Кира исеме кушалар, ә Эся дип йөртә башлыйлар. Гадел Кутуй, үз герое Искәндәр кебек үк, модаль исем кую ягында була.

Күрәсез, әсәр иҗат иткәндә язучы үз карашларына туры килмәсә дә, совет чорында тәрбияләнгән хатын-кызны, аның уй-хыялла-

рын тормышчан чагылдыру дәрәжәсенә күтөрелгән. «Тапшырылмаган хатлар» повесте – үз чорының идеологиясен иң көчле чагылдырган әсәрләрдән, ул капма-каршы кыйммәтләрне үзара чагыштыру, социалистик система югары куйганнарға өстенлек бирү рәвешендә язылган. Алар исә шәхсиләштерелгән мораль идеаллар аша ныгытылганнар. Әсәрдән марксистларның, революционерларның, партиянең яңа жәмгыятьне оештыру үзәге, акылы икәнлегә күренә. Дәрәжә, инкыйлаби-сыйынфый мәнфәгатьләргә өстенлек бирелсә дә, Г.Кутуй индивидуализм принцибын тулаем кире какмый, ул аларны үзара яраштырырга, беренчелен икенчесенә «өстәп куярга» омтыла. Һәм аның героинясы әсәр башында ук, мин совет хатын-кызы гына түгел, ә гүзәл хатын-кыз булырга да омтылам, дип әйтеп куя.

Дини гыйлемнәр белән нигезләнгән, мил-

ли менталитет белән билгеләнгән әхлакый, бер үк вакытта гуманистик та кыйммәтләр аерылып куелмый, язучы алар хакында сүз алып бармаса тырыша, даими рәвештә татар хатын-кызын күпмилләтле совет иленең бер гражданы итеп күрсәтә.

Кыйммәтләр – кабул ителгән нормаларның эчтәлегенә ул. Аларга кешенең шәхси кыйммәтләре дә – холык-сыйфатлары, нинди социаль төркемгә каравы..., югары кыйммәтләр булган гаделлек, мәхәббәт, яхшылык... һәм башкалар да керә. Алар тискәре яисә уңай булалар, максат-бурычларда чагылалар. Күргәнебезчә, Г. Кутуйның героинясы совет жәмгыяте тискәре дип бәяләгән кыйммәтләрне шулай ук кире кага һәм, башкалар белән берлектә, гаделлеккә, ихлас сөюгә, социаль тигезлеккә нигезләнгән социалистик илне төзүне максат итә, аның хыялдагы образын идеал буларак таный.

© Шәрипова А.С., 2006

КЕШЕЛӘРНЕҢ ЯХШЫ БУЛАЧАГЫНА ЫШАНАМ

Алсу Шәрипова

АЛСУ СӘМИГУЛЛА кызы ШӘРИПОВА — 2002 елда Казан дәүләт педагогия университетының татар филологиясе факультетын тәмамлап, шунда ук аспирантурада укый. Профессор Азат Әхмәдуллин житекчелегендә кандидатлык диссертациясе яза.

Шарипова А.С. Верю, что люди будут хорошими.

В статье рассматриваются морально-этические принципы, лежащие в основе произведений известного татарского драматурга Юнуса Аминова (1921-82).

Үз чорында татар әдәбияты һәм театр сәнгатендә лаеклы урын биләгән, әмма бүгенге көндә беркадәр онытыла башлаган Ю.Ш.Әминов (1921-82) ижаты югары әхлакый кыйммәтләрне саклап калырга чакыру, жирдәге төп вазифабыз булган игелек кылуны искәртү, кылган эш-гамәлләребезгә башка күзлектән карарга этәрү жәһәтеннән хәзерге укучы өчен аеруча әһәмиятле. Кешенең рухи дөньясы сурәтләр объектын итеп алынган драма һәм комедияләрдә әдипнең әхлак төшенчәсенә мөнәсәбәте, кешенең дөньядагы һәм жәмгыятьтәге ролен аңлавы чагыла. Автор әхлак сүзенең мәгънәсен героиняның гаиләгә, дуслык-кардәшлеккә, хезмәткә, туган туфракка, икмәккә, яшәү мәгънәсен аңлауга

мөнәсәбәте-карашын тикшерү аша ача.

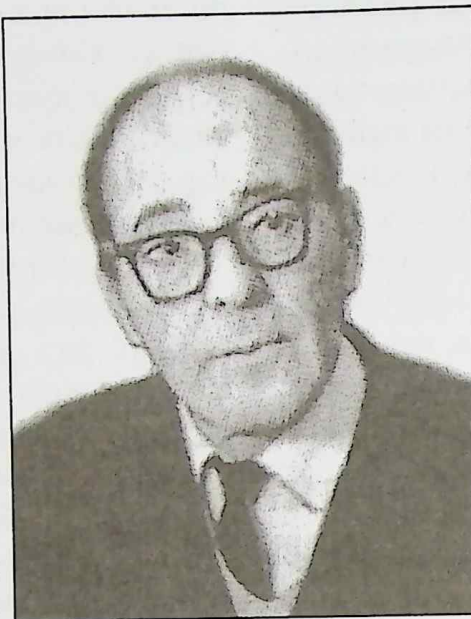
Юныс Әминов ижатын шартлы рәвештә ике чорга бүлүп карарга мөмкин:

1) **Баржы чоры** (1950-60 еллар). Бу чорда язылган әсәрләрнең төп кыйммәте шунда: алар икенче Бөтендөнья сугышынан соң татар авылларындагы жимереклекне торгызу дәверен реалистик формаларда чагылдыра, үз заманының типик образлар галереясен сәхнә югарылыгында күрсәтә. Драматург шигъриятле алымнар белән авыл кешесенең рухи матурлыгына, әхлакый сафлыгына дан жырлый. “Тамырлар”, “Язылмаган законнар”, “Өти балак”, “Ужым бозавы” һ.б. драма һәм комедияләре авторның татар авылы тормышын әсәрләрендә мәңгеләштергән язучы-

философ булуын раслый.

2) **Әлмәт чоры** (1970-82 еллар). Әлеге чорда Ю.Әминев төп тематиканы берәз үзгәртеп, авыл тормышы вакыйгаларыннан аерылып, эшчеләр тормышын чагылдырган әсәрләр язуга алына. Бу – әдипнең һич кенә дә үз кыйбласына хыянәт итүе түгел, ә көчән башка юнәлештә дә сынап каравы була. Тематик яктан төрләнү-кинәю кичергән әсәрләргә шөһәр тормышы, производство-хезмәт процессы килеп керә. “Кан-кардәшләр”, “Сафура бураннары”, “Сөймим, дисәң дә...”, “Очрашырбыз, Гөлсылу!” һ.б. пьесалар әнә шул тематик колач киңәюенә мисал булып тора. Мәгълүм ки, “1950 еллардан Татарстан СССРның нефть һәм химия промышленности, энергетика һәм машина төзешенә буенча иң зур үзәкләрнең берсенә әверелә. Әдәбиятта республика икътисадындагы үзгәрешләр татар халкының профессиональ-техник яктан үсүенә булышты, дигән фикерне үткәргүгә басым ясала. Болар барысы да татар әдәбиятында эшчеләр дөньясын сурәтләү аша чагылдырыла” [1, 12]. Димәк, Ю.Әминевнең производство темасына мөрәжәгать итүе бары заман таләбе була.

Фән-техника революциясенә кешелекне рухи ярлылыкка илтүе һәркемгә мәгълүм. Социалистик реализм иңат методы өстенлек алган чорның төп үзенчәлегә булган производство темасы белән мавыгу рухи кыйммәтләргә, әхлакый кануннарга игътибарның сизелерлек кимүенә китерә. Техника казанышларын, планны арттырып үтәү мәсьәләләрен үзәккә куеп иңат ителгән әдәби әсәрләр арасында, аерым алганда 1950-70 еллар драматургиясендә Ю.Әминевнең драмалары һәм комедияләре аерым игътибарга лаеклы. Әхлак-этика мәсьәләләренә багышланган әсәрләрендә һәртөрле кимчелекләргә каршы чыгуы, югары кешелеклелек кыйммәтләрен алга сөрүе Ю.Әминевне үзенчәлекле каләм иясе итә, драматург буларак баста, әдәби процесста үз юлын, үз кыйбласын тапкан язучы булуын күрсәтә. Геройларга иң әүвәл гуманитарлык критерийлары буенча бәя бирү, югары әхлакый кыйммәтләренә раслау, матур кешелеклелек сыйфатларын данлау – Ю.Әминев каләменә уңышын тәмин иткән характерлы билгеләр.

Ю.Әминевнең бөтен иңаты өчен программа вазифасын үтәүче әсәр – “Язылмаган законнар”. Әсирлек газабын татыган, соңрак үз Ватанында да шактый михнәт-кыенлыкларга дучар ителгән, нәтижәдә билгеле бер дәрәжәдә юридик кануннар көченә ышанычын жуйган әдип бар өметен язылмаган-теркәлмәгән, әмма халыкның күңел түрендә тотрыклы урын биләгән югары кешелеклелек кагыйдәләренә баглый. Бу ышаныч-өмет әкрәлләп иңатының буеннан-буена кызыл жеп булып сузылуы, әлеге драматургик мирасның кыйммәтен билгеләүче бер сыйфат рәвешен ала.

Язучыны туган жиргә мөнәсәбәт (“Чишмәдә сабан туге!..”, “Ужым бозавы”), ата-ана һәм бала мөнәсәбәте (“Син ашадың башымны”, “Язылмаган законнар” һ.б.), буыннар арасындагы бәйләнеш (“Кан-кардәшләр”, “Тамырлар” һ.б.), жәмгыять һәм шәхес әхлагы (“Очрашырбыз, Гөлсылу!”, “Гөлжәннәтнең жәннәте”, “Сафура бураннары” һ.б.) мәсьәләләре кызыксындыра. Ул миһербанлык, гаделлек, намусның сакланырга тиешле төп әхлак нормалары булуын ассызыклай.

Татар әдәбияты даими мөрәжәгать итеп килгән әхлакый характердагы темаларның берсе – гаилә ныклыгын тәмин итүче ата-ана һәм бала мөнәсәбәте. Бу аңлашыла да, чөнки татар халкы гаилә ныклыгын күз өстендәге кашы кебек саклаган, аны милләтнең бүтәнгәсә һәм киләчәккә белән дә бәйләп караган. Алтмышынчы еллардан соңгы сәхнә әдәбиятында Ш.Хөсәеневнең “Әни килде” (“Әниемнең ак күлмәге”), А.Гыйләжевнең “Ефәк баулы былбыл кош”, Р.Батулланың “Кичер мине, әнкәй” кебек пьесаларында әлеге мәсьәләләрен бөтен кискенлегендә куелуы жәмәгатьчелектә хуплау тапты. Чөнки ата-ана каршындагы бурычынны үтәү, горәф-гадәтләрдә, йолаларда сакланып калган матур сыйфатларның яшәешен тәмин итү – һәркемнең изге бурычы. Ю.Әминов драматургиясендә дә төп игътибар гаилә нигезенә һәм дуслык-кардәшлек мөнәсәбәтләренә эчкерсезлеген һәм ныклыгын тәмин итүче сыйфат-нормаларга юнәлтә. “Язылмаган законнар”, “Тамырлар”, “Кан-кардәшләр”, “Сафура бураннары”, “Очрашырбыз, Гөлсылу!” пьесаларында ата-ана һәм

бала арасындагы мөнәсәбәтне күрсәтү аша буынар арасындагы бәйләнеш, милли үзенчәлекләрен саклап калу, изге горейф-гадәтләргә тугрылык, яшәүнең олы мәгънәсен аңлау, әхлак сыйфатлары тәрбияләү, хезмәткә мөнәсәбәт кебек проблемалар күтәрелә. “Язылмаган законнар”, “Канкардәшләр” әсәрләрендә ата-ана һәм бала арасындагы каршылыкның сәбәпчесе намусын жуйган, кешелек кыйммәтен югалта баручы балалар (Шәйхенур, Назирә) булса, “Сафура бураннары”, “Тамырлар”, “Очраштырбыз, Гөлсылу!” комедияләрендә яшәү ямен акчага бәйләп караучы, бәхетне бары байлыкта күргән өлкәннәр һәм заман белән бергә баручы алдыңгы яшь буын арасында конфликт оеша. Эмма һәр ике очракта да ата-ананың максаты изге – баласының бәхетле киләчәген тәмин итү. Шунлыктан, автор, яхшымы-яманмы, үз эти-әниенә хөрмәт итеп яшәргә өнди, сиңа гомер бүләр иткән, жанын-төнен кызганмыйча, төн йокыларын калдырып баккан газиз кешеләрен, ни генә булса да, кадер-хөрмәткә тулысынча лаек булуын ассызыктыт:

Фидаһи. Әниләр барысы да яхшылык кына эшләргә тырышалар, тик кайбер яхшылыклары балаларын кимсетү икәнне аңламыйлар... Ялгышлары да балаларына мәхәббәттән. (“Очраштырбыз, Гөлсылу!”)

“Якын кешеләр арасында да драматизм күрү, каршылыкка китерердәй сәбәпләр таба белү – бик тә кыен һәм нечкә эш. Мондый конфликт әхлак һәм этиканың тулы хокукына ия булган интар почмакларына да үтеп керергә, интим, гаиләнең тотрыктыгын, киләчәген тәмин итә торган тойгы-хисләренң ныктыгын ачыкларга һәм расларга мөмкинлек бирә” [2, 5]. Ир белән хатын, туганнар арасындагы мөнәсәбәтләрен сурәтләү аша Ю.Әминев дуслык-кардәшлекнең кадерен белергә чакыра, һәрчак ярдәмләшеп яшәргә өнди. Автор фикеренчә, чын дуслыкны билгеләүче төп критерий – ярдәмчеллек:

Жәүдәт. Кешегә авырлык килгәндә, шул авырлыкны әңсәп чыгу өчен кем гадел юл белән кулыннан килгән бөтен ярдәмне күрсәтә, әнә шул кеше чын дус була. Борынгы шагыйрь менә нәрсә дигән:

Суның кадерен ком сахрасыннан килгән

Мосафирлардан сорап бел,

Дусларыңның дусмы икәнлекләрен

Авыр көннәредә сынап бел.

(“Кан-кардәшләр”)

Бөек немец галиме – философ Иммануил Кант моральне кешенең үз-үзен ничек бәхетле

итүе түгел, ә бәхеткә лаеклы кеше итүе турындагы тәгълимат дип атаган. Ю.Әминев ижатында “үз-үзенә бәхеткә лаеклы шәхес итеп тәрбияләү”нең түбәндәге юллары тәкъдим ителә:

Вафирә. ...тыйнак бул. Урынсыз сүз әйтеп, өлкәннәренң хәтерен калдыра күрмә.

Яхшылыкны бервакытта да онытма, ә явызлыкны онытырга өйрән.

Эшенә әңсәп әңсәп әңсәп эшлә. Үз хәсрәтнең белән башкаларны борчый күрмә. Яман кешеләр синең хакта тузга язмаган сүзләр дә сөйләргә, бәлки. Шулай да сүз артыннан йөрмә. Сабыр була бел. Шулай ук кешеләргә яхшылык эшлә. Якты йөз, ачык чырай белән исәнләш, хәлләрен сора. Ул кеше сиңа карап соклансын, ә үзеннән оялсын. (“Сафура бураннары”)

“Татар совет драматургиясә күтәргән актуаль темаларның берсә – хезмәт темасы. Монның да сәбәпләрен аңлатырга була. Хезмәт кешесен олыларга, аны жәмгыятьнең тоткасы итеп күзалларга омтылуны бу чор әдәбиятының зур казанышы дип карарга кирәк”, – дип язды А.Әхмәдуллин [3, 12]. Шунда ук галим хаким идеология тәәсирендә берьяклылык өстенлек алуын да билгеләп үтә. Ул – күмәк хезмәтнең өстенлеген раслау һәм мактауга гаять зур игътибар бирү.

Өлеге чорда ижат иткән Ю.Әминев драматургиясә өчен дә хезмәт темасы ят түгел. Эмма драматургның максаты үзгәрәк: аны, күмәк хезмәт матурлыгына дан жырлаудан бигрәк, хезмәтнең кешегә тәрбияви йогынтысы, хезмәт кешесенң күңел дөньясы кызыксындыра. Чөнки “хезмәт – куәтле тәрбия коралы, кешенең бөтен интеллектуаль, әхлакый һәм эстетик сыйфатлары хезмәттә үсеш ала” [4, 178-179]. Шунлыктан әдип өлеге темага башка ясылыктарак якын килә, хезмәткә мөнәсәбәтне, эш сөюне кешенең кешелеклеген билгеләүче критерийларның берсә буларак карый. Хезмәт кешесен изгеләштереп карау “Сөймим, дисәң дә...”, “Кан-кардәшләр”, “Өти балак”, “Чишмәдә сабан туга...” (“Икебез дә өйләнәбез...”), “Үлемнең үлеме” пьесаларына хас. Автор фикеренчә, кешене хезмәт бизи, хәләл хезмәт белән, мангай тирен тамызып тапкан акчагына кадерле, тормыш яме эшеннән тәм табып, нәтижәсен күрәп яшәүдә. Ул үзә әйтергә теләгән фикерне түбәндәге юлларга салган:

Мөхтәр. Син хезмәтнең башкарганда үзәң турында, дан турында оныт. Бары тик хезмәтне яхшырак башкару, халыкка файда китерү турындагы уйла. Хезмәтнең бәяне

үзең түгел, халык бирсен. (“Тамырлар”)

Ризыкны кадерләү, аңа олы хөрмәт белән һәм хәтта изгеләштереп карау – халкыбыз өчен элек-электән үк хас сыйфат. Мәгълүм булганча, тантаналы вәгъдә биргәндә, ант эчкәндә кешеләр “икмәк” төшенчәсенә киң таяналар. Гомер-гомергә иген игеп көн күрүче татар халкы, табигый ки, азык-төлек муллыгының нигезен икмәк төшкел итүен яхшы аңлый. Ю.Әминев әсәрләрендә дә әлеге фикерләр урын алу гажәп түгел.

Шул рәвешчә, драма һәм комедияләрдә кешенең туган җир, Ватан, ата-ана, дуслык-кардәшлек, хезмәт, байлык һәм икмәк кебек төшенчәләргә мөнәсәбәтен тикшерү аша, Ю.Әминевнең әхлак-этика концепциясе ачык бер төс ала. Аның әсәрләрендә, бер яктан, кешедә булырга тиешле күркәм холык, югары рухи сыйфатлар төрлечә мактау-хуплау тапса, икенче яктан, алардагы ялкаулык, комсызлык, кирелек һәм башка шундый тискәре сыйфатлар һәм гадәтләр тәнкыйть угы астына алына.

Ю.Әминевнең драмалары һәм комедияләренә фикер ачыклығы, һәртөрле кимчелек-житешсезлекләргә тирәнтен борчылу, яхшылык-

матурлыкның өстен булырына, иртәгесе көнгә ышаныч хас. «Кешеләрнең яхшы булачагына ышанам» дип әйттерә ул бер героеннан.

Көннән көн чәчәк аткан ялган, ришвәтчелек, әхлакый кризис чорында Юныс Әминев ижаты аеруча актуаль: ул кешелек йөзәбезне саклап калырга чакыра, җирдәге вазифабызны аңларга ярдәм итә, кылган эш-гамәлләребезгә башка күзлектән карарга этәрә. Информация ташкыны, рухи зәгыйфьлек, ашыгу-кабалану дәверендә әлеге әсәрләргә мөрәҗғәгать итү яшәү рәвешез турында уйланырга мәҗбүр итә. Укучы матди байлык, дан-шөһрәт артынан куу нәтижәсендә рухи байлык, жан тынычлыгы, күңел матурлыгының көннән-көн югала баруын ныграк тоемлы башлый.

Ю.Әминев ижаты – кеше күңелен чистартырга, рухын сафландырырга, пакьләргә сәләтле ижәт. Кайбер фикерләренә бәхәсләрәк булуын исәпкә алмаганда, бүгенге көндә дә әлеге әсәрләр уку өчен кызыклы, тәэсир көчен жуймый. “Кан-кардәшләр”, “Язылмаган законнар” – XXI гасыр театры сәхнәсе югарылыгында да үз сүзен әйтергә, үз тамашачысын табарга сәләтле пьесалар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар әдәбияты тарихы. бнчы том – Казан: Раннур. – 2001.
2. Әхмәдуллин А.Г. Мәрхәмәтле геройлар // Әминов Ю. Кичеккән тәүбә. – Казан: Рухият, 2004.
3. Әхмәдуллин А.Г. Офыклар киңәйгәндә. Әдәби-тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002.
4. Хужиев Ә.Н. Тәрбия – мәңгелек фәлсәфә: Югары һәм махсус урта уку йортлары өчен педагогикадан уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2001.

© Зарипова Р.С., 2006

МӨХӘММӘТ МӘҖДИЕВ – ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ, СИЗГЕР ТӘНКЫЙТЬЧЕ

Равия Зарипова

РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА — филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр вазифасын башкара.

Зарипова Р.С. Мухаммат Магдеев – литературовед, чуткий критик.

В статье рассматривается научное наследие популярного татарского прозаика М.С. Магдеева (1930-95).

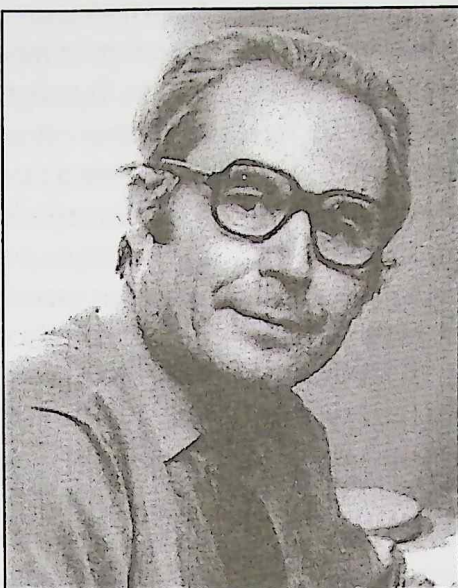
Мөхәммәт Мәҗдиев - яшьлекләре авыр сугыш елларына туры килгән буынның әдәбиятка тормышның үзеннән килгән бер вәкиле. Язучының әсәрләрендә 30-50 еллар татар авылы тормышы, гореф-гадәтләре, фикер-аң

үсеше, гомумән, халык буларак яшәү рәвеше моңсу җиңел юмор белән сурәтләнә. Аның ижатының төп үзенчәлеге тормышка, халык рухына тугры калуда. М.Мәҗдиев кеше характерының иң кыйммәтле үзенчәлеге – миллилек-

не тудыра алды. Аяз Гыйләжөв тө аны “Милләтнең жанын аңлый торган нечкә күңелле язучы!” – дип атады [1, 148].

Проза өлкәсендә үзен таныткан кебек, М.Мәһдиев әдәбият галиме, тәнкыйтьче буларак та үз сүзен әйтә алды.

М.Мәһдиевнең биографиясенә күз салсак, ул 1959 елда, читтән торып укып, Казан дәүләт педагогия институтының тарих бүлеген тәмамлый. 1960 елда Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы

каршындагы аспирантурага укырга керә һәм аны уңышлы тәмамлап, 1964 елда “Татар совет әдәби тәнкыйте (1917-1932)” дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый.

Аспирантураны тәмамлаганнан соң, М.Мәһдиев университетның татар әдәбияты кафедрасында башта ассистент, аннан өлкән укытучы, ә 1968 елдан доцент булып эшли.

М.Мәһдиев ижәт юлын әдәбиятчы, әдәби тәнкыйтьче буларак башлый. Аспирантурада укыган елларында ул татар ижтимагый фикер үсеше, әдәбият һәм әдәби тәнкыйть тарихы, халык авыз ижатын өйрәнү мәсьәләләре белән кызыксына. Алтмышынчы еллар дәвамында республика матбугатында шул темаларга багышланган мәкаләләрен бастыра.

1987 елда аның озак еллар алып барылган эләнүләр нәтижәсе буларак туган фәнни-популяр мәкаләләре һәм татар әдәбияты, мәданияте тарихына, әдәби багланышларга багышланган проблемалы хезмәтләре “Әдәбият һәм чынбарлык” китабында туплап чыгарыла [2].

М.Мәһдиевнең Таип Яхин, Габделмәннан Рахманколый, бертуган Гобәйдулла һәм Габдулла Бубилар кебек XIX йөз ахыры һәм XX йөз башы татар мәгърифәтче педагоглары, Г.Сәгъди, Г.Рәхим, Г.Нигъмәти, Ф.Сәйфи-Казанлы кебек әдәбият галимнәре һәм тәнкыйтьчеләре турында бай архив материалларына нигезләнеп язылган мәкаләләре, ижәт портретлары, фольклор һәм әдәбият фәнненең аерым проблемаларын тикшергән фәнни-тәнкыйди хезмәтләре зур әһәмияткә ия.

Әдәбият галиме үзенең “Г.Камал – журналист” мәкаләсендә Г.Камалның “Йолдыз” да басылган мәкаләләренә бер күзәтү ясауны гына

максат итеп ала. Аның “Йолдыз” газетасында, булдыра алганча, татар хезмәт ияләренең хокуклары өчен, демократик театр, әдәбият, мәгърифәт өчен даими көрәш алып баруы бәян ителә.

Нәжип Думавиның тууына 100 ел тулу унае белән язылган “Таң атар, башланыр ак тормыш...” та автор шагыйрьнең ижәт биографиясе, тормыш юлының катлаулы булуына игътибар итә. Әдипнең ижатында татар әдәбиятының бик күп этаплары, эләнүләре чагылуын, аның,

һичшиксез, талант иясе икәнлеген әйтә.

“Солтан Рахманколыйның ижәт эшчәнлеген” мәкаләсендә С.Рахманколыйның язучы, жырчы, публицист, тәржемәче, педагог буларак эшчәнлеген ачыклана. Аның Г.Тукай, Ф.Әмирханнар белән еш аралашуы ассызыклана.

Гали Рәхимгә багышланган “Ерактан яңгыраган аваз” хезмәтендә М.Мәһдиев аның проза, поэзиягә керткән өлеше, әдәби тәнкыйть, әдәбият теориясе, әдәбият һәм мәданият тарихы өлкәсендәгә эшчәнлеген кин һәм нигезле яктырта.

Татар тарихында бер дә өйрәнелмәгән мәдрәсәләр тарихы турындагы “Тарихның бер тармагы” дип исемләнгән мәкалә татар мәдрәсәләренә яңа караш белән сугарылган.

“Әдәби багланышлар һәм аларның формалары” мәкаләсендә язучы, XX йөз башы татар әдәбияты мисалында, бер әдәбиятның икенче әдәбиятка үтеп керүе нәтижәсендә бөтендөнья халыкларына әдәби-эстетик байлык кына түгел, ә ижтимагый фикер байлыгы да алып килүен нигезле фактлар белән исбатлый. Моның үз чиратында халыкларны бербәрсенә якынайту, багланышларны ныгыту фактор да булып торучы ассызыклай.

М.Мәһдиев татар һәм башкорт халыкларының уртак язучысы, күренекле прозаик һәм шагыйрь Мәжит Гафуриның тормыш һәм ижәт юлы белән кызыксына. Язучының үз заманында Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Камал, Г.Ибраһимов кебек язучылар белән бер сафта барган кеше икәнлеген, шагыйрь, прозаик, ялкынлы журналист һәм жәмәгать эшлеклесе булуын әйтә. Шулай ук аның ижатының каршылыклы

булуына игътибар ителә. Унынчы елларда М.Гафури ижатында үткән тормышны идеаллаштыру, милләт мәсьәләсе турындагы карашларында төрле агымнар, шаукымнар йогынтысына бирелүе автор тарафыннан искәртелә. Гомумән, мәкаләдә М.Гафури ижатында татар, башкорт халыкларының тарихи көнкүреше, рухи тормышы чагылыш табуы бәян ителә.

Галим тарафыннан 1986 елда, 100 еллык юбилей уңаеннан, татар әдәбияты классигы Ф.Әмирханның тормышы һәм ижаты турында очерк языла. “Чынбарлык һәм әдәбият” китабына ул очерк “Яңа бистә Прометее” исеме белән кергән. Автор Ф.Әмирханның татар әдәби телен формалаштырудагы роле өйрәнелмәвен әйтә. Аның татар реалистик әдәби тәнкыйтенә нигез салучы үткән телле, зирәк әдип булуын ассызыклай. Очерк совет чоры идеологиясе принципларынан чыгып язылган һәм, билгеле инде, Ф.Әмирханның 1924 елда язылган “Шәфигулла агай” хикәясә [3, 25-51] искә алынмаган. Чөнки совет власте елларында гасырлар дәвамында оешып, ныгып килгән әхлакий горейф-гадәтләргә жиме-рүнәң нинди фажигалар китерәчәген, кешене көлке, мескен хәлгә төшерәчәген Ф.Әмирхан егерменче елларда ук язган.

М.Мәһдиев үзенәң якташы Г.Тукайга бик тө игътибарлы. Аның “Әдәбият тарихы чыганагы буларак унынчы еллар татар вакытлы матбугаты” дип исемләнгән фәнни хезмәтнән күренгәнчә, либераль матбугат тарафыннан Г.Тукай турында истәлекләр язу, аларны туплау эше оештырылуы турында яза. Галим бу чор матбугатында шагыйрь биографиясенә кагылышлы хәбәрләргәң шактый күп булуын ассызыклай. “Аң” журналының Г.Тукайны гомумән “халык шагыйре” дип олылавын, хөрмәтләвен әйтә. Бу хезмәттә Г.Тукайның “Бәянел хак”, “Вакыт”, “Йолдыз” газеталары, “Шура”, “Ялт-йолт”, “Аң” журналлары белән мөнәсәбәтләргәнә шактый урын бирелгән. М.Мәһдиевнәң бу хезмәтнәң унынчы елларда татар вакытлы матбугатының нигездә демократик әдәбиятны яклаганлыгы тарихи фактлар нигезнәң дәлилленә.

Язучының “Тукайның садәдил дуствы” (1979) мәкаләсендә 1910-1914 елларда С.Сүнчөләй белән Г.Тукай арасындагы мөнәсәбәтләргәнәң иң якынайган чоры яктыртыла.

Г.Тукай 1911 елның 15 ноябрәңдә

С.Сүнчөләйгә язган хатында үзенәң дөнъяга карашларын ачып сала. Милләтчеләр, сатлык жаннар, бушбугазлар белән тулы мохиттән С.Сүнчөләйне аерып куя. “Сине мин һәр тугъры-да садәдил кеше таптым”, - ди ул әлегә хатында.

Галимнәң “XX йөз башы татар әдәбиятында прототиплар. Аларны ачуның әһәмияте” дип исемләнгән фәнни хезмәтнәң Г.Тукайның “Катиле нәфескә”, “Матбага белән уйнаган бер байга”, “Мәжрух указ”, “Улмы? Ул.?” “Эштән чыгарылган татар кызына”, “Тешләргә ямьсез матурга”, “Мәхәббәт”, “Печән базары, яхуд Яна Кисекбаш” әсәрләргә героиларының прототиплары турында кызык-лы аңлатма-истәлекләр бирелгән.

“Шагыйрьнәң бишегә” мәкаләсә дә Г.Тукай темасына карый. Ул шагыйрьнәң тууына 100 ел уңае белән 1986 елда язылган.

Элек-электән татар, мари, удмурт, рус халыклары үзара аралашып, туганлашып яшәгән Казан артында татарның әдәби теле сакланып калуына М.Мәһдиев бу хезмәтнәң игътибар итә. Казан арты татарлары, аларның теле турында фикер йөртәп, Г.Тукай: “Милли әдәбиятымыз фәкать шулар телнәң, шулар рухында булуын теләм”, - дип яза үзенәң 1910 елның 9 ноябрәңдә С.Сүнчөләйгә язган хатында.

Бу хезмәттә Казан артының татар мәдәниятенә, мәгърифәтенә үзеннән өләш керткән Мөхәммәтгали Мөхмүдәв, аталы-уллы Габделмәннән һәм Солтан Рахманко-лыйлар, Рәхмәтулла Әмирхан, Хәсәңгата Габәши, Хәбибулла Әхмәдуллин, Әхмәтгәрәй Хәсәни, Мөхмүт Галәветдинов, Зөләйха Богданова (Болгарская), Нәгыймә Әхмәдуллина (Таждарова), Салих Сәйдәшев, Ситдыйк Айдаров, Ильяс Әүхәдиев, Әнвәр Бакиров, Хәй Вахит һәм башка атаклы шәхесләр бирүе турында сөйләнә. Автор Ш.Мәржәни белән Г.Тукайның якташлар гына булып калмавын, ә татар халкына иткән файдалары, кылган гамәлләргәнәң охшаш булуы турында яза.

Казан арты халкының илдәгә гомум вакыйгалар белән бәйләнәшә игътибардан читтә калмаган һәм алар тарихи документлар нигезенлә язучының анализы белән үреләп бирелгән.

М.Мәһдиев Казан артының, бигрәк тө шагыйрьнәң туган ягы - Арча районы халкының тарихи үткәнә, көнкүрешә, горейф-гадәт-ләргә белән киң планда таныштыра.

“Шагыйрьнәң бишегә” мәкаләсендә әдип

Г.Тукайны олуг шагыйрь иткән шартлар, тир-әлек, кешелек жәмгыятенен аңа ярдәм иткән этәргеч көчләрә турында тәфсилләп сөйли.

Гомумән, Г.Тукайның тормышы, ижаты турындагы мәкаләләр галим өчен кадерле, якын. Ул гомере бусе бу темага турылыклы булып кала.

Әдипне татар әдәбиятының үткәне генә түгел, үзе яшәгән чор, киләчәгә тагын да ныграк кызыксындыра. Аның шушы темага караган хезмәтләре бу турыда ачык сөйлиләр.

М.Мәһдиевнән әдәбият белеме, әдәбият тарихына караган нигезле хезмәтләре, тәнкийть өлкәсендәгә эшчәнлегеннән күренгәнчә, аның әдәбият белән кызыксынуы киң планда, масштаблы. Ул татар әдәбияты чикләрендә генә калмый, башка халыклар әдәбияты жәүһәрләрен дә әйбәт белә, алар турында кызыклы гына фикер, күзәтүләре дә бар.

“Россиянен бөөк гражданины” (1982) мәкаләсендә язылганча, галим Н.А.Некрасовның ижатын Г.Тукай ижаты белән чагыштырып өйрәнә. “Тукай поэзиясендә Некрасов тавышы күп”, – дигән нәтижәгә килә [4, 291].

“Әгәр тарихны актарсаң...” да (1976) М.Е.Салтыков-Шедринның ижат эшчәнлегә яктыртыла [4, 287]. Тарихи үткәнне барлап, мәшһүр сатирикның Ш.Мөхәммәдев, Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Камаллар ижатына тәэсир ясаын ышанычлы дәлилләр белән нигезли.

М.Мәһдиевнән 1989 елда басылып чыккан “Реализмга таба” китабында XX йөз башы татар әдәбиятында чынбарлыкның чагылышы мәсьәләләре үзәккә куеп тикшерелә. Бу хезмәттә моңа кадәр газета-журнал битләрендә тикшеренүчеләрне көтеп яткан әдәби-тарихи мәгълүматлар анализлана. Архив материаллары һәм рус матбугатында басылган әсәрләр нигездә татар әдәбиятында Россия империясенен тышкы һәм эчке сәясәтенен чагылышы күзәтелә.

Галимнән 1990 елда Казан университеты нәшриятында рус телендә дөнья күргән “Талантның социаль тамырлары” китабында яңа революцион күтәрелеш, беренче империалистик сугыш елларындагы әдәбият тарихы материалларына киң урын бирелгән. Монографиядә XX йөз башы татар язучыларының ижтимагый эшчәнлегә белән әдәби-ижади эшчәнлегә үзара бәйләнештә карала. Хезмәттә шулай ук XX йөз башындагы халыкара хәлләрнен татар әдәбиятында һәм публицистикасында ча-

гылышына нык игътибар ителгән.

Язучының әдәби тәнкийть өлкәсендәгә эшчәнлегә дә игътибарга лаек.

“Жиләкле аланнар эзим” мәкаләсе [5, 168-170]. Е.Евтушенконың “Жиләкле аланнар” романы чыгуы уңае белән язылган. М.Мәһдиев язучының бүгенге көннен иң гадәти күренешләрен алып кешелек белән кешелексезлекне рәхимсез бөрелештерүен, тормышның кырыс шартларында кеше матурлыгын – жиләкле аланнарны эзләвен яза. Шунның белән бергә автор татар прозасында жиләкле аланнарның күп булуын, бары аларны эзли белергә кирәклеген әйтә.

М.Мәһдиевнән “Кайда “Ак пароходыбыз?” мәкаләсе [6] кыргыз язучыларының татар телендә хикәяләре чыгу уңае белән язылган. Ул 1972 елда дөнья күргән “Кыргыз хикәяләре”ндәгә [7] язучылар ижатына туктала, фикер, карашлары белән уртаклаша. Жыентыкны берләштерә торган уртак сыйфатларның берсе итеп автор табигать һәм кеше мәсьәләсен атый. А.Жакынбековның “Айкаш” хикәясе Г.Ибраһимовның “Алмачуар” әсәре белән аваздаш булуын әйтә. Бу китапны татар һәм кыргыз халыклары арасындагы дуслыкны үстерү юлындагы бер истәлек итеп кабул итә.

“Өлкән әдип белән очрашуларым мәкаләсендә” [8, 186-187] 60нчы еллар башында М.Мәһдиев үзенен Сәйфи ага Кудаш белән үзара мөнәсәбәтләренә урын бирә. Ижат, фән дөньясына керүдә аның йогынтысы, тәэсире турында автор түбәндәгечә яза: “... Сәйфи ага күрсәткән юлдан кереп китеп, 15-20 ел эчендә мин әдәбият тарихы буенча шундый материаллар тупладым, шулкадәр баедем ки, хәзер инде аларны эзләп Башкортстанның үзеннән дә киләләр. ... Сәйфи агай мине энә шулай мәңгелек эзләнү бәхетенә – мәшәкатьле, борчулы бәхет дөньясына юнәлтте...”

Сәйфи ага Кудашның Казанга килеп татар язучылары белән еш очрашуы әйтелә. Аларның халкыбызның үткәне, мәдәнияте, сәнгате, зыялылары турында гүзәл мөсахәбә (әңгәмә) корулары, гомумән, башкорт һәм татар халкының рухи байлыкларын үзара уртаклашып яшәүләре турында языла.

“Татар зыялысы... ул – кем?” мәкаләсе [9, 142-145] үзенен тирән мәгънәсә белән аерылып тора. Бу мәкаләдә күтәрелгән сорауга җавап М.Мәһдиевнән күп еллар бусе алып барылган эзләнүләренен бер нәтижәсе, йомгагы да булып

тора. Г.Ибраһимов, Г.Камал, Г.Гобәйдуллин, Ф.Кәрим, Ж.Вәлиди, Г.Шәрәф, Г.Сәгъди, М.Галәү, Ф.Сәйфи-Казанлы, Г.Толымбайский, Г.Гали, Л.Гыйльми һәм башкаларның ижат эшчәнлеген зыялылык яссылыгынан чыгып бәяли. Шулар арасынан, әдәбият тарихы, тарих материалларына нигезләнеп, чын татар зыялыларын аерып алып характерлый.

Бу мәкаләсәндә автор зыялылыкның төп билгеләмәсен күрсәтә: “Үз мәнфәгатьләрен кайгыртмыйча, милләткә өчен, аның киләчәгә өчен көрәшүче белемле, юридик әзерлекле, тормышында әхлаклы, динле, милли тарихны белгән ачык күзле, хәсәтсез бер татар баласы”. Мәкаләдән күренгәнчә, бездә чын зыялылар күп түгел икән...

Әдәбият тарихы, әдәби тәнкыйтькә караган хезмәтләргә өле дәвам итәргә мөмкин булып иде. Югарыда искә алынган хезмәтләр генә дә М.Мәһдиевның чын мәгънәсәндә әдәбият галиме, сизгәр тәнкыйтьче булуын тагын бер кат раслыйлар.

1993 елда М.Мәһдиев “Ачы тәҗрибә” дип исемләнгән истәлекләр китабын чыгара [10]. Бу әсәр язучының тормыш, ижат юлындагы күп төрле сорауларга җавап бирә. Шунисы игътибарны җәлеп итә: М.Мәһдиевның һәрнәрсәгә үз карашы, фикере бар. Истәлекләр дә, әсәрләргә кебек, аерым бүлекләп язылган. Һәр бүлекнең үз тарихы, мәгънәсе, кыйммәте бар.

“Узган гомер – калган хәтер” бүлегендә әдип үзенең яшьлек елларын хастаханәдә авырып ятканда тагын бер тапкыр хәтерендә яңарта. “Мин биографиям буенча бик бәхәтсез булсам да, рухым белән гомергә бәхәтле булдым”, – ди М.Мәһдиев [10, 73]. Бу очракта ул әтисенә 1938 елда, бер сәбәпсезгә, революциягә каршы эш алып баруда гаепләнеп, атылуын һәм шушы яла аркасында гаилә әгъзаларының да әзәрлекләнүен искә ала. Чыннан да, язучы тормышны, кешеләргә, ха-

кыйкаткына яратуы белән бәхәтле. Бу бәхәт аңа табигатьнең үзе тарафыннан бирелгән.

Истәлекләрнең “Төке йөзәнә басып” дип исемләнгән бүлегендә М.Мәһдиев тарихның төп мәгънәсә турында уйлана, кешенең күп нәрсәгә күзен ачканлыктан тарих дип атала дип, нәтиҗә ясый. Тарих, димәк, кешелек җәмгыятең ачы тәҗрибәсе. Шунның белән истәлекләр китабына куелган исемнең мәгънәсә дә ачыклана.

Шунның белән бергә бу бүлектә шөхәс култы әзәрлекләүләргә конкрет мисалларда сурәтле.

Алга таба әдип кайбер әсәрләргә язды, басылу тарихларына игътибар итә. Үзән әйләндереп алган шөхәсләргә, кайбер тискәре типларга туктала, аларны кешелек сыйфатлары, талантларына карап бәяли, үзенең ачык фикерен әйтә.

Язучы “Ачы тәҗрибә” истәлекләргә ике кисәккә итеп чыгарырга уйлый. Әмма ул каты авырып, гүр иясе булу сәбәплә, әсәрнең икенче кисәгә дөньяга чыга алмыйча кала. Әсәрдә шикчел совет системасы һәм көнчел татар мохите кысаларында шөхәснең үзән расларга омтылуын сурәтләү максат итеп куела. Икенче китаптан кайбер өзеңләр “Идел” журналында чыкты (Татар провокаторлары, 1999. – 4,5 саннар). Сүз бүтәнгеләр турында түгел, ә XX йөз башы татар зыялылары арасында патша охрәнкасы агентлары турында бара. Шушы ук “Идел” журналының 1999 елгы 8,10 саннарында басылган янә “Ачы тәҗрибә авазы” дип исемләнгән өзеңләр әдипнең заман идеологиясә белән көрәшен ачык сурәтлиләр. Аның “Ачы тәҗрибә” истәлекләргә икенче китабына керәчөк “Татар провокаторлары” хезмәтә үзә генә галимнең әдәбият тарихы өлкәсәндә җигәлеп эшләвен күрсәтә. Авторның һәр сүзә, фикерә тарихи фәктик материалларга нигезләнгән.

М.Мәһдиев истәлекләргәндә дә тирән белемле әдәбият галиме, сизгәр тәнкыйтьче, кин карашлы шөхәс булып кала.

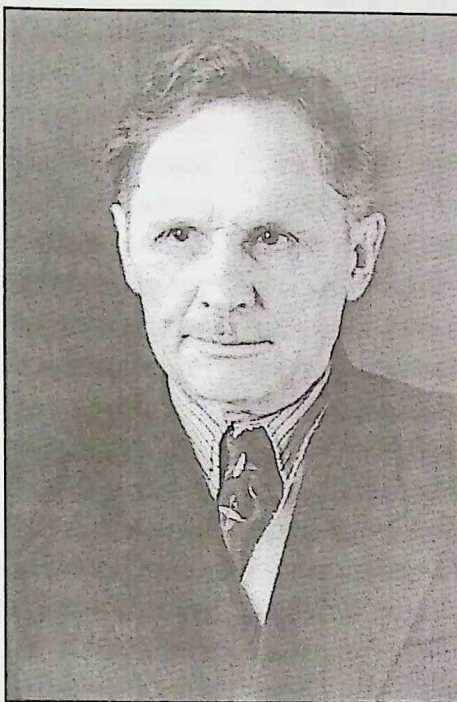
ЧЫГАНАКЛАР

1. Гыйләжәв А. Тынычлану зарарлы // Казан утлары. – 1983, №2.
2. М.Мәһдиев. Әдәбият һәм чынбарлык. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987.
3. Әмирхан Ф. Шәфигулла агай // Әдәби мирас, 1 китап. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1991.
4. М.Мәһдиев. Россиянең бөек граждәнины // Әдәбият һәм чынбарлык. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987.
5. М.Мәһдиев Жиләккә аланнар эзли // Казан утлары. – 1984, №3.
6. М.Мәһдиев. Кайда «Ак пароходыбыз?» // Казан утлары. – 1973, №4.
7. Кыргыз хикәяләргә. Төзүчәсә Нәва Хөсәенова – Казан: Тат. кит. нәшр, 1972.
8. Мәһдиев М. Өлкән әдип белән очрашуларым // Казан утлары. – 1991, №10.
9. Мәһдиев М. Татар зыялысы... ул – кем? // Казан утлары. – 1993, №10.
10. Мәһдиев М. Ачы тәҗрибә. Истәлекләр, 1 кисәк. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993.

ВӘЛИ ХАНГИЛДИН

Вәли Нигъмәтулла улы Хангилдин (1891-1971) – күренекле тел галиме, педагог, филология фәннәре кандидаты (1942), доцент. ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1961). 1943-66 елларда СССР ФАнең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли.

Фәнни хезмәтләре татар теле грамматикасы, лексикологиясе, лексикографиясе, сөйләм культурасы, стилистикасына багышланган.

Вали Нигматуллович Хангилдин (1891-1971) – известный татарский ученый-языковед, педагог, кандидат филологических наук (1942), доцент. Заслуженный деятель науки ТАССР (1961). В 1943-66 годах работал в Институте языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР.

Научные труды посвящены грамматике, лексикологии, лексикографии, культуре речи, стилистике татарского языка.

© Асылгәрәев Ш.Н., 2006

ТАТАРНЫҢ ТУБӘННӘН КҮТӘРЕЛГӘН ОЛПАТ ГАЛИМЕ

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы **АСЫЛГӘРӘЕВ** – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәнәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында лексикология һәм лексикография бүлгәгә мөдире.

Асылгараев Ш.Н. Маститый ученый, вышедший из низов татарского народа.

В статье рассмотрены основные этапы жизни и творческой деятельности выдающегося педагога и ученого В.Н. Хангильдина (1891-1971).

Тел галиме Вәли ага Хангилдин – бөтен гомерен педагогик һәм фәнни эшкә багышлаган олы шәхес. 1959 елда ул, шактый олыгайгач, үткән гомер юлына борылып карап, шул дәвердә башкарган эшләрен, кылган гамәлләрен барлап “Гомеремнең кыскача тарихы” дигән автобиографиясен яза. Машинада ба-сылган 28 битлек бу язма Г.Ибраһимов исем-мөдәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институты-ның мирасханәсендә саклана (85 фонд, 2 тас-вирлама, 4нче саклау берәмлегә). Әлегә авто-

биографиясендә ул: “Мин элекке Уфа губерна-сы, Бәләбәй өязе, Бүздәк волосте, Иске Сын-лы авылының бер крестьян гаиләсендә туган-мын”, – дип язып куйган. Туган елы метрика дәфтәрендә 1891 елның 4 июне дип теркәлгән.

Әтисе Нигъмәтулла абзый, өйләнәп үз гаилә-сен корганнан соң да, әтисе йортыннан тиз генә аерылып, башка чыгарга ашыкмаган. Бу турыда Вәли ага үзе менә болай сөйли: “Мин 5-6 яшьләрдә булган чакта әле, безнең әти-әниләр бабай йортында бер зур гаилә булып торалар

иде". Ләкин бу вазгыять мәңгә дәвам итә алмый, үсеп житкәч, кош та балаларын очыра. Нигъмәтулла абый да моннан котыла алмаган: "1900 еллар алдыннан, 1896-97 елларда булырга кирәк, безне бабай башка чыгарды. Хәтеремдә бик нык сакланган, без авылның бер урамының иң очында диярлек (безнекеннән ары ике генә йорт бар иде) салынган бер өйгә аерылып чыктык. Бу чакта әле безнең шул өйдән башка бер каралтыбыз да, йортны чикләгән ихатабыз да юк иде. Ләкин сыер белән ат ябарга абзар сыман нәрсәнең булуын хәтерлим. Бабай безгә бер ат белән бер сыер биргән булырга кирәк. Аннары, бер-ике баш кәжәбез барлыгы исемдә... Эти дә, әни дә гаять эшчән, бик тынгысыз кешеләр иде. Хужалыгыбызда булган шул төп маяны (өй, ат, сыер, кәжә) үрчетү, үстерү юлында алар төненкөнән белмичә эшлиләр, һәм шул юлда барлык мөмкинлекләренә эшкә жигәләр иде. Бу юлда бигрәк тә эти алдынгылык күрсәтте". Крестьян малайларының күпчелеге кебек Вәли дә кече яшьтән үк авыл хужалыгындагы бөтен эшнә эшләп үсә. "6-7 яшемнән инде мин дә хужалык эшенә жигелә башладым", – дип автобиографиясенә язып куйган Вәли ага.

Нидән гыйбәрәт соң ул хужалык эшә? Бу вакытта аның үсеп килүче бер энесә, бишкәтә бер сеңлесә булган. Эти-әниләре кыр эшенә киткәч, аларны ашату-эчертү, вакытында йоклату, өй кирәк-яракларын карау, эти-әниләре кайтуга аш пешерү хәстәрен күрү, алар кайткач көтүгә каршы барып сыер, кәжә, бозау алып кайту кебек эшләр һәммәсә дә кечкенә Вәли өстендә булган. "Кыскасы, 8 яшемә чаклы шул өлкәдә мин әниңнең бердәнбер ярдәмчесе булдым", – дип искә ала ул.

Бераз үсә төшкәч, аңа зур һәм авыр эшләр башкару да йөкләнә һәм бу чорда ул тулысынча әтисе карамагына күчә. Бу турыда аның үзен тыңлау кызыграк булыр: "8 яшьтән башлап, мине инде эти ат белән эшләү юлына да кертте. Атны ашарга илтү, аны алып кайту, эчерергә алып бару – бу эшнең беренче баскычы булды. Аннары, 9-10 яшьләремдә инде мин эти белән бергәләп жир сөрү, жир тырмалау кебек зур авыл хужалыгы эшләренә дә катнашып киттем. Бу елларда өйдә әнигә энем булыша иде инде. 11-12 яшьләремдә инде мин үзем, хәтта ялгызым ук жир сөрү эшләрен үти башладым. Бу юлда инде беркадәр уңайлыklar да туган иде. Башта без жирне бер ат сука-

сы белән эти белән икәү бергәләп (мин атны житәкләп йөртә идем) сөргән булсак, хәзер инде безнең ике атыбыз булды, һәм ике ат көче белән йөртелә торган тәгәрмәчле агач сабан алдык. Моңың белән үзем генә дә эшләргә өйрәнәп киттем, ләкин гаять авыр иде. Шул ук елларда мин хужалыкның бүтән тармакларына да бер-бер артлы катнаша бардым: печән чабу, урак уру, печән жыю, көлтә ташу, кәбән кую, ашлык сугу, ягулык хәзерләү, утауга йөрү, кышын абзарда хайваннар карау һ.б., һ.б. берсә дә миннән калмады".

Бу эшләренң күбесә жәй көне башкарыла. Кышларында исә кечкенә Вәлинең эш төрә үзгәрә. Үзенә әйтүенә караганда, кыш көне аның төп эшә уку булган. "6-7 яшемдә үк эти мине үзә укыта башлады. Эти беркадәр укымышлы мужик, әни дә укый-яза белә торган кеше иде... Ул (әти) мине кыш көннәрендә һәр кичне үзенә янына утыртып, китапны үзенә тезә өстенә куйдырып, сабак укыта, сәкегә туңкаеп ятканым хәлдә хәрәфләр, сүзләр, жөмлөләр яздыра иде". Әтисеннән сабак алу 1904 елга, ягъни 13 яшенә кадәр дәвам итә. "Башлап уку-язуны гына түгел, хәтта, ул замандагыча, ярым урта дәрәжәдәге белемне дә әти-емнән өйрәнәп алдым", – ди ул. Әтисе үзә белгән китапларны (иман шарты, ясин, әфтияк, коръән, "Фазаилә-с шөһүр", "Кырык хәдис", "Йосыф-Зөләйха", "Сөбателгажизин", "Рисаләи Газизә") укытып бетергәч, Вәлине үз авыллары мәктәбенә бирә. Ике кыш укыганнан соң, 1906 елның көзендә авыл мулласы киңәшә белән, аны үзләреннән 100 чакрым чамасы ераклыктагы Стәрлетамак өязендәге Бозаяз исемле авыл мәдрәсәсенә укырга илтәләр.

Бозаяз – биш мәчетле зур авыл: базары, кибетләре, почта, телеграфы, рус һәм татар телләрендә эшли торган мәктәп, мәдрәсәләре бар. Анда укучылар саны да 300-400гә житә. Гомумән, бу авыл 15 яшьлек Вәли өчен яңа дөнья була. Мәдрәсә, эчтәлегә белән иске булса да, үзенә кайбер формасы, эчке куелышы белән Иске Сынлы мәктәбеннән шактый аерыла. Биредә Вәли шөкерт мәдрәсә программасында каралган белемнәренә үзләштерергә керешә. Бу турыда ул: "Мин бу мәдрәсәдә гарәп теле грамматикасын үттем, тәүзыйх хәдис (мишкатель мәсабих) китаплары укыдым, коръән тәфсиренә дә кереш ясадым. Шул ук елларда авылдагы дүрт класслы рус мәктәбен

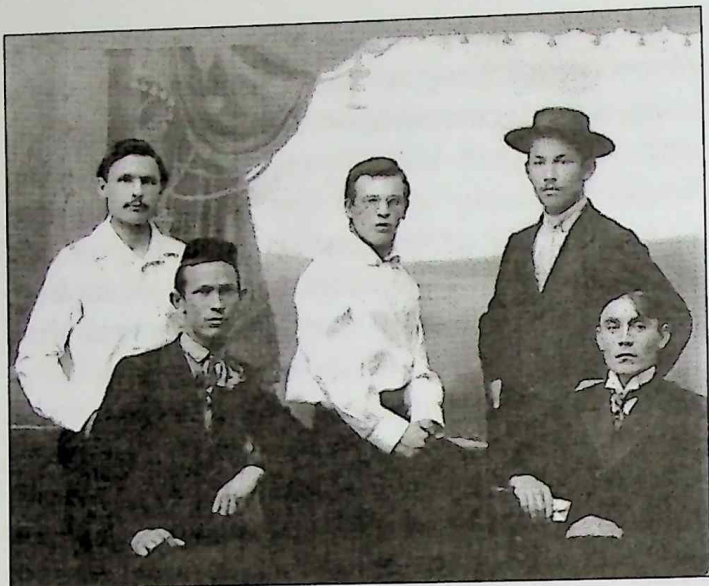
дә укып тәмамладым һәм имтихан бирдем”, – дип искә ала. Шул ук вакытта ул ачык фикерле шәкертләр һәм укытучылар белән аралаша, базардан газеталар да алып укый. Нәтижәдә аның аңы үсә, фикере үзгәрә һәм ул мәдрәсә тәртипләре белән каршылыкка керә. Бусы бер. Икенчедән, 1905-07 еллардагы революция дулкыны Бозаязга да килеп житә һәм күп кенә шәкертләргә үз агымына ияртә. Алдыңгы карашлы шәкертләр мәдрәсә тәртипләренә ризасызлык белдерәләр, яңача укытуны таләп итәләр, кайберләре хәтта мәдрәсәне ташлап китәләр. Шундыйлар арасында Вәли дә була.

Һәр елны жәй көне авылга кайтып, жәйгекөзгә хужалык эшләрендә гаиләгә ярдәмләшә торган Вәли, 1910 елның язында авылына кайтмый, киләчәктә яхшырак шәһәр мәдрәсәсендә укуын тәэмин итәр өчен “бәхет эзләргә” чыгып китә. Троицк шәһәренә килеп пекарняга эшкә урнаша. Ләкин, килеп чыккан бер күңелсез хәлдән соң, ул аннан китәргә мәжбүр була.

1911 елда Уфа шәһәренә килеп Галия мәдрәсәсенә укырга керә, аны 1914 елда тәмамлый. Галия мәдрәсәсен тәмамлаган кешегә татар урта мәктәбендә укытырга хокук бирелә. Уфаның үзәндә эш табылмагач, ул Уфаның татар эшчеләре, татар «толчукчылары» яши торган тирән бер чокырында, шәһәр читендәге башлангыч мәктәпкә укытучы булып урнаша. 1914-15, 1915-16 уку елларын шунда үткәрә. 1916 елның көзендә эш һәм торышының тагын үзгәртә, укыта торган классларын шагыйрь Шәехзадә Бабишка тапшырып, үзе Пермь шәһәренә, урта мәктәпкә, 50 сум хезмәт хакы бәрабәренә, мөгаллим булып китә. 1917 елны Вәли Хангилдинны Казахстанның Акмулла шәһәренә, укытучылар хәзерләү курсларына дәрес бирү өчен чакыралар. Анда бер ел чамасы эшләгәннән соң, 1918 елның көзендә, Уфага кайтып “Рус-башкорт приюты”нда балалар укыта, 1920-22 елларда Екатеринбургтагы Татар-башкорт педтехникумы-

Уфадагы «Галия» мәдрәсәсендә: Вәли Хангилдин – 3нче рәттә сулдан беренче

Пермгә китәп алдыннан: сулдан беренче

ның директоры, 1923-31 елларда Уфада башкорт педтехникумында укыту бүлеге мөдире һәм тел укытучысы булып эшли. Шул ук вакытта ул белеменә яңа чор таләпләренә җавап бирерлек дәрәҗәдә булмавын, аны яңартырга, үстерергә кирәклеген сизә һәм аңлый башлый.

1931 елда ул квалификациясен күтәргә мөмкинлек тудыруны сорап Башкортстан Мөгариф Комиссариатына мөрәҗғәгать итә. Шул елның сентябрендә бер еллык срок белән аны Казанга гыйльми командировкага җибәрәләр. Әлеге мөмкинлектән файдаланып ул Казан педагогика институтына аспирантурага керә һәм аны 1934 елда уңышлы тәмамлый. Шуннан соң ул Уфага кайтырга тиеш була, ләкин Алматага – Казах университетына билгеләнүе турында Мәскәүдән хәбәр ала. Казах теленнән хәзәрлеге җитмәүне белдергәч, аңа Оренбургка барырга катгый боерык килә. Телгә булмаса да, барып 3-4 ай чамасы эшли һәм институт дирекциясен күндереп, аннан бөтенләйгә китә. 1935 елның февралендә ул Казан педагогия институтына татар теле укытучысы булып урнаша һәм 20 ел буена татар мәктәпләре өчен укытучылар хәзәрләү белән шөгыльләнә. Сүз уңаеннан әйтәм, – Вәли ага Хангилдин аспирантурада уку елларында да педагогик хезмәттән аерылмый: бер үк вакытта Казан коммуналь төзелеш инженерлары институтында татар теле укытучысы һәм кафедра мөдире булып эшли.

В.Н.Хангилдин фәнни-педагогик эшчәнлеген Казанга килгәнче үк башлап җибәрә. Матбугатта беренче мәкаләләре 1915 елларда күренә башлый. Әле революциягә чаклы ук Уфада “Тормыш” газетасында берничә мәкаләсе басылып чыга. Беренче зур мәкалә һәм

очерклары Уфа шәһәр газеталарында һәм Екатеринбургтагы “Коммунист” газетасында урын ала. Ул педагогик “Белем” журналының даими языучысы була. Башкортстанны өйрәнү җәмгыяте органы “Башкорт аймагы” фәнни җыентыгында аның “Башкорт теленң морфологик төзелеше”, “Башкорт телендә исем ясагыч кушымчаларны классификацияләү” кебек фәнни мәкаләләре, башкорт телен укыту методикасы һәм “Яңалиф”не өйрәтү буенча ярдәмлекләре дөнья күрә.

“Казанга килгәч, – ди ул, – аспирантурада уку елларымда матбугат өлкәсендәгә эшем берничә ел тынызрак торды, күп катнаша алмадым. Аны тәмамлагач, ул эшемне тагын көчәйттем”. 1930 еллар урталарында ул башлангыч мәктәпләр өчен стабиль дәрәҗәләргә, аз белемле өлкәләргә өчен Г.Алпаров белән бергәләп грамматика дәрәҗәләргә яза, программалар төзүдә даими катнаша. Бер үк вакытта татар теленң фәнни грамматикасын эшләү буенча да эзләнүләр алып бара. 1941 елда Вәли ага Хангилдин Казан дөүләт университетында “Татар телендә сүз төзмәсе һәм синтаксик бәйләнешләрнең төгәбир ителүе” дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Бу – университет тарихында татар теле буенча якланган беренче диссертация була һәм ул 1942 елның 27 ноябрендә раслана.

1940-50 елларда В.Хангилдинның тел белеменә актуаль мәсьәләләренә багышланган фәнни мәкаләләре, рецензияләре Казанда, Уфада, Мәскәүдә басыла торган матбугат органнарында, гыйльми язмаларда, төрле җыентыкларда дөнья күрәләр. Атап әйткәндә, аның “Татар телендә синонимика”, “Татар теленң орфоэпик нормалары”, “Каюм Насыри грамматикаларында татар теле синтаксисы нигезләре”, “Г.Алпаровның сайланма хезмәтләре”, “Каюм Насыри һәм татар лексикографиясе”, “Мәктәпләрдә татар телен укытуны яхшырту турында”, “Синтаксисның кайбер мәсьәләләре”, “Татар телендә сүз ясалышы” хезмәтләре шундыйлар. Шул ук вакытта ул сүзлекләр төзүгә дә вакыт таба. Турыдан-туры аның катнашында төзелгән “Диалектологик сүзлек” (беренче чыгарылыш) 1948 елда, “Русча-татарча психология һәм педагогия терминнары сүзлегә” 1950 елда нәшер ителә.

Вәли Хангилдин татар теленң фәнни грамматикасын булдыруга аеруча зур хезмәт куя.

1954 елда аның “Татар теле грамматикасы. Морфология буенча очерклар” исемле хезмәте дөнья күрә. Бу хезмәт галимнең күпеллык фәнни-тикшеренү эшләренең нәтижәсе булып тора.

Гаять зур ижади көч салынган бу хезмәт СССР Фәннәр академиясе Президиумының бүлөгәнә лаек була. “Совет әдәбияты” журналында һәм “Совет Татарстаны” газетасында басылган рецензияләрдә В.Н.Хангилдинның бу хезмәте татар тел белеменең зур казанышы итеп бәяләнә. Мисалга, М.Зәкиев һәм Х.Курбатов рецензияләреннән өзек китерү урынлы булыр. М.Зәкиев: “... бүгенге көнгә кадәр татар теленең тулы фәнни грамматикасы булмау татар теле белеменең һаман да әле тиешле югарылыкта тормавы турында сөйли. В.Н.Хангилдинның “Татар теле грамматикасы” исемле хезмәте менә шул кимчелекне бетерү юлында, ягъни татар теленең тулы фәнни грамматикасын төзү юлында зур адым булып тора” [1, 110]. Х.Курбатов: “Татар теленең бүгенге көнгә кадәр фәнни грамматикасы булмау – татар тел гыйлеменең иң зур кимчелекләреннән берсе. СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы өлкән гыйльми сотруднигы В.Хангилдинның “Татар теле грамматикасы. Морфология буенча очерклар” (Таткнигоиздат, 1954 ел, 336 бит)

исемле китабы бу кимчелекне бетерүдә ясалган житди адымнарның берсе” [2].

1959 елда Вәли Хангилдин хәзерге татар әдәби теленең морфологиясен һәм синтаксисын эченә алган зур күләмле капитал хезмәтен – “Татар теле грамматикасы”н бастыра. Укучы тарафыннан көтеп алынган бу китап урта мәктәпләрдә тел укытучылары, югары уку йортларының татар филологиясе бүлекләрендә белем алучы студентлар өчен күп еллар буюхшы кулланма булып хезмәт итә. Монографиянең бусы да матбугатта уңай бәя ала. Анда әйтелгән фикерләр укучы өчен кызыклы булыр, – дип уйлыйбыз. Л.Яфаров: “Татар теле грамматикасы”ның бу тулы басмасы тирән гыйльми мәсьәләләр өстендә житди уйланулар нәтижәсе булып тора. Китапның “Кереш”е гыйльми-тарихи һәм практик әһәмияте булган мәсьәләләр исәбенә беркадәр тулыландырылган. Безнеңчә, китапның башында ук татар теле грамматикалары турында тарихи белешмә биреп үтү бу хезмәтнең уңышлы ягы булып тора. Автор татар теле грамматикасының тарих башын билгеләүне дә гыйльми төстә аңлата, бу мәсьәләдә Ш.Рамазановның житди ялгышын тәнкыйтьли. Татар тел белеме өлкәсендә нәтижәле эш күрсәткән Г.Ибраһимов, Ж.Вәлиди,

Екатеринбургтагы Татар-башкорт педтехникумында: 2нче рәттә уңнан икенче

Г.Сәгъди, М.Корбангалиев, Х.Габделбәдигъ һ.б. галимнәрнең хезмәтләре әледән-әле искә алынып тора. Беренче басмасы белән чагыштырганда, икенче басмага күп кенә үзгәртүләр кертелгән: морфология кисәгенә аерым бүлекләре тулыландырылган, яңа бүлекләр өстәлгән” [3, 60].

Ф.Хәмидуллин авторга соклануын белдереп болай ди: “Автор әлеге хезмәткә өстендә эшләгәндә миңа аның белән еш очрашырга туры килде. Мин Хангилдинның бу хезмәтен зур дәрт белән һәм яратып башкарганын күрдем. Галим озак тикшеренү нәтижәсендә үзе дәрәҗәсиз тапкан һәм шуңа ышанган мәсьәләләрдә принципияль булды” [4].

Вәли аганың тууына 110 ел тулу уңаеннан “Мәдәни җомга” газетасында басылган мәкаләсендә Ф.Ганиев менә нәрсәләр яза: “Анда татар теленә һәм морфологик, һәм синтаксик төзештә тирәнтен тикшерелә. Галим бу хезмәткә тюркологиянең һәм татар тел белеменең теге яки бу грамматикаларындагы мәсьәләләргә тәнкыйди бәя бирә, күп кенә проблемаларга оригиналь чишелеш тәкъдим итә, яңа фикерләр һәм идеяләр күтәреп чыга, катлаулы проблемаларның оригиналь чишелешен бирә. Хәзерге татар теле сүзләренәң структурасын тикшергәндә диахрония белән синхрония күренешләре арасында бик ачык чикләр билгели, күп кенә сүзләрнең этимологиясенә туктала. Монографиянең сүз төркемнәренә багышланган бүлекләре аеруча зур әһәмияткә ия. Галим беренчеләрдән булып диярлек сүз төркемнәренәң үзара мөнәсәбәтләрен тикшерә һәм аларны дәрәҗәсиз билгели, тиешле критерийларга таянып, сүзләрнең бер сүз төркемнән икенче сүз төркемгә күчүенә анализ ясый. Татар теле белемдә беренче мәртәбә модал сүзләр аерым сүз төркемгә итеп күрсәтелә. Хезмәттә һәр грамматик категория бай материал нигезендә анализлана. Шулай ук татар теленәң сүз ясалышы да киң планда тикшерелә. Китапның морфология өлешендә каралган мәсьәләләр бүгенгә көндә дә үзләренәң яңалыгын югалтмаганнар.

...Монографиянең икенче өлешендә хәзерге татар теленәң синтаксисы тикшерелә. Анда синтаксисның берәмлекләре билгеләнә. Ияртүле бәйләнешкә (гипотаксис) һәм тезүле бәйләнешкә (паратаксис) киң туктала. Татар телендә хикәя, сорау, боерык һәм өндәү җөмлөләрен билгели. Җөмлә кисәкләрен бай

материал нигезендә бик җентекле тикшерә. Кушма җөмлөләрнең барлык төрләренә туктала. Кушма җөмлөләрне билгеләү мәсьәләсенә яңача килә. Катнаш кушма җөмлөләр һәм тезмәләр турында да киң мәгълүмат бирә. Бу зур капитал хезмәт бүгенгә көндә дә үзенәң кыйммәт югалтмаган, студентка да, укытучыга да, фән кешесенә дә өстәл китабы булып тора” [5].

В.Н.Хангилдин монографияләренәң җөмгарткәчлеккә олы ихтирам казануының сере шунда: беренчедән, автор XVIII йөзгәң соңгы чирегә һәм XX йөзгәң 50нче еллар аралыгында дөнья күргән барлык татар грамматикаларын өйрәнгән, аларны тәнкыйть күзлегеннән карап анализлаган, ул грамматикаларның уңышлы якларын тагын да үстергән, икенчедән, терминнарны гади укучыга аңлаешлы итеп кулланган. Белгәнәбезчә, беренче татар грамматикаларында кулланылышта йә гарәп, йә рус терминнары йөргән, чөнки татар теле грамматикасы, фән буларак, үзенәң тарих башын һәм үрнәгән шушы ике тел грамматикаларыннан алган, өченчедән, гомум тел белемдә, аерым алганда тюркологиядә һәм татар теле белемдә барлыкка килгән соңгы казанышларны ижади файдаланган.

Вәли ага Хангилдин югары уку йорты студентлары һәм урта мәктәп укытучылары өчен төзәлгән, 1965 елда нәшер ителгән “Хәзерге татар әдәби теле” дигән күмәк хезмәтнең җитәкчесе һәм авторларының берсе була. Дәрәҗәсиз “Морфология” һәм “Татар теленәң грамматика китаплары язылу тарихыннан кыскача белешмә” дигән бүлекләре аның тарафыннан языла.

Галимнең 1954 һәм 1959 елларда нәшер ителгән зур фәнни хезмәтләре СССР Фәннәр академиясенәң Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты грифы белән чыкканнар. Билгелә, монда гажәпләнерлек нәрсә юк. Чөнки 1943 елда В.Н.Хангилдин өлкән фәнни хезмәткәр булып шушы институтка эшкә килә. Бу турыда галимнең үзен тыңлап карыйк: “1943 елда мин төп хезмәт урынымны Татар теле, әдәбият һәм тарих институтына күчәрдәм, пединституттагы хезмәтем ярты йөкләмә булып кына калды... 1955 елда пединституттагы йөкләмәмне бөтенләй ташладым”, – дип яза ул. Пединститутта эшләгәндә аңа доцент исеме бирелә. 1944 елда Тел, әдәбият

һәм тарих институтының тел секторына мөдир итеп билгеләнә. Бу елларда Вәли ага аспирантларга житәкчелек итә, диссертацияләргә, монографияләргә, җыентыкларга һәм дәреслекләргә күпсанлы рецензияләр яза, диссертацияләр яклау советында рәсми оппонент булып чыгышлар ясый. Кыскасы, ул югары квалификацияле белгечләр тәрбияләү белән шөгыльләнә. Галим хәзерге татар әдәби теле курсы үзгәртелгән, тыңлаган, аның житәкчелегендә аспирантура үтәп, фәнни институтларда, югары уку йортларында, мәктәпләрдә, мәдәният учреждениеләрендә, нәшрият һәм редакцияләрдә эшләгән һәм эшләүче кырыклап белгечнең фамилиясен теркәп калдырган. Шуларның унбише Тел, әдәбият һәм тарих институтында, унысы югары уку йортларында, калганнары мәктәпләрдә һәм төрле учреждениеләрдә эшләүчеләр.

Галимнең озак еллар фәнни-тикшеренүдәге һәм югары квалификацияле кадрлар хәзерләүдәге нәтиҗәле эшчәнлегенә югары бәяләнә. Анда 1961 елда Татарстанның атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исем бирелә.

Вәли ага Р.Яхин белән бергәләп Ж.Вәлиди һәм Х.Бәдигый кебек күренекле галимнәренң тел өлкәсенә караган басма һәм кулъязма әсәрләрен эшкәртеп җыентыклар төзи, аларны басарга әзерли. Мәсәлән, Х.Бәдигый җыентыгына авторның 12 хезмәте кертелә: шуларның дүртесе матбугатта басылган, сигезе галимнең кулъязмалар фондыннан алына. Җыентык берничә белгеч тарафыннан рецензияләнә, югары бәя ала. Мәсәлән, Ф.С.Фасиев рецензиясендә түбәндәгеләрне укыйбыз:

Тел, әдәбият һәм тарих институтында очрашу: Иңчә рәттә сулда беренче - В.Хангилдин, икенче - фин тюркологы М.Рясянен

“Җыентыкны игътибар белән укып чыгып, соңгы битне япкач: “әйе, зур эш башкарылган! Телебезгә армый-талмый хезмәт иткән тагын бер чын эшчән һәм олы галим сафка кайта икән!” – дип уйлыйсың да, күңелләр күтәреләп китә. Бердән, өлкән иптәшләребезнең шундый мактаулы эшкә үтәп чыгуларына куану һәм, икенчедән, тел белеме мирасыбызның ярышы ук байлыгына, шактый тирән һәм оригиналь фикерләренә дә гади һәм җыйнак кына яза торган агаларыбыз булуына, аларның үрнәгенә иярү мөмкинлегенә булуына эчкә канәгатьләнү туа”. 20 басма табак күләмендәге бу хезмәт бүлек галимнәре тарафыннан тикшереләп, басып чыгару өчен 1962 елны нәшриятка тапшырыла. Ни кызганыч, җыентык дөнья күрми кала. Аның язмышы да билгесез. Күп көч куеп басарга әзерләнгән 20 табак күләмендәге Ж.Вәлиди җыентыгы да шундый ук язмышка дучар була.

В.Н.Хангилдин татар тел белеме өлкәсендә җитди эшләре белән танылган галимнәр турында китап хәзерләү эшенә дә керешә. Материал туплау максатыннан җәмәгәтчелеккә мөрәҗғәт итә. Мөрәҗғәтә булачак китапның эчтәлегенә һәм мәкаләләренң авторлары да күрсәтелгән. Кызганыч, Вәли аганың изге нияте тормышка ашмый калган. Кыскасы, андый китапның булуын беркем дә хәтерләми.

В.Н.Хангилдин хезмәтләренң берсе дә идеал шартларда язылмаган. Татар гуманитар фәнненң һәр галиме кебек, Вәли ага да бик кысымлы шартларда яшәп иҗат иткән. Без моны аның СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Президиумы рәисе академик А.Е.Арбузовка язган гаризасыннан беләбез. Анда мондый юллар бар:

“Вместе с тем есть у меня одна слабая сторона: до сих пор я недостаточно заботился о своем личном благоустройстве. Главное, живу я в совершенно неблагоустроенной квартире с семьей, состоящей из пяти человек (жена и 3 детей). Площадь квартиры состоит из 27 кв. метров, разделенных на две комнаты. Кроме указанной площади при ней не имеется никакого удобства: нет ни кухни, ни чулана, ни канализации, ни водопровода, ни центрального отопления, ни газопровода, не имеется также в самом здании и туалетной (она находится во дворе – общая для десятка

квартир и уличных прохожих).

Известно, что в таких условиях жить и работать весьма трудно – тем более мне, человеку преклонного возраста и с плохим здоровьем. Мне бы хотелось, хотя бы в последнем периоде жизни и деятельности, жить и работать в более или менее нормальных квартирных условиях, что давало бы возможность сохранить мне работоспособность еще на несколько лет”.

Гариза 1958 елда язылган. Бу вакытта аңа 67 яшь була. Шунысы куанычлы, гариза игътибарсыз калмый, гаилә хәлен исәпкә алып,

аңа Маяковский урамындагы яңа йорттан фатир бирәләр.

Гади татар авылыннан чыккан Вәли Нигъмәтулла улы Хангилдин үзенә озын гомерле ижат эшчәнлеген, бөтен тырышлыгын ил һәм халкы файдасына хезмәт итүгә багышлап, жәмәгатьчелекнең олы абруен казана. Аның тарафыннан ижат ителгән фәнни хезмәтләр татар теле белемен дөнья тюркологиясе фәненең алгы сафына чыгарырга булышты. Шуңа күрә безнең буын галимнәре бүген дә аның исеме хөрмәт белән искә алалар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Зәкиев М. Татар теле грамматикасы // Совет әдәбияты. – 1954, № 12.
2. Курбатов Х. Татар теле грамматикасы // Совет Татарстаны. – 1954, 26 ноябрь.
3. Яфаров Л. Зур гыйльми хезмәт // Совет мәктәбе. – 1960, № 4.
4. Хәмидуллин Ф. Күренекле тел галиме // Социалистик Татарстан. – 1966, 10 август.
5. Ганиев Ф. Бөтен гомере милләткә хезмәттә // Мәдәни жомга. – 2001, 29 июнь.

© Хаков В.Х., 2006

КАЙБЕР ХАТИРӘЛӘР

Вахит Хаков

ВАХИТ ХӨЖЖӨТ улы ХАКОВ – филология фәннәре докторы, профессор. Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасында эшли. ТАССРның атказанган фән эшлеклесе. Күпсанлы мәкаләләр, мәктәп һәм югары уку йортлары өчен дәреслек, уку әсбаплары авторы.

Хаков В.Х. Из воспоминаний.

Известный ученый-филолог делится своими воспоминаниями о годах совместной работы с В.Н. Хангильдиным.

Вәли ага күренекле һәм үзенчәлекле тел белгече иде. Ул, олы остазларымның берсе буларак, күңелдә бик нык урнашып калды. Миңа аның белән СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында аспирантурада укыганда очрашырга һәм аңардан файдалы киңәшләр алырга туры килде. Вәли ага Хангилдин тыныч табигатьле, ачык күңелле, гади һәм ярдәмчел кеше иде. Ул элекке алдынгы мәдрәсәләрдә белем алган, гарәп, фарсы телләрен яхшы үزلәштергән. Үзенә фәнни-тикшеренү эшендә беренче чыганақлардан бик уңышлы файдаланды. Вәли ага татар тел белеменең

төрле өлкәләрен баегуга зур өлеш кертте, бигрәк тә ул 1959 елда Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан 642 битле “Татар теле грамматикасы (морфология һәм синтаксис)” дигән хезмәткә белән төрки телләр һәм татар тел белеме тарихында үзенә һәйкәл салып калдырды. Вәли ага Хангилдин – Көнчыгышта һәм Көнбатыш илләрендә тел белеменең үсешен һәм грамматикаларның язылу тарихын жентекләп өйрәнгән галим. Бездә күп грамматикалар ике юнәлештә язылдылар. Аларны ижат итүчеләр я гарәп, ә кайберләре исә Көнбатыш Европа, рус-славян юнәлешен сайлап алдылар. Алардан аермалы

буларак, Вәли Хангилдинның грамматикасы татар теленә эчкә, үз закончалыкларына нигезләнеп язылган. Галимнең табигый сәләте тел кануннарын дөрес ача белүдә һәм аларга фәнни яктан тирән анализ ясауда иде. Ул үзенә тикшеренүләрендә шул принципларны куллануга бөтен игътибарын юнәлтте. Шуңа күрә ул вакытта төрле төрки республикаларда, үзәктә (Мәскәү, Ленинградта) эшләүче галимнәр Вәли Хангилдин хезмәтләренә зур бәя бирделәр. Аның лингвистик мирасы зур һәм киң. Ул телнең грамматикасын гына түгел, тел белеменең башка актуаль проблемаларын да тикшерде: орфографиягә, орфоэпиягә, лексикология һәм лексикографиягә, сүз ясалышы-

на, сөйләм культурасына, татарның исем-фамилияләренә караган мәсьәләләр һ.б. шул турыда сөйләләр. Шуны да әйтергә тиешмен: соңгы елларда Вәли Хангилдин хезмәтләренә игътибар кимедә. Мин сизәм: мәктәпләрдә генә түгел, югары уку йортларында да аның мирасы тиешенчә өйрәнелми. Безнең тарихта хәл ителгән проблемаларны “янадан ачу” кебек күренешләр дә очрый.

Күренекле тел белгече Вәли Хангилдинның хезмәтләре әле бүген дә әһәмиятен югалтмаган. Ул мирасны өйрәнергә, оныт-маска кирәк. Тел гыйлеме бер урында гына тормый, шул элекке традицияләр жирлегендә тагын да үсә, тулылана һәм тирәнәя бара.

© Хангилдина Л.В., 2006

СҮНМӘС ЖЫЛЫ СИРПЕП ТОРДЫЛАР

Луиза Хангилдина

ЛУИЗА ВӘЛИ кызы ХАНГИЛДИНА – Казан консерваториясенең концертмейстерлар классын тәмамлаган. 1969-92 елларда Татар филармониясенең музыкаль-әдәби лекторие солисткасы, Бөтенсоюз фестивальләр призеры. Ул башкарган 20ләп вокаль әсәр Татар радиосының «алтын фондында» саклана.

Хангильдина Л.В. Излучали негасаемое тепло.

Младшая дочь В.Н. Хангилдина вспоминает, каким заботливым семьянином, добрым, отзывчивым человеком был ее отец.

Без дүрт бала идек. Мин төпчеге идем. Мин туганда әтигә 50 яшьләр тирәсе иде. Әти уйлап эш йөртүчән, гайрәтле, балаларга карата ягымлы кеше булды. Без аңардан бервакытта да тупаслык күрмәдек, кычкырыну ишетмәдек. Әти-әни бик дус яшәделәр, һәр нәрсәне килешеп хәл иттеләр, гаиләне тыныч шартларда тоттылар.

Әби-бабаларыбыз репрессияләнү нәтижәсендә әти-әнибез бик авыр шартларда тормыш кичергәннәр, тормышның ачысын-төчесен тоеп яшәгәннәр. Шулай да аларның белем алуга омтылышлары бик көчле булган, алар һаман тормыш авырлыкларын жиңеп, камилләшүгә омтылалар иде.

Әти гел үзенә үткән тормышы, бабабызның таләпчән, күп балалы гаилә башлыгы булуы, балаларын хезмәт сөючән итеп тәрбиялә-

ве турында сөйли иде. Ул кайвакыт төрле әкияти хәлләр, уйдырмалар сөйләп, безне көлдерә дә иде. Гомумән, юмор ярата иде. Шуннан ул тормыш газапларыннан котылу тапкан кебек тоела иде миңа. Ул мине итәгенә утыртып, җырлар өйрәтә, миннән шигырьләр ятлата иде. Без аның белән «Күбәләгем», «Туган тел»не еш җырлый идек.

Яшьрәк чагында әти Башкортстанда, Екатеринбург губернасында, Казахстанда укытучылык белән шөгыльләнгән. Революция елларында бервакытта да, кызыллар тарафыннан да, аклар ягыннан да кулга алынмаган. Күрәсен, укытучы булу ярдәм иткән. Ул бервакыт үзенә ачык чүлдә үлемнән котылып калуы турында, кулындагы икмәгә әрәм булмасын, якыннарыма алып кайтып бирим диеп, ихтыяр көче белән генә исән калуы турында сөйли иде. Безгә «күркәм максат

Тормыш иптәше Нәжат, уллары Үзбәк, Байрак, кызлары Лалә, Луиза белән

үзе хәрәкәт иттерүче көч ул» дия иде.

Апам, балачакта ук, каты авырудан соң гарип булып калды: йөри алмый, ишетми, сөйли алмый иде. Кешеләр белән аралашу максатыннан аны рус теленә өйрәттеләр, чөнки ул вакытта татар телендә эшләүче бакчалар, мәктәпләр юк иде. Апам икетеллелекне жиңәрлек түгел иде. Шул сәбәпле без аның белән русча аралаштык. Эти дә шуңа мәжбүр иде, тик ул киләчәктә аны татарчага өйрәтү мөмкинлегеннән ваз кичмәде. Мондый хәлгә бик борчыла иде. Эти башка балалары белән татарча гына сөйләште. Без берәр рус сүзе кушып әйтсәк, аңламадым әле, дия иде.

Гаиләне тәмин итү өчен эти бик күп эшләде. Төннәрен, уянып киткәндә, мин әтине һәрвакыт өстәл артында эшләп утырган ки-

леш күрә идем. Хәзер дә колагымда аның каләме кыштырдаган тавыш ишетелә торы. Ул, сугыштан яраланып кайткан абыем госпитальдә ятканда да, Ленинград университетында, соңрак аспирантурада укыганда да, Казан авиация институтын тәмамлаучы икенче абыема һәм аларның гаиләләренә дә мораль һәм матди яктан ярдәм итеп, алар белән еш хат алышып, аралашып, аларның хәлен беләп торды. Күп эшләү нәтижәсендә, эти еш авырый, бик ябык иде. Әтиң күзләрен йомып ял итүләрен күргән саен мин, куркудан, әнидән аның исән булуын тикшертә идем.

Тормышлар яхшыра башлагач, ял һәм бәйрәм көннәрендә безгә әтиң хезмәттәшләре, туганнарыбыз, башка кунаклар киләләр иде. Әни, тәмле-томлы ризыклар хәзерләүдән тыш, көр тавыш белән татарча жырлый, эти сирәк кенә мандолинада уйный, ешрак башкаларны тыңлый, күзәтә иде. Хезмәттәшләре белән үзенң планнары, табыш-ачышлары, фикерләре белән бүлешә иде.

Әтием фидакар хезмәт итте дип саным. Ул тел үсешенә яңа фикер өстәүче һәркем белән аралашыр иде. Кешеләрнең сөйләм алымнарына игътибарлы булды. Шул сәбәпле тугандаш тел белгечләре белән гел аралашты, язышты, хат алышты.

Әти-әнием турындагы хатирәләр миңа хәзер дә ярдәм итә. Аларның безгә карата мөхәббәте сүнмәс жылы сирпеп тора.

* * *

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ГРАММАТИКА КИТАПЛАРЫ ЯЗЫЛУ ТАРИХЫННАН КЫСКАЧА БЕЛӘШМӘ*

Вәли Хангилдин

Хәзергә кадәр табылган материалларга караганда, татар теле турындагы китапларның беренче үрнәкләре XVIII йөзнең соңгы яртысында күренә башлый. С. Хәлфиннең «Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов» дигән китабы 1778 елда Мәскәү университеты типографиясендә басылган.

Бу китапта татар теленең фонетик төзелеше турында кыскача башлангыч мәгълүмат бирелгән. Татар телендә 35 аваз бар дип әйтелгән һәм шул авазлар сузык, тартык төркемнәренә

аерылып күрсәтелгәннәр. Сүзнең ижекләргә бүленүе дә каралган. Ләкин татар теленең морфологик һәм синтаксик төзелешләре турында мәгълүмат монда әле бөтенләй юк.

XIX йөздә егермегә якын исемдә татар грамматикасы басылган. Ул грамматикаларның күзгә ныграк ташланганнары түбәндәгеләр: И. Гиганов, «Грамматика татарского языка», 1801, С.-Петербург; И. Хәлфин, «Азбука и грамматика татарского языка», 1809; А. Троянский, «Краткая татарская грамматика», 1814; М. Иванов, «Татарская грамматика», 1842, Казань; Г. Мөхмүдов, «Практическое ру-

* Мәкалә «Хәзергә татар әдәби теле» җыентыгынан (Казан, 1965) кыскартып алынды.

ководство к изучению татарского языка», 1857, Казань; К. Насыйри, «Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах», 1860; Х. Фәезханов, «Краткая грамматика татарского языка», 1862; Г. Фәезханов, «Татар телигә кыскача гыйльме сарыф», 1887, Казан; К. Насыйри, «Әнмүзәж», 1895, Казан.

XVIII–XIX йөзләрдә басылган татар теле грамматикалары максат юнәлешләре ягыннан ике төркемгә аерыла: русларга татар теле өйрәтер өчен төзелгән грамматикалар, татарларның үзләренә татар теле укытыр өчен язылган грамматикалар. Беренче төркемдәгеләр ул чорларда язылган татар грамматикаларының иң зур күпчелеген тәшкил итә. Икенче төркемдәгеләр исә сан ягыннан бик аз, өч-дүрт кенә исемдә. Аңары, югарыда күрсәтелгән грамматикаларның И. Гиганов белән Каюм Насыйринькыннан («Әнмүзәж»дән) башкалары саф практик максат белән генә язылганнар: сөйләргә, бигрәк тә укырга, язарга өйрәтүне күздә тотканнар; фонетик һәм грамматик белешмәләр, кагыйдәләр дә шул практик максатларны үтәргә, тел күнекмәләрен өйрәтергә, үзләштерергә булышлык итү өчен генә бирелгәннәр.

...XIX йөздә татарларның үзләре өчен язылган татар грамматикалары арасында иң күренеклесе – К. Насыйриньның «Әнмүзәж» исемле китабы.

... «Әнмүзәж» – фәнни-тикшеренү планында язылган татар теле грамматикасы. Моның исеме үк («Әнмүзәж») – гарәп сүзсә – «үрнәк», «өлгә» төшенчәләрендә кулланыла торган сүз.

Китап үзә өч зур бүлектән тора: фонетика, морфология (сарыф), синтаксис (нәхү). Беренче бүлектә аваз һәм ижек төшенчәләренә аңлатма бирелгән; авазлар төркемләнеп күрсәтелгән. Ләкин монда аваз термины урынына хәрәф сүзсә йөртелгән: тавышлы хәрәфләр (сузык авазлар), тавышсыз хәрәфләр (тартык авазлар).

Хезмәттә беренче тапкыр татар телендәге сузык авазларның ун икәнлегә мисаллар белән исбат ителгән. Бу – К. Насыйри хезмәтенен әһәмиятле яңалыкларыннан берсе. Тартык аваз 29 дип күрсәтелгән, һәм алар ирен авазлары, бугаз авазлары, сызгыргыч авазлар, аңкау авазлары, теш авазлары, борын авазлары һәм шәмсия, камәрия авазлар дигән төркемчәләргә бүленгәннәр. Гарәп сүзләренә генә хас авазлар да кертелгән. Ләкин К. Насыйри алфавитында, ни өчендер, w, h авазлары юк. Боларны ул кам-

әрия авазлар дигән төркемчәдә генә күрсәткән. Шуннан соң бу бүлектә авазларның чиратлашулары турында аңлатма бирелгән. Шулар рәвешчә, беренче бүлектә татар теле фонетикасының басым кагыйдәләреннән башка барлык төп мәсьәләләре турында кыскача белешмәләр, аңлатмалар бар.

Китапның иң зур өлеше грамматикага багышланган. Бу өлеш «Гыйльме сарыф вә гыйльме нәхү» (Морфология белемә һәм синтаксис белемә) дип исемләнгән.

Морфология бу хезмәттә сүзләреннән төзелешләрен, төрләнү һәм ясалучыларын, синтаксис исә сүзләреннән ахыргы авазында була торган хәлләрен тикшерә торган гыйлемнәр дип билгеләнгән. Шушы билгеләмәләр үзләре үк «Әнмүзәж» гарәп теленнән һәм бүтән флектив телләреннән (башлыча, рус теле) грамматикалары йогынтысында язылганлыкны күрсәтеп тора, чөнки төрки телләрдә, шулар исәптән татар телендә, сүзләр ахыргы авазлары үзгәрү юлы белән төрләнмиләр.

Гарәп грамматикаларының тәэсире шулай ук терминнарда да ачык чагыла: сарыф, нәхү, кәлимә (сүз), ләфыз (сүз), исем, фигыль, сыйфат, гадәд (сан), замир (алмашлык), исме женес (күмәклек исем), исме галәм (ялгызлык исем), төркиб (сүз тезмәсә), төркибә тәүсыйфи (сыйфатланулы сүз тезмәсә), төркибә изафи (тартымлы бәйләнештәгә сүз тезмәсә), әббабә әбнияи әфгаль (фигыль юнәлешләре), мөтәгадди фигыль (күчәмлә фигыль), ләзим фигыль (күчәмсез фигыль), жәмләи фигылия (фигыль жәмлә), жәмләи истифһалия (сорав жәмлә), мөбтәда (ия), хәбәр һ. б.

Сарыф бүлектәрендә татар теленнән сүзләре өч төркемгә аерылган: исем, фигыль, хәрәф.

Исемнәр, нәкъ гарәп грамматикаларындагыча, күп төрлә төркемчәләргә бүленгән. Исемнән соң фигыль төркемә шактый жентеклә тикшерелгән. Аеруча фигыль юнәлешләре (баб) яхшы ачыкланган, фигыль төркемчәләре шулай ук тулы бирелгән, ният һәм үтенү фигыльләре аерым төркемчәләр итеп күрсәтелгән. Исем һәм фигыль ясалышларына да шактый нык тукталынган.

Синтаксис (нәхү) бүлегендә исә иң зур берәмлек – төркиб (сүз тезмәсә). Ул ким төркиб (төркибә нәкыйс) һәм тәмамланган төркиб (төркибә там) исемнәрендә зур ике төркемгә аерыла. «Тәмамланган төркиб» термины астын-

да жөмлө булып формалашкан сүз тезмәләре карала. Монда жөмләнең гади һәм кушма төркемчәләренәң төзелешләре турында кыскача гына мәгълүмат бирелгән. Гарәп синтаксисы схемасында татар телендәге жөмләләрнең кисәкләре һәм төрләре күрсәтелгән. «Ким төркиб» термины астында жөмлө булып төзелмәгән синтаксик төзелмәләр, сүз тезмәләре тикшерелгән.

Дөрес, тел белеменең бүгенге үсү югарылыгыннан карасак, анда кимчелекләр күп табылырга мөмкин: сүзгә бирелгән билгеләмәдә кушымчаларны да сүз дип карау, жөмләне дә сүз тезмәсенең бер төре дип кенә тану, иялек килеше формасындагы жөмлө кисәкләрен дә төмамлык төркеменә кертү һ. б. Ләкин хикмәт анда түгел. Бу kitapта төрки телләр өчен уртак һәм татар теленә хас фонетик һәм грамматик кагыйдәләр шактый тулылык һәм жентеклелек белән яктыртылганнар.

...1900–1905 еллар арасында татар мәктәпләре өчен татар грамматикасы буенча 5–6 исемдә kitap басылып чыга: Тәүфикъ бине Мөхәммәтжан, «Сарфы төрки», 1900; Начиз Г., «Сарфы төрки», 1900; Өмидбаев М., «Татар нәхүенең мөхтасары», 1901; Сиражетдин Ә., «Төрки тел» (дәрәслек), 1902; Мостафа Ә., «Төрки сарыф», 1905; Мөхәммәдрәхим Ә., «Төрки сарыф», 1905. Бу хәл XX йөзнең башыннан ук татар жәмәгәтьчелегенең татар теле һәм аның төзелү кагыйдәләре белән кызыксынуы артканлыгын күрсәтә.

Ләкин татар теленең грамматик төзелешен өйрәнүнең тагын да көчәюе 1905 елгы буржуаз-демократик революциядән соң татар мәктәпләрендә уку-укыту теле булып төп урынны татар теле били башлау белән аеруча нык бәйләнгән. Моңа татар телендәге матбугатның үсүе дә зур йогынты ясый. Грамматика kitapлары да, яңгырдан соңгы гөмбә кебек, бигрәк тә 1910 еллардан соң бер-бер артлы басылып чыга барганнар. Боларның күбесе башлангыч һәм урта гомуми белем мәктәпләре өчен язылган, шулай ук озакламый аларның педагогик урта уку йортлары өчен төзелгәннәре дә күренгәли башлый.

Татар теленең грамматик төзелешен яктыртуны объект итеп алуларына карамастан, әле бу чорда чыккан kitapларның да күпчелеге шул ук «сарыф», «нәхү» сүзләренә «төрки» сүзен янәшә куеп төзелгән тезмә исем белән аталган: «төрки сарыф», «сарфы төрки»,

«төрки сарфы», «төрки нәхү», «нәхүе төрки». Икенче бер өлеше исә «сарыф», «нәхү» сүзләрен «татар» яки «ана теле» дигән сүзләр белән бергә алып исемләнгән: «татар сарфы», «татар нәхүе», «ана теле сарфы», «ана теле нәхүе». 1908 елда басылган бер грамматика дәрәслеге исә (авторы Х. Әхтәмов) «Кагыйдә kitaby» дип аталган. Г. Нугайбәкнең 1911 елда басылган морфологиясенә «Төрлек» дип куелган. Һади Максуди да үзе язган грамматика kitapларын «Төрки нәхүе», «Төрки сарфы» (1910 ел) дигән исемнәр белән чыгарган.

Аталган исемнәре буенча аларның икегә аерылулары, өстән караганда, бер чуарлык булып кына күренүе мөмкин. Дөресендә исә ул күренеш, татар милли әдәби телен төзү юлында татар укымышлылары арасында күтәрелеп, берничә ел дәвам иткән төрекчелек, татарчылык хәрәкәтенең грамматика өлкәсендә дә гөдәләнгән бер мисалы булып тора. Ул чорда татар укымышлыларының бер өлеше, татар милли әдәби теле Россиядәге төрки халыкларның барлыгы өчен дә уртак бер тел булырлык итеп, хәтта госманлы төрекләрен дә күз алдында тотып төзелергә кирәклеке дөгъва итсә, икенче бер өлеше, киресенчә, бу әдәби тел татар халкының үз сөйләү теле нигезендә генә формалашырга тиешлекне таләп итә. «Төрки» сүзә катнаштырылып төзелгән тезмә исем белән аталган татар грамматикалары әнә шул ике юнәлешнең, яки агымның, беренчесен; «төрки» сүзә катнашмаган атамалар белән исемләнгәннәре исә (татар сарфы, татар нәхүе, ана теле сарфы, ана теле нәхүе, төрлек һ.б.) шуның икенчесен чагылдырганнар.

«Төрки» сүзә белән исемләнгән татар грамматикаларының иң зур күпчелеге, барыннан да элек, гарәп грамматикасы йогынтысында гына диярлек төзелгән. Алардагы терминнар, билгеләмә һәм аңлатмалар да шактый авыр стильдә иңша ителгән. Мәсәлән, Ә. Мостафаның 1914 елда басылган «Төрки нәхүе» исемле kitabyнда синтаксис терминнарының һөммәсе дә гарәпчә генә алынган: жөмлө, жөмләи исмия, жөмләи фигылия, мөбтәда (ия), хәбәр фигыль (эшләүче), мөфгуль (төмамлык), нәкыйс фигыль (ким фигыль, ярдәм фигыльләре), гатыф (өстәмә сүз), игърап һ. б.

«Татар» сүзә белән исемләнмәгән татар грамматикаларының терминологиясе, нигездә, татарча сүзләрдән тора, гарәпчә терминнар

азая барганлык ачык күренә. Мәсәлән, Г. Ибраһимовның 1911 елда басылган «Татар сарфы», «Татар нәхүе» исемле китапларында сүз төркемнәре һәм жөмлө кисәкләре түбәндәге терминнар белән аталганнар: исем, сыйфат, сан, фигыль, кушымта (хөрүф), алмаш (замир), каед (кисәкчә, ияртүче теркәгеч, рәвеш), ярдәмлек (тезүче теркәгеч һәм кайбер ияртүче теркәгечләр); жөмлө, жөмлө кисәкләре, баш кисәкләр, ия, хөкем (хәбәр), иярчен кисәкләр, вакыт, урын, рәвеш (рәвеш хәле), сәбәп (сәбәп хәле), тәмамлык, аергыч, эндәш, кереш сүз.

Бу еллардагы татар грамматикаларының иншалау стильләре дә аңлаешлы, татар халкының сөйләү теленә шактый якин. Грамматик терминнарны һәм гомумән тел стилин бу чорда хәтта үтә «татарчалашу» белән мавыгу күренеше дә бар. Мәсәлән, шул ук Г. Нугайбәк үзен «Төрлек» исемле китабында терминнарның һәм мәсәлән «саф» татар теле сүзләреннән генә ясау юлы тоткан. Үзен «Төрлек» исемле китабында бер генә чит тел сүзе дә катнашмаган. Сүз төркемнәренә ул менә мондый атамалар биргән, мәсәлән: әйбер аты (исем), билге аты (сыйфат), сан аты (сан), атлык (алмашлык), кылым (фигыль), житәкчеләр (рәвеш), иярченнәр (кисәкчә, бәйләк), жыйгычлар (теркәгечләр), ымлар (ымлыклар).

Г. Ибраһимов белән Г. Нугайбәк әсәрләре эчтәлекләре буенча ул чордагы татар грамматикаларының иң оригиналы һәм иң камилләшкәнә дип саналырга мөмкин, чөнки боларда инде татар теле грамматик төзешенен төп мәсьәләләре киң укучылар массасына аңлаешлы әдәби телдә яктыртылган.

...Г. Ибраһимов һәм Г. Нугайбәк грамматикаларынан соң Октябрьгача басылган башка грамматика китаплары татар грамматикасына аерым тукталышлы яңалыклар өстәмиләр.

Совет чорындагы татар грамматикалары татар теленә үз грамматик төзешен, үз спецификасын ачу юнәлешендә язылалар. Грамматика китапларына исем бирүдәге атамалар төрлелекләре бу чорда бөтә: грамматика, морфология, синтаксис дигән атамалар гомуми кертелә. Аңлаешсыз гарәпчә терминнар төшеп кала. Алар урынына татар теленә үз сүзләре яки интернациональ терминнар алына.

Практик яки фәнни характерда язылулары буенча бу грамматикалар иккә аерылалар: башлангыч һәм урта мәктәп дәрәҗәләргә. Монда

әле аларга тагын бөтенләй яңа төрдәге дәрәҗәләр – аз белемчеләр һәм зурлар мәктәпләргә өчен язылган грамматикалар да өстәлә. Аннары бу чорда татар теле белем фәнни-тикшеренү юнәлешендәге әсәрләр, фәнни грамматикалар белән дә тулыландырыла.

М. Корбангалиев белән Хужа Бәдигый тарафыннан төзәлгән, 1918, 1919 нчы елларда басылган «Ана теле сарфы» һәм «Ана теле нәхүе» исемле дәрәҗәләрдә татар грамматикасы гыйлеменә мондый яңалыклар өстәлгән: исемнәреннән төрләнүләре буенча беренче тапкыр «киләш» термины гомуми кертелгән; моңа чаклы «замир», «алмаш» кебек терминнар белән аталып йөртелгән сүз төркемнәренә исем «алмашлык» термины белән бирелгән. Фигыльләр өч төркемгә аерылган: фигыль төре, фигыль сыйфаты, фигыль хәле. Фигыль төрләре үзләре бишкә бүленгән: боезык фигыль, хәбәр фигыль (хикәя фигыль), шарт фигыль, теләү фигыль (теләк фигыль), баш фигыль (мак-мәк кушымчасы белән ясалган фигыль). Фигыль сыйфаты (сыйфат фигыль) белән фигыль хәле (рәвеш фигыль) исә үзләренә башка ике төркемгә итеп каралган. Бу дәрәҗәләргә шул бүленеш һәм терминнарның зур күпчелеге шуннан соң язылган татар грамматикаларына да кереп китә.

...«Ана теле нәхүе»ндә жөмлөнән хәбәр төзешенә шактый тулы бирелгән: гади һәм кушма хәбәрләрнең форма һәм мәгънә төрлелекләре, хәбәрнең ия белән ярашулары тулы яктыртылган. Иярчен кисәкләрдән тәмамлыктар биш төрдә күрсәтелгәннәр: тарту тәмамлыгы (кем өчен?, нәрсә өчен? һ.б.), юнәлү тәмамлыгы (кемгә?, нәрсәгә?, кая?), кушу тәмамлыгы (кемне?, нәрсәне?), бергәлек тәмамлыгы (кем белән?, нәрсә белән?), күчү тәмамлыгы (кемнән?, нәрсәдән?, кайдан?). Хәл кисәк төркемнәреннән рәвеш хәле ике төргә аерылган: сыйфат хәле, сан (микъдар) хәле. Шунлыктан соңгы елларда чыккан кайбер әсәрләрдә «сан хәле» дигән төр «күләм-чама хәле» яки «микъдар хәле» исемле белән бөтенләй аерым төркемгә итеп бирелә башлады. Ләкин бу дәрәҗәләргә әле хәл кисәкнең кайбер төрләре бирелмәгән: «шарт хәле», «кирә хәл» исемнәрендәге төркемчәләр юк. Гадәттәгеләй кирәсенчә, бу китапта кереш сүз гади жөмлө бүлендә күрсәтелмәгән, бәлки азалда, кушма жөмлөләрдән соң кертелгән. Бу кушылыш чын-

барлыкны дәрәсрәк чагылдыра, чөнки кереш сүз кушма жөмләдә дә була. Бары тик «кереш сүз» термины астына кереш жөмләнең дә кертелүе һәм «эндәш сүз»нең гади жөмлә бүлегендә калдырылуы белән генә килешеп булмый, чөнки «эндәш сүз» шулай ук гади жөмлә төзелмәсенә генә береккән күренеш түгел.

...Кушма жөмлә төзелешен өйрәнү буенча да бу дәрәслекнең шулай зур үзгәрелгән күзгә ташлана. Монда, гади жөмләнең кисәкләре һәм төрләре каралып үтелү белән үк, «Иярчен жөмләләр» дигән бер бүлек урнаштырылган. «Кушма жөмлә» дигән сүз әле юк. Дәрәслекне төзүчеләр бу бүлекне «Кайчагында жөмләнең баш кисәкләре дә, иярчен кисәкләре дә аерым-аерым сүзләр генә булмый, бәлки бөтен бер жөмләдән гыйбарәт була» дигән кагыйдә белән башлаганнар. Шуның белән алар кушма жөмләне гади жөмләнең тагын да жәелдерелгән бер формасы гына дип аңлатканнар. Мондый куелыш чынбарлыкны өлешчә генә дәрәс чагылдыра, ул иярченле кушма жөмләне генә күз алдына китерә ала, чөнки кушма жөмләнең башка төркем-төркемчәләре гади жөмләнең жөмлә кысасына сыяп бетми. Шунлыктан гомумән кушма жөмлә төзелешен гади жөмләнең белән бер тигезлеккә кую уңышлы нәтижә бирми. Шуны искә алмау аркасында, бу дәрәслекнең авторлары, баш һәм иярчен жөмләләргә өйрәткәннән соң, «Жөмләләргә кушу», «Жөмләләргә ияртү», «Жөмләләргә ялгау» дигән яңа бүлекчәләр ачарга, иярченле кушма жөмлә, баш һәм иярчен жөмләләр мәсьәләләренә яңадан кайтырга, бер үк нәрсәне кабатларга мәжбүр булганнар.

Ләкин, шуның белән бергә, кушма жөмләнең кисәкләрен тикшерү буенча бу китапта игътибарга лаек уңышлы моментлар да бар.

Барыннан да элек монда иярчен жөмләнең ике төркемчәсе – ия жөмлә һәм хәбәр жөмлә төркемчәләре бер яңалык булып тора. Аларга бирелгән мисалларның кайберләре уңышсыз булса да, билгеләмәләре нигездә дәрәс төзелгән.

Кушма жөмләләр, шулай ук гадәттәгеләй киресенчә, монда өч төрле юл белән: ияртү, теркәү (тәэлиф) һәм ялгау юллары белән төзелә дип өйрәтелгән. Баштагы ике ысул шактый нык дәлилләнгән һәм ышанырлык, ә инде «ялгау юлы белән төзелеш» дигәнә аңлашылып житми: кирәгенчә дәлилләнмәгән.

Теркәү юлы белән төзелгән кушма жөмләләр монда биш төркемчәдә күрсәтелгән. Боларның терминнары да үзгәрелгән: берек тәэлиф, каршы тәэлиф, бүлем тәэлиф, дәлил тәэлиф. Дәлил тәэлиф үзе ике төрле: сәбәп тәэлиф, нәтижә тәэлиф. Актыкта тезем төзелешә дә шактый тулы аңлатылган.

Ж. Вәлидинең «Татар теле грамматикасы» (1919 ел) урта типтагы педагогик мәктәпләр, урта типтагы гомуми белем мәктәпләренә югары класслары, укытучылар курслары һәм гомумән укытучылар өчен кулланма итеп язылган. Китап өч бүлектән тора: фонетика, графика-орфография һәм грамматика. Грамматиканың беренче бүлгә «Морфология» дип, ә икенче бүлгә, ни өчендер, «Нәхү» дип аталган.

К. Насыри «Әнмүзәж»ендәгечә, монда да сүзләр иң элек өч зур бүлектә аерыла: исем, фигыл, хәрәф.

... 1920–1935 еллар арасында тагын «Гамәли тел сабаклары», «Мәктәптә татар теле дәрәсләре», «Татар теле (фонетика, морфология, синтаксис)» һ.б. исемнәрдә мәктәп өчен берничә грамматика дәрәсләгә чыгарыла. 1935 елдан соң мәктәп дәрәсләкләре стабильләштерелү юлына баса. Стабиль грамматика урта мәктәпләр өчен ике кисәктә төзелә һәм «Татар теле. Фонетика, морфология», «Татар теле. Синтаксис» дип бирелә. Боларны төзүдә катнашкан авторлар – М. Корбангалиев, Ш. Рамазанов, Х. Хисмәтуллин, Ш. Сайкин, Р. Шакирова, соңгы елларда Д. Тумашева, М. Зәкиев, Ә. Әфләтунов, Ф. Фасиев, Ш. Каметова һ.б. була. Бу дәрәсләкләр шуннан соң теге яки бу үзгәрешләр белән ел саен басылып чыгалар. Шулар рәвешчә, урта мәктәп дәрәсләкләрендә татар теленең грамматик төзелешен аңлату һәм лингвистик терминология билгеле бер тәртипкә керә.

Мондый дәрәсләкләр төзелү һәм еллар буе алар өстендә эшләр нәтижәсендә татар теле грамматикасы аныклана төште, грамматик төзелештә күп кенә яңалыклар ачылды. Мәсәлән, сүз төркемнәренә һәркайсы шактый жентекле тикшерелде; кушымчаларның функцияләре аныкландырылды, фигыл төркемнәре дә тулырак яктыртылды; жөмлә һәм аның төркемнәре, төрләре тирәнрәк өйрәнелде; ике баш кисәкле һәм бер баш кисәкле жөмләләргә үзгәрелгәнләре тулырак яктыртылды; катнаш кушма жөмлә үзгәрә аерым бер төр итеп бирелде.

Соңгы елларда татар телен фәнни өйрәнү

тагын да кинрәк колач алды. Яңадан-яңа фәнни грамматикалар язылып матбугатка чыкты. Болар үзләренен максат куелышлары белән ике төргә аерыла: монографик төрдәге фәнни грамматикалар һәм дәрәслек төрендәге фәнни грамматикалар.

Монографик төрдәге фәнни грамматикалардан Г. Алпаров, В.А. Богородицкий, В. Хангилдин, М. Зәкиев, Д. Тумашева хезмәтләрен күрсәтергә кирәк.

Г. Алпаровның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» 1926 һәм 1927 нче елларда ике тапкыр басылып чыга. Татар теленен грамматик төзелешен тикшерү һәм яктыртуда тоткан юлы, методы ягыннан бу хезмәтнең зур принципияль үзенчәлегә бар. Монда грамматик төзелеш сүз белән жөмләнән әйтелешләрендә булган тышкы фактларны күзәтеп системалаштыру рәвешендә өйрәнелгән, ул төзелешнең мәгънә һәм эчтәлек ягы житәрлек исәпкә алынмаган. Димәк, бу – формаль юнәлештә язылган грамматика. Моның шулай икәнә сүзгә бирелгән аңлатмада ук күренә. Мәсәлән, хезмәтнең морфология бүлегендә татарча һәм татарчалашкан сүзләренң то-ташынча калын я нечкә калыпта гына стандартлашкан булуы, кушымчаның исә андый стандарт калыпларда гына булмавы, сүзнең калыпчылык яки нечкәлегенә карап, бер үк кушымчаның төрлечә әйтелүе сүз белән кушымчаны аеру өчен хәлиткеч формаль билгеләр итеп күрсәтелә.

Тамыр һәм кушымча бу әсәрдә ижек төзелешләре ягыннан да тикшерелгән һәм шуның нәтижәсендә автор: «Безнең телебездә тамыр кисәкләр күбрәк бер я ике ижек-ле булалар. Өч ижек-ле тамыр сүзләр бездә юк диярлек аз. Булганнары да, ныклап тикшереп караганда, я ике сүздән кыскартылган, я ниндидер бер кушымча ялгап ясалган булып чыга», – ди. Кушымчаларның ижек төзелешен тикшерүгә карата да аның чыгарган нәтижәсе бар: «Кушымчалар күбрәк 2–3 авазлы, бер ижек-ле булалар. Дүрт-биш авазлы, икешәр ижек-ле кушымчалар бик аз», – ди ул. Сүз белән кушымчаны ул яклардан тикшерү буенча андый нәтижәләр моңа чаклы чыккан татар грамматикаларында юк.

Бу хезмәттә кушымчаларның тарихы турында да кыскача мәгълүмат бирелә, шушы нигездән алар ике төркемчәгә бүленә: жанлы кушымчалар, жансыз кушымчалар.

Гомумән алганда, китапның морфология

бүлегендә кушымча, сүз төркемнәре, аларның ясалыш һәм төрләнешләре бик жентекле тикшерелгән. Сүзләренн төрләнүләре буенча хәтта сизгез төрки тел (татар, башкорт, казакъ, кыргыз, төркмән, төрек, үзбәк, уйгур телләре) арасында чагыштыру да ясалган. Монсы, моңа чаклы язылган татар грамматика китаплары белән чагыштырганда, бөтенләй күрелмәгән яңалык.

...«Шәкли нигездә татар грамматикасы»ның синтаксис бүлегә күләм ягыннан зур түгел, ләкин эчтәлегендә шулай ук моңа кадәр язылган синтаксис китапларынан аерыла торган үзенчәлекләр байтак. Бу яктан иң элек анда жөмлә кисәкләренн тәртибе турында ясалган нәтижәләр игътибарга лаек. Автор болай дип яза: «... бездә: 1) жөмләнән иң төп кисәгә – төп башкаручысы булган хәбәр (хөкем) иң соңыннан килә, аның тарафыннан башкарылган кисәкләр хәбәрдән элгәре әйтелә; 2) төмәм-лыкларның иң кирәкле булганы (ия дә шуның эчендә) иң азакта – хәбәр янында гына, ә башкалары исә, кирәкләренә карап, шул ук тәртиптә урын алалар, бик кирәкмәгәнә алдан әйтелә; 3) сыйфатланган исем, сыйфатына караганда үзә әһәмиятләрәк булганга, сыйфатыннан соң килә; 4) сыйфатлар (аергычлар) үзара тагын, кирәкләренә карап, исемнән алгы ягында тезеләп киләләр, кирәкләсә соң килә; 5) кушма жөмләләрдә дә хәл шулай: иярчен жөмләләр бездә элек әйтәләр, төп жөмлә (*баш жөмлә* – Ред.) соң әйтеләргә тиеш...»

Ул кагыйдәләренә нигезләр өчен автор тарафыннан китерелгән дәлилләр (кирәкле, кирәксезлек дәрәжәләре) ышандыргыч булмаса да, кагыйдәләре иң күп очракта татар телендәге жөмлә кисәкләренн гадәти тәртипләрен, нигездә, дәрәс күрсәтә. Бары тик кайбер ияртүчә теркәгечләр (чөнки, гүяки һ.б.) һәм шулар ролендәге сүзләр белән бәйләнгән иярчен жөмләләр генә ул кагыйдәләренн тышында кала. Ләкин Г. Алпаров бу турыда да искәртмә биргән.

...Шул рәвешчә, Г. Алпаровның бу хезмәте татар теленн формаль грамматик төзелешен өйрәнү, аның тулы фәнни грамматикасын барлыкка китерү өчен зур әһәмияте булган күп кенә яңа материал туплаган.

В. А. Богородицкийның «Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками» дигән китабы, исемнән үк күренеп торганча, нигездә, татар теле төзеле-

шенә багышланган, шулай ук башка төрки телләр һәм рус теле дә чагыштыру максаты белән файдаланылган.

Морфология бүлегендә автор иң элек сүздә күзәтелә торган биш төрле тарихи процесска туктаган: 1) сүзнең гадиләшүе (упрощение); 2) сүз морфемаларының гадәттәгедән башка төрлерәк бүлгәләнүе, кисәкләнүе (переразложение); 3) сүзнең аналогия буенча үзгәргән әйтешкә күчүе һәм халык этимологиясе; 4) сүзнең морфемасы үзгәрмәстән, морфеманың мәгънә төсмере үзгәрү (дифференциация); 5) сүзнең мәгънәләре үзгәрү.

Шуннан соң автор төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә, сүзләрнең төркемләнү принциплары турында фикер йөртә һәм сүз төркемнәренәң схемасын бирә. Башка грамматикалардагыдан аермалы буларак, сүзләрне ул мондый төркемнәргә бүлә: 1) предметлар һәм күренешләр белдерә торган сүзләр, 2) тойгы (эмоция) белдерә торган сүзләр. Беренче төркем үзе икегә аерылган: 1) тулы мәгънәле сүзләр, 2) ким мәгънәле сүзләр. Тулы мәгънәле сүзләр үзләре тагын ике төрдә: 1) мөстәкыйль сүзләр, 2) иярчен сүзләр. Мөстәкыйль сүзләр икегә аерыла: 1) предмет сүзләре, 2) фигыль сүзләре. Предмет сүзләре тагын ике төрле: 1) исемнәр, 2) исем алмашлыклары. Тулы мәгънәле иярчен сүзләр исә сыйфат, сан, рәвеш һәм шуларның алмашлыклары, сыйфат фигыль, хәл фигыль төркемнәренә аерылганнар.

Хезмәттә исемнең килеш белән төрләнүе турында «гади килешләнү», «тартымлы килешләнү» исемнәре белән шактый тулы мәгълүмат бирелгән, һәм һәрбер килеш төренәң дүрт төрки тел (татар, алтай, казакъ, төрек телләре) арасында чагыштырылма таблицасы теркәлгән. Зат алмашлыкларының шундый ук тәртиптә килеш һәм тартым белән төрләнүе дә күрсәтелгән.

Төрки телләрдәге фигыльләрнең зат-саннар буенча төрләнеше монда ике типка аерып күрсәтелгән: беренче тип – фигыльләрнең зат белән, икенче тип тартым белән төрләнүеннән гыйбарәт. Боерык фигыль икенче һәм өченче затларда гына каралган, боерыкның беренче зат формасын автор инкаръ иткән.

Синтаксис бүлегендә жөмләнәң ике генә төре каралган: жыйнак һәм жәенке гади жөмлөләр. Жыйнак жөмлөләр хәбәрләрәңдәге төрлеләкләр буенча икегә бүленеп өйрәнелгән:

хәбәрләре фигыльдән торган жөмлөләр, хәбәрләре сыйфаттан торган жөмлөләр.

Жәенке гади жөмләнәң иярчен кисәкләре ике төрле дип бирелгән: аергыч, төмамлык. Төмамлык термины астында хәл белән төмамлык берләштерелгән, чөнки автор грамматик яктан аларны аерырга нигез юк, алар икесе дә, гадәттә, фигыльгә бәйләнәләр, бәйләгечләре дә, күбесенчә, бер үк төрле дип тапкан. Аннары, бу хезмәттә жыйнак һәм жәенке жөмлөләр ритмик-мелодик яктан тикшерелгән – алар нотага салынган. Шул рәвешчә, бу хезмәт татар теленәң грамматик төзелешен өйрәнүгә шактый яңалык алып килгән.

В. Хангилдинның «Татар теле грамматикасы» 1954 һәм 1959 нчы елларда басылып чыга (беренче басмасында синтаксис өлеше юк). Китап күләм ягыннан шактый зур – 42 басма табак (1959 елда чыкканы), һәм ул дәрәслек тә, нинди дә булса бер программага нигезләнәп язылган кулланма да түгел, бәлки монографик тикшеренү.

М. Зәкиевнең «Хәзерге татар әдәби теле (синтаксис)» (1958 ел) һәм «Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы» (1963 ел) югары уку йортлары өчен дәрәслек рәвешендә төзелгән. Хезмәтнең 1958 елда чыкканында тыныш билгеләре турында аерым бүлекчә дә бар.

М. Зәкиевнең синтаксиска багышланган хезмәте шулай ук рус телендә дә басылып чыкты («Синтаксический строй татарского языка», 1963).

Д. Тумашеваның «Хәзерге татар теле морфологиясе» дигән хезмәте (1964 ел) шулай ук югары мәктәп укучылары һәм укучылар өчен язылган.

Ниһаять, татар түгелләргә татар телен өйрәнү яки аның белән танышу өчен кулланма буларак русча төзелгән китапларны да күрсәтеп үтик: С. Рахманколы, «Руслар өчен татарча өйрәткеч», 1912; М. Корбангалиев, З. Бәдигуллин, «Татар теле дәрәслеге», 1923; М. Корбангалиев, Р. Газизов, «Татар теле дәрәслеге», 1925, 1941 һ.б.; М. Корбангалиев, Р. Газизов, «Татар теленәң рус теле грамматикасы белән чагыштырулы систематик грамматикасы», 1924; Р. Газизов, «Рус һәм татар телләренәң грамматик үзенчәлекләрен янәшә куеп өйрәнү тәҗрибәсе», 1952; Р. Газизов, «Татар һәм рус телләренәң янәшә куеп өйрәнүле грамматикасы», 1959.

АССЫЗЫКЛАП КУЙГАН ЮЛЛАР

Күптән түгел генә, кинәт кенә арабыздан киткән профессор Вагыйз Фәтхуллинның татар телендә югары һөнәри белем бирүне оештыруга күпме көч куюы турында сөйләшеп утырабыз. Төрле жыйелышлар-утырышларда чыгыш ясау өчен әзерләгән кулъязмаларын барлыйбыз. Аларның күбесе сөйләнгән, басылган. Арада кулланылмый калганны да бар. Менә шундыйларның берсе – татар интеллигенциясенң киләчәге турында түгәрәк өстәл артында сөйләшүгә әзерләнгән чыгышның тезислары.

«Татар интеллигенциясе турында сүз алып барганда, гел диярлек, гуманитар фәннәр белгечләрен генә истә тоталар. Техник интеллигенция болар рәтенә кертелми. Ни өчен? Чөнки техник фәннәр буенча белгечләр, табиблар, юристлар – белемне дә рус телендә алганнар, эшләрен дә рус телендә алып баралар. Талпынулар булган, әлбәттә. Каюм бабабыз да сәнәгатькә бәйлә китаплар, сүзлекләр чыгарган. Узган гасырның 30нчы елларында да техник уку йортларында татар төркемнәре оештырып, туган телебездә лекцияләр укыганнар, гамәли дәрәсләр алып барганнар, курс һәм диплом эшләре яклаганнар. Аннан соң, латинча имләбыз бетерелү, сугыш башлану сәбәпле, бу эш юкка чыккан. Алай гына да түгел, 60нчы елларда татар мәктәпләре, татар педагогия училищелары ябыла башлагач, гуманитар югары уку йортларында да математика, физика, химия, биология фәннәрен татарча укыту бетте, дисәк тә була.

Шушы шартларда, 90нчы елларда яңарыш башлангач, татарча укыту, шул исәптән татар телендә һөнәри белем бирү берәз жанланып китте. Бу турыда берәз сөйләнгәндә инде. Үзгә без дә, архитектура-төзөлеш университетында, 15 ел буена татарча укытуны үстәрәп, ниндидер уңышларга ирештек.

Шулай да, безне берничә сорау борчый да борчый: бу юл белән генә, Россия шартларында, татар техник интеллигенциясенң сафларын үстәрә, аның абруен күтәрә алабыз-

мы? Гомумән, татар интеллигенциясенң сафлары артамы? Бу юнәлештә безнең стратегия-без бармы? Татар интеллигенциясе бер оешкан көч булдымы, була аламы? Туган телебездә эш алып барырлык югары белемле белгечләребезне генә татар интеллигенциясе дип атасак, безнең киләчәгебез булырмы?

Россия шартларында милли интеллигенцияне тәрбияләү, үстерүнең икенче юлы да бар, һәм татар жанлы шәхесләребез-

нең бер өлеше шул юлдан барганда. Мәсәлән, XIX-XX гасырларда яшәгән мәшһүр дингезчелек фәне белгече, адмирал Исхак Исламов рус телендә белем ала, фәнни хезмәтләрен рус телендә яза, шул ук вакытта рус теленә татар теленнән кергән сүzlәр лөгәтьлегә төзи. Димәк, рус флоты адмиралы Исламов барыбер татар интеллигенты булып кала.

Миңа Алжирда берничә ел француз телендә укытып кайтырга туры килде. Француз телендә белем алалар, француз телендә төзелгән документлар белән эш алып баралар, ә барыбер алжирлы гарәп булып калалар.

Ә безнең укымышлыларның күбесе – үзгә безнең инде, татарлыклары ташка үтчим генә...

Бездә гаиләдә милли тәрбия, мәктәптә милли тәрбия житми, күрәсен. Мәктәпләрдә формаль рәвештә татар теле дәрәсләре үткәреп кенә, глобальләшү чорында, Россия шартларында, татар интеллигенциясен тәрбияләп, үстәрәп булмастыр. Ә югары белемле, милли жанлы, әхлаклы интеллигенциясе булмаган халыкның киләчәге дә юктыр.

Киләчәгебез булсын өчен бүгенгә хәлебезне яхшы белеп, иртәгәбезне дәрәс күзаллап, интеллигенциябезне саклау, тәрбияләү, үстерү стратегиясен, дәүләт программасын булдыру зарур».

Тезислар кулъязмасына тагын берничә бит кәгазь беркетелгән – чын интеллигент булган Антон Чеховның энесе – рәссам Николайга 1886 елның мартында язган хаты (1956 елгы басмадан алынган ксерокопиясе). Ксерокопи-

Вагыйз Фәтхуллин татар телендә укучы студентлары арасында. 1996 ел.

ядә Вагыйз әфәнде игътибар иткән юллар асызлыклап куелган. Шул юлларның татарчага тәржемәсен китерү гыйбрәтле булыр кебек.

«Интеллигентлар арасында үзгәңне чит итеп сизмәс өчен... билгеле бер дәрәжәдә тәрбияле булырга кирәк...

Тәрбияле кешеләр, минем фикеремчә, тәбәндәге таләпләргә җавап бирергә тиешләр:

1) Алар кешене шөхес буларак ихтирам итәләр, шуңа күрә дә алар гел мәрхәмәтле, йомшак күңелле, әдәпле, юл куючан булалар... Алар чүкеч яки югалган бозгычны даулап бунт күтәрмиләр; берәр кеше белән бергә яшәүне яхшылык күрсәтәм дип санамыйлар, ә киткән очракта, сезнең белән яшәп булмый димиләр!...

2) Алар хәерчеләр яки пәсиләргә каратагына кызганучан түгелләр. Аларның күңеле күзгә күренми торган нәрсәләр өчен дә сыкрый. Мәсәлән, әтисе һәм әнисе аны сирәк күргәнгә... саргаюларын белгән Петр, аракыга төкереп, алар янына ашыгачак...

3) Алар кеше милкен ихтирам итәләр һәм шуңа күрә дә бурычларын түлиләр.

4) Алар саф күңелле була һәм ялганнан уттан курыккан кебек куркалар. Вак кына нәрсәләрдә дә ялганламыйлар. Ялган бит тың-

лап торучының намусына тия, сөйләүчене аның алдында әшәкеләтә. Алар әллә кем булып кыйланмыйлар, ...түбәнрәк кешеләр алдында күзгә көл сипмиләр. Алар такылдык булмыйлар, сорамаганда эч серләрен ачып бирмиләр...

5) Алар үзләрен, кызгану хисе уятыр өчен генә, кимсетеп күрсәтмиләр...

6) Алар мәш килүчән булмыйлар... Бер тиенлек эш кылып, йөз сумлык папка селкеп, башкаларны кертмәгән урынга мине керттеләр, дип мактанып йөрмиләр.

7) Таланты бар икән, аны ихтирам итәләр. Аның өчен рәхәтен, хатын-кызын, шөрабын, мәшәкатен корбан итәләр... Алар үзенең таланты белән горурланалар.

8) Алар үзләрендә эстетика тәрбиялиләр. Алар өс киemen салмыйча йоклый, кандала тулы стена ярыгын күрә, сасы һава сулай, төкерек тулы идән буйлап атлай алмыйлар...

Һ.б. Тәрбиялеләр шундый... Тәрбияле булу өчен... көне-төне бертуктаусыз эшләү, һәрвакыт уку, җентекләп өйрәнү, ихтыяр көче кирәк...».

Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллинның эшләү сәләте, ихтыяр көче зур иде. Ул чын татар интеллигенты булды.

Альберт Нарбеков

© Газизова Н.Н., Журбенко Л.Н., Хузиэхмөтова Р.Н., 2006

ТЕХНИК ЮГАРЫ УКУ ЙОРТЫНДА УКУЧЫ МАГИСТРЛАР ӨЧЕН МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ ЭЧТӘЛЕГЕН БИЛГЕЛӘУ

Наталья Газизова, Лариса Журбенко, Роза Хузиэхмөтова

НАТАЛЬЯ НИКОЛАЕВНА ГАЗИЗОВА – Казан дәүләт технология университетының (КДТУ) югары математика кафедрасында өлкән мөгаллим булып эшли.

ЛАРИСА НИКИТИЧНА ЖУРБЕНКО – педагогика фәннәре докторы, КДТУның югары математика кафедрасы профессоры.

РОЗА НУРГАЛИ кызы ХУЖИЭХМӨТОВА – техник фәннәр кандидаты, КДТУның югары математика кафедрасы доценты. Рус һәм татар телләрендә укыта.

Газизова Н.Н., Журбенко Л.Н., Хузиэхмөтова Р.Н. Определение содержания курса математики для магистров, обучающихся в высшем техническом учебном заведении.

Реформирование высшего образования в России предусматривает многоуровневый характер процесса обучения. В условиях федерального образовательного эксперимента в плане подготовки высококвалифицированных специалистов, отвечающих современным требованиям, одной из центральных проблем является реализация идеи непрерывного образования.

Россия югары мәктәбдә барган үзгәрешләр укыту барышын күп баскычлы итеп оештыруны таләп итә. Хәзерге заман таләпләренә җавап бирерлек югары квалификацияле белгечләр әзерләү буенча федераль укыту тәҗрибәсендә төп мәсьәләләрнең берсе – өзлексез укыту идеясен тормышка ашыру: бакалавр – яшь белгеч – магистр.

Техниканың заманча үсеше, яңа технологиянең барлыкка килүе яшь белгеч алдына яңадан яңа таләпләр куя. Магистрларның эшкә әзерлек дәрәжәсен тирән фундаменталь белем һәм һөнәри фәнни тикшеренү эшенә әзер булуы билгели.

Магистр нәрсәләрне белергә тиеш? Ул яңа ачышларны, фәнни иҗат методология-

сен, хәзерге замандагы информация технологияләрен, информацияне табу, эшкәртү һәм саклау методларын, теория һәм эксперимент юлы белән тикшеренүләрнең математик ысулларын һ.б. белергә тиеш.

Кыскасы, белгечлек буенча әзерләү барышында магистр системалы фикерли алырлык шөхес буларак формалашырга һәм алган белем һөнәри эшчәнлектә куллана белерлек белгеч дәрәжәсендә әзерләнәргә тиеш.

Бүгенге гыйлем дөньясына шул нәрсә хас: анда математика фәне киң кулланыла. Математиканы өйрәнү кешедә математик һәм логик фикерләү сәләтен үстерә. Математикадан белем бирүнең төп максаты: студенттагы

ижади потенциалны үстерүгә юнәлтү, гармоник үскән шәхес тәрбияләү.

Укытуның соңгы максатын һәм сыйфатын күрсәтүче төп билге – белгечнең һөнәрен яхшы белүе. Шуннан чыгып, укытудагы фундаменталь һәм һөнәри белем бирүне оптималь рәвештә үзара бәйләүдә кайбер проблемалар да туарга мөмкин.

Күпкырлы фәнни фикерләү һәм зирәклекне тәрбияләү өчен кирәк булган фундаменталь белем тиз алмашынучан социаль-экономик шартларда һөнәри мәсьәләләргә ижади хәл итүгә юнәлдерелгән булырга тиеш.

Шушы мәсьәләгә хәл итүдә мөһим максат булып технология университеты әзерләгән белгечләрнең математикадан сыйфатлы белем белән тәмин ителүе тора. Чөнки технология университетында табигый һәм фәнни белемнәрнең методологик нигезен математикадан алган белемнәр тәшкил итә, укытыла торган күпчелек гомуми һәм махсус фәннәрнең төп өлешен алып тора.

Бүгенге информация дөньясында яхшы эшләр өчен кешедә югары дәрәжәдәге математик әзерлек булуы мөһим. Конкурент була алырлык белгеч математик анализ ясый белергә, гамәли мәсьәләләрнең математик модельләрен төзи алырга, аларны чишүдә фундаменталь математик методларны куллана белергә, абстракт фикерләүгә һәм ижади күзаллау сәләтенә ия булырга тиеш. Кыскасы, математик әзерлек белгечнең теоретик һәм гамәли яктан белемле булуын тәмин итүгә юнәлдерелгән булырга тиеш.

Күп профильле укыту шартларында, дәүләти укыту стандартларына математика фәне артык күп кертелгәндә һәм, шул сәбәпле, укыту өчен вакыт җитмәгәндә, эшнә оештыруда модульле принципка, интенсификациягә нигезләнүгә, студентка шәхси якин килеп башкарырга кирәк. Шул чагында гына студентларның белемгә омтылу эшчәнлегә активлаша.

Белгечлек буенча билгеләнгән һәм оптималь рәвештә инвариантлы һәм төрлеләндерелгән вариантлы өлешләрдән торган күп профильле математик әзерлекнең яңартылган укыту эчтәлегә дидактик процесста һәм контроль системасында каралырга тиеш. Шул ва-

кытта гына инновацион дидактик система югары математик белемнең югары сыйфатлы булуына тотрыклы гарантия бирә.

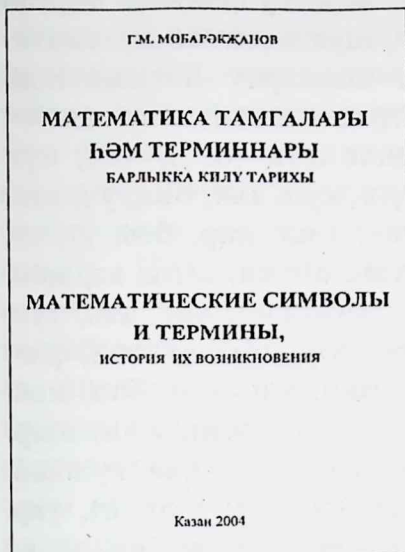
Киләчәктә үзләштереләчәк һөнәри эшчәнлекне һәм ижади фикерләү сәләтен үстерү өчен математик модельләргә өйрәнүнең, төрле математик чараларны куллануның, мәсьәлә чишә белүнең әһәмияте зур.

Магистрларның әзерләү буенча Дәүләт укыту стандартына өстәмә итеп математиканың түбәндәге бүлекләре – күп үлчәмле зурлыklar статистикасы; күп үлчәмле регрессия, корреляция, дисперсия анализлары; фактор һәм кластер анализлары; экспериментны планлаштыру теориясе; аерым чыгарылмалы дифференциаль тигезләмәләр, аларны чишү ысуллары; кире мәсьәләләр һәм аларны чишү ысуллары алына.

Шул ук вакытта, кайбер фәннәргә өйрәнгәндә, математиканы тирәнрәк белү сорала. Мәсәлән, бакалаврлар квант механикасы курсы өйрәнгәндә, бу бүлек алар өчен югары математиканың гадәти курсы һәм өстәмә бүлек булып исәпләнмәсә дә, магистрларга сызыкча операторлар теориясен дә өйрәнергә туры килә.

Шул сәбәпле укыту барышында бирелгән фундаменталь һәм һөнәри белгечлек буенча бирелгән фәннәргә оптималь рәвештә үзара яраклаштыру һәм тулыландыру мәсьәләсе дә бар. Шуны истә тотып, күп профильле математик әзерлекнең яңартылган эчтәлегә ике өлешкә – инвариант өстәмә бүлекләрдән торган һәм белгечлеккә туры китереп үзгәртелгән (һәр белгечлек өчен өстәмә махсус) курсларга бүленә. Мондый инновацион дидактик система математикадан тотрыклы югары сыйфатлы белем бирүне тәмин итә. Магистрлар өчен «югары математиканың өстәмә бүлекләре» буенча аерым курсларны тирәнрәк өйрәтү өчен укыту-методик әсбаплар төзелә. Курс ахырында магистрларның теоретик белемнә һәм алган белемнәргә практикада куллана белү дәрәжәсен тикшерү өчен контроль тестлардан файдалану тәкъдим ителә. Имтихан алуның максаты: уку барышында магистрларның фәннәргә үзләштерү дәрәжәсен һәм теоретик белемнәргә практикада куллана алу осталыгын тикшерү.

Мөбәрәкжанов Г.М. Математика тамгалары һәм терминнары барлыкка килү тарихы. – Казан: Фән, 2004. – 246 б.

Күренекле мөгаллим, Казан дәүләт техник университетның махсус математика кафедрасы профессоры Гамир Мөбәрәкжанов язган бу хезмәтнең максаты китапның кереш өлешендә үк ачык билгеләнә. Түбәндә авторның кереш сүзе

берәз кыскартылып китерелә.

Математиканы татарча укыту кирәкме?

– дигән сорау куйган очракта, укучыда «Тагын бер балык башы чәйнәү...», «Ничек инде кирәк булмасын?» – дигән фикер туып, бу кереш сүзгә ул укымаска да мөмкин. Укымаса, кызганыч әлбәттә.

Өлеге сорауга, дөрестән дә, бер сүз белән генә җавап бирү мөмкин түгел. Чөнки математика, бер караганда, фән буларак сәясәткә дә, милләткә дә бәйлә түгел, ул универсаль һәм интернациональ тел. Дәреслекләр, фәнни эшләр нинди телдә булуга карамастан, математика формулалары бертөрлөк ызыла, ә аларның укылыш тәртибе (терминнар аша) һәр телдә үзенчә формалашкан. Әлбәттә, ничек укылса шулай язу уңайлы. Формулаларның мәгънәләре дә һәр фәндә үзенчә аңлашыла. Мәсәлән, вакланмаларны гына алыгыз: русча әйткәндә без (3/7 – три седьмых), башта санаучыны, аннан ваклаучыны әйтәбез. Татарча исә (жидедән өч), киресенчә, башта ваклаучыны, соңыннан санаучыны әйтәбез һәм язабыз. Ничшиксез, ул шулай кирәк тә, чөнки вакланмаларны кушканда да, бер-берсеннән алганда да без башта уртак ваклаучыны табабыз һәм шунда ук аны җавап итеп ваклаучыга язабыз. Шулай ук рациональ вакланманы гади вакланмаларга таркатканда да без һәрвакыт вакланманың ваклаучысында торган күпбуынның нинди тамырлары булуыннан чыгып эш итәбез.

...Формулаларны күзгә белән күрә, кагыйдәләргә караганда белән ишетеп бала үзен күнеленә сәндәрә, колак белән ишетеп үзләштергән кагыйдәләр исә күз белән укып үзләштергән белемгә караганда төпчә сәнала. Ләкин югарыда китерелгән кагыйдәләр шулай дип әйтәлсә һәм язылса да, рус мәктәбендә урта белем алган студент, вакланманың санаучысын язмыйча торып, кулын бәйләгән кебек, ваклаучысын яза башламый. Моңа ул үзгә дә, рус мәктәбендә белем алган күп кенә укытучылар даигътибар итми.

Тагын бер мисал: $\operatorname{tg} x$ белән $\operatorname{arctg} x$ функцияләренә хасиләсен бутыйлар, чөнки алар ничектер бертөрлөк яңгырый. Тангенс вакланмасы функция икәннән һәм вакланманың хәсиләсен тапканда җавапта иң элек аның ваклаучысын (косинусның квадратын) язганга кирәккә өйрәтелмәгән, чөнки ул студентка математиканы мәктәптә татар телендә укытмаганнар. Вакланмалар укыта башлаганда (өччә сыйныфта) укытучы телдән әйткән кагыйдәләр баланың аңына сәңмәгән, шуңа күрә укучы ялгыш. Югарыда әйткәннәрдән нәтиҗә: һәр телнең үзгә генә хас үзгәчәлекләре бар. Мәсәлән, татар, колак белән ишетеп, «шарлавык» дип әйтә, руслар күзгә белән күргәнгә нигезләнеп «водопад» ди. Болары билгелә нәрсә, ләкин аларны без исәпкә алмыйбыз. Фәнне татар телендә үзләштермәгән, бары тик бер генә тел белгән кешегә монны аңлау кыен. Чөнки ул һәр телнең үзгәчәлегенә бәя бирә алмый, игътибар да итми. Күп кенә татар гимназияләрендә математиканы һәм башка төгәл фәннәргә татар телендә укытмау, рус телен алга куеп, татар телен юкка чыгаруга юл тоту моңа мисал. Укыту өччә татар телендәгә төгәл мәгънәле терминнар кирәк.

...Әбрар Кәримуллинның 1991 елда рус һәм татар телендә нәшер ителгән «Татарлар: исемсез һәм җисемсез» дигән фәнни хезмәтендә Бөек Вавилон цивилизациясенә Бөек Шумер цивилизациясе булуын, ә безнең – болгар-татарларның – Ә.Калимуллин дәлилләгәнчә, нәкъ әнә шул Шумер дәүләте варислары булуыбыз исбатлана. Шулай итеп, без, төркиләр-татарлар, телебез буенча да иң борынгы кавемнәргә берсә. Без дөнья цивилизациясе башлангычына мәгълүм өлеш керткән кавем. Бу фәнни исбатланган хакыйкәт. Бөек Вавилонның математик ми-

расы искиткеч зур. Кызыл балчыктан ясалган 50гө якын такталарда 1 санын аңлаткан чөй V һәм < ятма чөй рәвешендөгө 10 санын кабатлап язып, позицион системасын кулланып, 1дән алып 59га кадәр язганнар. Шулай итеп, аларның нигезендә 60 саны яткан, әле нуль тамгасы булмаган, ләкин, шуңа карамастан, вавилоннарның позицион системага нигезләннгән санау системалы математикасы, галимнәр әйтүе буенча, искиткеч яхшы алгоритмлы математика булган. Вавилон математикасы, һичшиксез, гарәпләргә дә билгеле булган. Вавилон математикасының тәэсире бүгенге көнгә кадәр килеп житкән: 60 секунд, 60 минут, әйләнәдә 360 градус, елда 12 ай һ.б. Гарәп цифрлары 0,1,2,...,9 Европага Италия һәм Испания аша гарәпләрдән керткән һәм таралган. Элекке заманда белем һәм гыйлемнең дин белән бергә халыклар арасында таралуы һәркемгә билгеле. Бәлки нәкъ әнә шуның нәтижәсендә, ислам дине белән сугарылган татар теле гарәп теле кебек алгоритмлы телгә әверелгәндер. Ул үзенең логикасы буенча да бик күп телләрдән өстен тора. Матур әдәбият теле булганга, рус телен алгоритмлы тел дип әйтеп булмый. Бер телле, бер мәдәниятле, бер коммунистик милләт төзү сәясәте хөкөм сөргән елларда рус теле безнең өчен бердәнбер фән теле булып никадәр шомарса да, алгоритмик тел булудан ул ерак тора. Моңы тормышта да бик еш очратабыз. Татар теленең математика укыту өчен искиткеч күп байлыгы һәм башка уңай яклары да бар.

Мәрхүм Г.А.Зәбиров төркологларның Бөтендөнья конференциясендә һәм татарларның Бөтендөнья конгрессында укыган «Ни өчен без үзбезнең милли телебезне саклап калырга тиеш?» дигән докладында: «Ана теле яңгырашы белән колакны назласа, ягымлылыгы белән ул күңелне юата, тәэсирлелеге белән изгелек хисләре уята һәм тәрбияли. Ягымлы ана теле бигрәк тә бала өчен аң, белем һәм тәрбия бирүче иң шифалы чишмә. Милләт – халыкның яшәү формасы. Милләтнең төп күрке – тел һәм моң. Тел милләт белән бергә туа, бергә үсә һәм милләтнең иң ышанычлы һәм кадерле сердәше, юлдашы һәм юанычы булып яши», – диде. «Ананың балага биргән иң зур бүләге – тел», ди безнең халык.

Күп гасырлар буена телебез үскән, шомарган һәм сүзләр, кыскарып, язар һәм әйтер өчен жайлашкан. Шунның өчен телебездәге иң еш очрый һәм кулланыла торган сүзләрнең күпчелеге, шул исәптән математика терминнары да, кыскарту нәтижәсендә бер генә ижеккә булып калган, яисә ике-өч хәрефле сүзләргә әйләнгән (баш, чәч, күз, каш, теш, тел, тез, түш, кул, аяк, бил, уч, кан, уң, сул, жир, күк, тау, таш, кар, боз, ут, су, жыл, көн, төн, кич, таң, ай, ел, кыш, яз, жәй, көз, өй, өн, юк, бар, кит, кил, кис, төс, тун, туп, тал, таз, тас, таж, төр, тәм, ат, тай, фил, каз, куй, эт, ит, сөт, май, аш, чөй, бал, мөк, яз, укы, сал, жек, жим, жан, жеп, жин, жыр, жай... Шул исәптән математикада кулланыла торган сүзләр дә бер ижеккә: **күп, аз, тар, кин, ким, тин, ал, арт, эч, тыш, як, ян, ас, өс, ал, куш, бүл, сук** [К.Насыйри тапкырлаучыны «суккыч» дигән], **ач, яп, сан, бер, ике, өч, ун, мен, йөз, так, жөп, кыр, нур, ук,...**).

Сүзләрнең кыскалыгына карап телнең жыйнаклыгын һәм камиллеген тоясың. Татар теле аз хәреф кулланып күп информация бирә торган тел. Моңы, геометрик үлчәү берәмлеген кулланып, күләмне исәпләгәндә, саннарны әйткәндә һәм язганда күрәсен. Бердән йөзгә кадәр булган саннарны язучы өчен (бер, ике, өч... дип) татар телендә 783 хәреф кирәк булса, инглизчәдә – 933, русчада – 1166 һәм немецчәдә 1195 хәреф кирәк. Г.А. Зәбиров шуннан чыгып: «Димәк, математиканы укытыр өчен бу телләр арасында иң жайлысы татар теле булып чыга», дигән нәтижә ясый. Аңа без дә кушылабыз.

Өстәвенә әйтик, әгәр без төгөл фәннәргә югары уку йортларында татар телендә укытмасак, татар телендә урта мәктәпләрдә генә укытып, жыр жырлап, театр куеп кына чикләнсәк (өлбәттә, алар да бик кирәк), без үз балаларыбызны югары белем алудан мәхрүм итәчәкбез һәм безнең телебез беркайчан да дөүләт теленә әверелмәчәк. Россия Федерациясенә караган югары уку йортларында фәннәргә татарча укытуны оештыру һәм башлап жиберү бик күп көч таләп итә, түземлек сорый; каршылыктар биредә санап бетергесез. Соңгы елларда без татар теле хакында күп сөйлибез. Әмма аңа карап татар теле һич кенә дә дөүләт белән идәрә итү теленә әйләнәп китә ал-

мый. Татар телендәге югары белем ул – безнең милләтнең язмышы, киләчәге.

Әгәр безнең югары уку йортларында белем алу хәзергә татар телендә, ә соңыннан рус телендә дә алып барылмаса, бу ике милләтнең киләчәге юк, азмы-күпме вакыттан соң ул телләр һәм милләتلәр үлчәк. Моңы аңлап, элек безнең житәкчеләр руслаштыру политикасын тормышка ашырса, ә хәзер кемдер бик ипләп кенә инглиз теленә күчүне гамәлгә ашыра. Нәтижәдә хәзер мәктәпләрдә күп игътибар татар теленә түгел, инглиз теленә юнәлдерелгән. Тел өйрәнәбез дип математика, физика сәгәтләрен кыскарталар. Балага конкрет предметлар һәм табигый күргәзмәләр күрсәтмичә генә тел өйрәтү уңышсыз, вакыт әрәм итүгә генә кайтып кала. Чөнки балага пирамиданың, икекырлы өчпочмакның рәсемен, йә булмаса предметның үзен күрсәтмичә торып, пирамида – пирамида, почмак – почмак, хәлвә-хәлвә дип тел белән генә әйтү аңа җитми. Ул аларның нәрсә икәнен аңламый. Шуны исәпкә алып кайбер уку йортларында математиканы да инглиз телендә укыта башладылар. Грамматика урынына физика һәм математика фәннәрен татарча укытсак (хәтта рус балаларын да), алар татарча сөйләшәргә тизрәк өйрәнәр иде, укучыда татар теленә мөхәббәт туар иде. Фәнни хезмәтләр дә тиздән рус телендә түгел, инглиз телендә генә нәшер ителәчәк. Эш шуңа бара. Бу тел монополизмы башка телләрнең бай мирасын юкка чыгарачак. Милли телләрнең бетүе күпләр өчен прогресс тоелса да, бу күренеш, безнең караштан, кешелек дөньясы өчен төзәтә алмаслык зур хата, куркыныч хәл. Тел бетсә – халыкның милләте, тарихы бетә.

...Шуны да әйтергә кирәк, хәзер татар телендә математикада кулланыла торган атамалар тирәнтен тикшерелмәгән. Рус телендә кулланыла торган уңышсыз терминнар да татарчага калькалаштырып тәржемә ителгән дә урта мәктәпнең дәреслегенә кертелгән. Шуңа күрә кайбер атамалар, авторның үз тәҗрибәсеннән чыгып, бәлки беренче тапкыр, яңача нәшер ителә. Аларның уңышлы булуын яки киресен киләчәк исбатлар. Мәсәлән: «сызыкча» дигән терминны «линейаль»; «күплек»не – «туплам»; «квадрат тигезләмә»не – «квадратлы тигезләмә»; «пространство»ны – «фәза»; «поле» «кыр» дип түгел –

«алан»; «саннар кыры» түгел – «саннар алаңы»; «аныксыз функция» түгел – «бигаян функция» (неявная функция); «дополнительный определитель»не – «өстәмә билгеләгеч» дип түгел, «үздәтерминант, үзбилгеләгеч» дип яздык, чөнки ул үзенә билгесезен гаян итә (билгели). Русчадагы «бесконечно малая величина»ны дәреслекләрдә «чиксез кечкенә зурлык» дип әйтү бөтенләй дәрес түгел, чөнки, киресенчә, аның чиге бар һәм ул нульгә тигез, бәлки, безне төзәтә, «чиге» түгел «чикләмәсе нульгә тигез» дип тә әйтүчеләр булырга мөмкин, ләкин чик белән чикләмә рус һәм татар телендә сүз буларак бер мәгънәдә. Шуны уйлап, без аңа «жетек зурлык» («жетек» сүзенә үзгәртә тәржемә кирәк булганга) яки «бетмәс кечкенә зурлык», дигән атамалар бирдек. «Точка перегиба» – «нык бөгелү ноктасы»... яки «бөгелү ноктасы»... түгел, аны кәкрәнең «кирегә бөгелү ноктасы» дип билгеләдек. Рус телендә «двумерное, трехмерное, n-мерное линейное пространство» дигән терминнар бар. Без аларны «ике юнәлешле, өч юнәлешле, n-юнәлешле линейаль фәзалар» дип тәкъдим иттек, чөнки аларның үлчәнешләре (үлчәмнәре) түгел, юнәлешләре төрле (тәңгәл килми).

...Фикер сөрешендә атама, исем һәм терминнарны урынлы һәм дәрес куллану гаять зур роль уйный. Төгәл фәннәрдә дәрес терминнар бигрәк тә әһәмиятле, чөнки терминнар фәннең нигезен, фундаментын тәшкил итә. Терминнарның үсеше фән һәм техника үсеше белән параллель бара. Тел фәнгә терминнар аша керә. Терминнарны уйлап тапканда галимнән, бу фәнне тирән аңлап, берничә телне белү таләп ителә. Моңың өчен күп еллык тәҗрибә кирәк. Фәннең үсеш тарихын белү дә гаять зур роль уйный. Соңгы уңышлыкта югары уку йортларында математиканы ана телендә укыту өчен мөмкинлекләр туды. Урта мәктәп математика дәреслекләре өчен язган, русча-татарча белем сүзлекләре югары уку йортларында укыту өчен җитми. Татар телендә уңышлы язылган математика, физика дәреслекләрен татар теленнән рус теленә тәржемә итү өчен татарча-русча сүзлекләр дә кирәк, ә математикадан аңдый сүзлекләр бөтенләй юк. Бу китап аңдый сүзлекләр булдыру өчен дә ярдәм итәр дигән өмет бар.

АТОМ ТӨШЕНЕҢ МАГНИТИК РЕЗОНАНСЫ СПЕКТРОСКОПИЯСЕ

Наил Гайсин, Әхәт Ильясов

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, сыекчаларда һәм кристалларда төшнәң магнитик релаксациясе өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзерге көндә Казан технология университетының физика кафедрасында эшли, ике телдә (татар һәм рус телләрендә) лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. 150дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

ӘХӘТ ВАХИТ улы ИЛҖАСОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Татарстан фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, ТРның дәүләт бүлгә лауреаты. Хәзерге көндә Россия фәннәр академиясенең Казан органик һәм физик химия институтының радиоспектроскопия лабораториясендә эшли. Органик химия һәм медицинада магнитик радиоспектроскопия буенча фәнни тикшеренүләр алып бара, 400дән артык фәнни хезмәт авторы.

Гайсин Н. К., Ильясов А. В. ЯМР-спектроскопия.

В статье рассматриваются особенности изучения материи методами ядерного магнитного резонанса.

Электронның парамагнетик резонансы булган кебек [1], атом төшенәң дә магнитик резонансы була. Бу күренеш хәзерге заманда физика, химия, биология, медицина һәм башка фәннәр өлкәсендә киң мәгълүмат чыганагына һәм алмаштыргысыз инструменталь методка әверелде [2-13].

Атом төшләренәң магнитик моментлары булуы турындагы гипотезаны беренче булып Швейцария галиме Паули 1924 елда әйтә. Ул аны оптик спектрларның гадәттән тыш нечкә структурасын аңлату өчен керткән. Оптик спектрларның гадәттән тыш нечкә структурасы төш һәм электроннарның магнитик моментлары тәэсирләшүе нәтижәсендә барлыкка килә. Классик физика күзлегеннән караганда, атом төшләренәң магнитик моментлары булган матдә магнит кырына урнаштырылса, магнитик моментларга аларны магнит кыры юнәлешенә параллель ориентлаштырырга омтылучы көч моменты тәэсир итә башлый. Ләкин төшнәң магнитик моментының хәрәкәте магнит кыры юнәлешендә ориентлашу белән генә чикләнми, бөтерчекнең күчәре аңа тәэсир итүче вертикаль авырлык көче юнәлешә тирәсендә әйләнгән кебек, ул

да магнит кыры юнәлешә тирәсендә әйләнеш хәрәкәте ясый башлый. Төшнәң магнитик моменты вектор итеп күз алдына китерсәк, бу вектор магнит кыры юнәлешә тирәсендә конус хасил итеп әйләнә. Мондый хәрәкәтне прецессия хәрәкәте, яки, кыска итеп, прецессия дип атыйлар. Бу прецессиянең ω ешлыгын Лармор ешлыгы дип атыйлар һәм ул магнит кырының көчәнешлегә H_0 -гә пропорциональ:

$\omega = \gamma H_0$. Биредә γ – төшнәң гиромангнетик чагыштырмасы, ул төшнәң магнитик μ моментының механик J моментына чагыштырмасына тигез: $\gamma = \frac{\mu}{J}$. Матдә төшенәң магнитик

моментлары ориентлашуы аркасында магнитлануын статик магнит кырында күзәтеп булмый, чөнки ул атомның электроннары тудырган магнитик моменттан күп мәртәбә кечкенә. Матдә төшенәң магнит моментлары тудырган магнитлану электроннар тудырган магнитлану фонунда югалып кала.

Төшләр тудырган парамагнетизмны күзәтү өчен резонанс методлары киң кулланыла. Әгәр магнит кырына урнаштырылган матдәгә нинди дә булса төрдәгә төшләренәң магнитик моментларының прецессиясе еш-

лыгында алмаш электромагнитик кыр тәэсир итсә, алар электромагнитик кырның энергиясен йота башлый. Энергия йоту төш магнитик резонансы (ТМР) спектрын барлыкка китерә. Беренче булып мондый метод магнит кыры аша узучы молекулалар бәйләмендә атом төшләрнең магнитик моментларын үлчәү өчен кулланылган. Ләкин резонанс күренеше магнит кыры аша узучы молекулалар бәйләмендә генә түгел, матдәнең барлык агрегат халәтендә дә күзәтелгә тиеш. 1945 елда, Америка галимнәренең бер-беренә бәйсез ике группасы: Парселл, Торри, Паунд (Гарвард университеты) һәм Блох, Хансен, Паккард (Станфорд университеты) конденсацияләнгән матдәләрдә – парафинда һәм суда – төшнәң магнитик резонансы сигналын беренче мәртәбә күзәтәләр. Ичшиксез, аннан элгәрәк – 1944 елда – Казан галиме Завойский тарафыннан электронның парамагнитик резонансы күренеше ачылу төшнәң магнитик резонансы күренешен ачуга зур этәргеч ясый.

ТМР күренешенәң асылын түбәндәгечә аңлатып була. Әгәр магнитик моменты булган төш z күчәре буйлап юнәлгән бериш H_0 магнит кырына урнаштырылса, аның магнит кыры булмагандагы энергиясенә карата энергиясе $\mu_z H_0$ була (биредә μ_z – төшнәң магнитик моментының магнит кыры юнәлешенә проекциясе). Төшнәң магнитик моменты μ аның механик моменты J -гә пропорциональ: $\mu = \gamma J$. Төшнәң механик моменты аның спин моменты белән дә бәйлә: $J = \hbar \sqrt{I(I+1)}$. Монда I – төшнәң спин саны (спины), төшнәң тибына карап ул тулы яки ярымтулы сан яисә нуль булырга мөмкин. Төшнәң магнитик моментының тышкы магнит кыры юнәлешенә проекциясе $2I+1$ кыйммәт: $\mu_z = \hbar \gamma I; \hbar \gamma (I-1); \hbar \gamma (I-2); \dots; -\hbar \gamma I$ арасыннан тик бер кыйммәт кенә ала ала. Димәк, төшнәң магнитик моментларының ориентацияләре магнит кырында квантланган була. Шул ориентацияләргә хас энергия дә квантлана һәм бары тик

$E = -\hbar \gamma I H_0; -\hbar \gamma (I-1) H_0; -\hbar \gamma (I-2) H_0; \dots; \hbar \gamma I H_0$ дискрет кыйммәтләре ала. Янәшә энергетик дәрәжәләренә арасы даими булып, $\hbar \gamma H_0$ зурлыгына тигез. Квант механикасында ориентация төшенчәсе урынына спинның халәте дигән термин файдаланыла. Магнитик мо-

ментларның бер спин халәтеннән икенче халәتكә күчүе аларның бер энергетик дәрәжәдән икенче энергетик дәрәжәгә күчүенә тиг. Мондый күчешләр билгеле ν ешлыгындагы алмаш электромагнитик кырның энергиясен йоту яки аны нурландыру аркасында барлыкка килә. 1 рәсемдә $I=3/2$ спинны өчен (мондый спин Na һәм Cu төшләрненә хас) энергия дәрәжәләре күрсәтелгән.

$$E = -3/2 \gamma \hbar H_0$$

$$E = -1/2 \gamma \hbar H_0$$

$$E = 1/2 \gamma \hbar H_0$$

$$E = 3/2 \gamma \hbar H_0$$

1 рәс. $I=3/2$ спинны өчен энергия дәрәжәләре

Еш кына, магнитик резонансны күзәтү өчен, магнит кырына перпендикуляр юнәлгән алмаш магнит кыры кулланыла. Бу алмаш кырның ешлыгы $\nu = \frac{\omega}{2\pi} = \frac{\gamma H_0}{2\pi}$. Әгәр протонны мисал итеп алсак (аның өчен $\gamma = 2,6753 \cdot 10^4$ рад/(Э·с)), 10000 Э магнит кырында аның резонанс ешлыгы 42,577 МГц булыр иде. Мондый ешлыкны гадәти радиотехник методлар белән генерацияләп була.

Макроскопик матдәдә ТМР сигналын күзәтү мөмкинлегенә бу матдәдә төрле энергетик халәттә торучы атом төшләре (спин-система) белән төшләрне эченә алган һәм алар белән бергәләп жылылык хәрәкәтендә катнашучы молекуляр система (рәшәткә) арасында энергия алмашуны тәэмин итүче шартлар булу белән аңлатыла. Спин-система һәм жылылык хәрәкәтендә катнашучы молекуляр система арасындагы энергия алмашу процессы спин-рәшәткә релаксациясе дип атала. Спин-рәшәткә релаксациясе энергиянең бер юнәлештә – резонанс тудыручы тышкы алмаш магнит кырыннан спин-системага һәм спин-системадан матдәнең жылылык хәрәкәтендә катнашучы кинәкчеләренә бирелүен тәэмин итә. Моннан башка, төш спиннарының үзара турыдан-туры тәэсир итешүе нәтижәсендә спин-системаның үз эчендә дә энергия алмашу бара. Бу процесс спин-спин релаксациясе дип атала. Релаксация процесслары махсус методлар ярдәмендә өйрәнелә.

ТМР сызыгының төп сыйфатламаларының берсе булып аның киңлегенә санала. Сызык киңәюнең төп сәбәпләреннән берсе –

матдәдәге локаль статик магнит кырлары H_{loc} булу. Нинди дә булса атом төше урнашкан урында локаль магнит кыры күрше төшләр тудырган магнит кырларының суммасыннан гыйбарәт. Каты жисемнәрдә бу сәбәп бигрәк тә зур роль уйный, чөнки каты жисемнәрдә атом төшләрәнең торышы үзгәрми. Бер төш моменты бу төштән R ераклыгындагы ноктада

$$H_{loc} = \pm \frac{3}{2} \frac{\mu}{R^3} (3 \cos^2 \theta - 1) \quad (1)$$

көчәнешлегендә магнит кыры тудыра (биредә θ – тышкы магнит кыры һәм R векторы арасындагы почмак). Резонанс ешлык тышкы магнит кыры белән генә түгел, $H^* = H_0 \pm H_{loc}$ зурлыгындагы кыр белән билгеләнә: магнит кырының көчәнешлеге ($H_0 \pm 3\mu/R^3$) зурлыклары арасында ята. Шулай итеп, матдәдәге атом төшләрә бериш магнит кырында булмыйлар, алар төрле магнит кыры тәэсиренә дучар була. Магнит резонансы сигналы да берникадәр ешлыклар интервалын биләп тора. Сыеклыкларда, молекулаларның интенсив жылылык хәрәкәте нәтижәсендә, локаль магнит кырларының юнәлешләре зур ешлык белән тәртипсез алмашынып тора һәм аларның уртача зурлыгы нульгә әверелә. Шуңа күрә сыеклыкларда ТМР сигналы тар сызыктан тора. Тагын шуны әйтергә кирәк, спектр сигналларының кичкелеге матдә эчендәге магнитик кырларның беришлеге белән генә түгел, тышкы магнит кырының беришлеге белән дә билгеләнә. Тышкы магнит кыры бериш булмауның тәэсирен киметү өчен, матдә салынган ампуланы махсус турбиналар ядәмендә үз күчәре тирәсендә зур ешлык белән әйләндерәләр. Бу, матдә урнашкан урындагы магнит кырының зурлыгын уртачалаштырып, аны бериш кырга якынайта.

Югарыда каралган үзенчәлекләренә искә алып, ТМР спектроскопиясен ике төргә бүлсәң була: югары аерымлау спектроскопиясә һәм каты жисемнәр спектроскопиясә.

Югары аерымлау спектроскопиясендә молекулаларның структурасы турында мәгълүмат химик шуышу зурлыгыннан һәм спин-спин тәэсирләшү константасыннан алына.

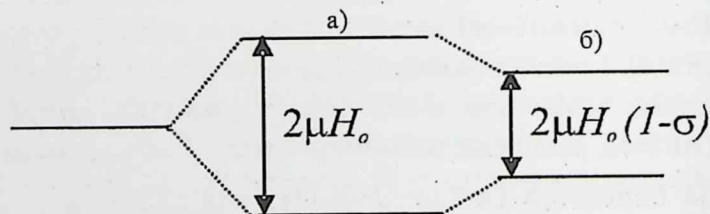
Химик шуышу атом төшләрәнең электроннар тышчасы тарафыннан экранлануы нәтижәсендә барлыкка килә. Магнит кыры

электроннарның орбиталь хәрәкәтенә тәэсир итүе нәтижәсендә атомның диамагнитик моменты барлыкка килә. Диамагнитик момент төш урнашкан урында тышкы кырга каршы юнәлгән өстәмә магнит кыры тудыра. Бу магнит кырының зурлыгы тышкы магнит кырының зурлыгына пропорциональ, шуңа күрә тулы эффектив кыры

$$H_{eff} = (1 - \sigma) H_0 \quad (2)$$

формасында күрсәтеп була (биредә σ – экранлау константасы). Каты молекуляр жисемнәрдә төш моментларының экранлануы молекуланың тышкы магнит кырына карата ориентациясенә бәйле. Сыеклыкларда молекулалар зур ешлык белән әйләнәш хәрәкәте башкара һәм аларда экранлануның уртача зурлыгы гына күзәтелә. Экранлау эффекты магнит кырында төш моментларының энергетик дәрәжәләрен бер-беренә якынайта, димәк экранланган төш моментларының резонансы да кечкенәрәк ешлыкта күзәтелә:

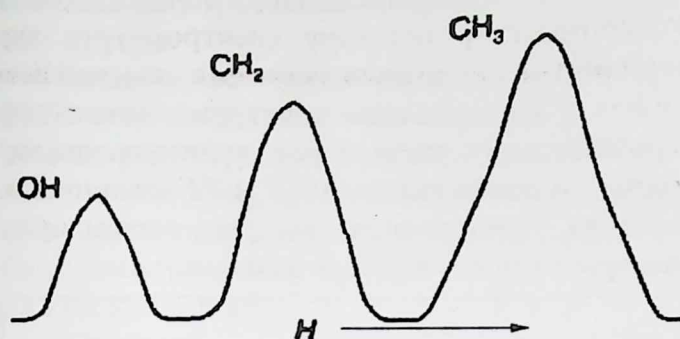
$\nu = \frac{\gamma H_0 (1 - \sigma)}{2\pi}$. Әгәр ТМР спектры тышкы магнит кырын үзгәртеп алынса, резонанс сигналы тышкы магнит кырының көчәнешлеге экранлау булмаган очрактан югарырак кырда күзәтелер иде (2 рәс.)

2 рәс. Төшнең магнитик моменты энергиясә дәрәжәләренә электрон экранлау тәэсире:

а – төш моменты экранланмаган, б – экранланган

ТМР спектрометрларының күбесендә спектрларны язу сулдан уңга таба (магнит кырын арттыра бару юлы белән) башкарыла, шуңа күрә зуррак экранлаган атом төшләрәнең сигналлары спектрда уң якта-рак урнаша. Экранлау константалары төрле булу аркасында төш сигналлары спектрның төрле урынына күчүе химик шуышу дип атала. Мисал итеп, 3 рәс. сыек этил спиртының ($\text{CH}_3\text{CH}_2\text{OH}$) түбән аерымлаулы спектрометрда төшерелгән спектры күрсәтелгән. Бу спирт молекуласында өч төрле протон группалары бар: метил CH_3 –, метилен $-\text{CH}_2-$ һәм гидроксил группасы $-\text{OH}$.

3 рәс. Этил спиртының түбән аерымлаучы спектрометрда төшергән протон резонансы спектры

Спектрда өч протон группасына тиндәш өч сигнал күзәтелә. Интенсивлыктары 3:2:1 чагыштырмасында булу сәбәпле, аларны метил, метилен һәм гидросил группаларына тигләү авыр түгел. Мондый бүленеш һәр молекулага да хас: сигналларның урнашу тәртибе молекулаларның структурасы белән билгеләнә.

Химик шуышуны абсолют зурлыктарда, ягъни барлык электроннарыннан арынган төш сигналына карата үлчәп булмый. Шуңа күрә химик шуышуның нуле итеп, шартлы рәвештә, нинди дә булса стандарт матдәнең сигналы алына. Гадәттә химик шуышуның кыйммәте

$$\delta = \frac{H - H_e}{H_e} \cdot 10^6 \quad (3)$$

формуласы белән билгеләнә, ул үлчәмсез зурлык. Биредә $(H - H_e)$ – бирелгән матдәнең һәм эталонның химик шуышулары аермасы, H_e – эталон сигналының H_e кырында абсолют торышы. Реаль спектрларда ешлык төгәлрәк үлчәнә, шуңа күрә

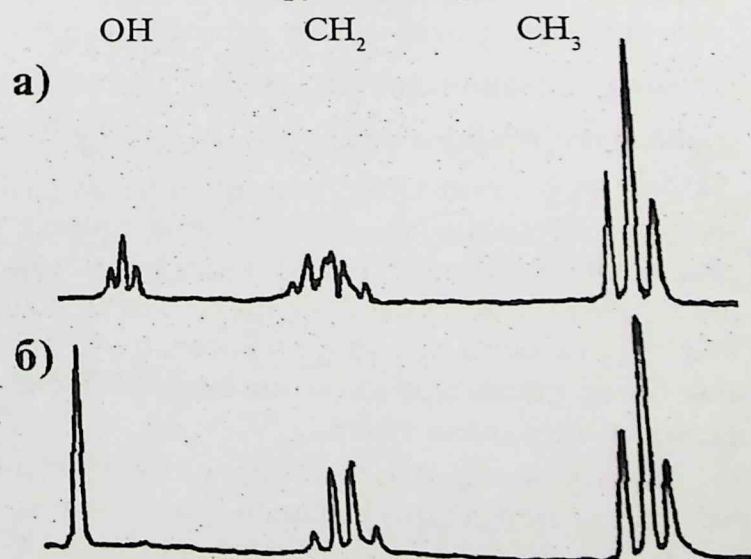
$$\delta = \frac{\nu - \nu_e}{\nu_e} \cdot 10^6 \quad (4)$$

дип алына. ТМР спектрометрлары ешлык берәмлекләрендә – герцларда калибрлана. Химик шуышуның берәмлеге итеп резонанс ешлыгының миллионнан бер өлеше алына.

Спин-спин тәэсирләшүе нәтижәсендә резонанс спектрлары тагын да күбрәк сызыктарга бүленә. Эквивалент төшләрдән торучы молекулаларның спектрлары гади, ул бер генә сызыктан тора. Ике эквивалент төшләр группасыннан торган молекулаларның спектры шактый катлаулы булырга мөмкин. Мондый очракта эквивалент төшләрдән торучы һәр ике группаның сигналы күршедәге эквивалент булмаган төшләр белән спин-спин тәэсирләшүе арка-

сында берничә компонентка бүленә. Мондый тәэсирләшү валентлы электроннар катнашында башкарыла. Иң гади очракта, ковалент бәйләнешле ике атомнан торган молекулаларда, спин-спин бәйләнешнең асылын түбәндөгечә аңлатып була. Бер төшнен үз атомындагы электрон белән тәэсирләшүе электронның спинын төш спинына антипараллель итеп юнәлтергә омыла. Ковалент бәйләнештәге электроннарның спиннары антипараллель, шуңа күрә икенче атомдагы электронның спины беренче атом төшенең спинына параллель урнаша. Ниһаять, икенче атомның электроны һәм төше тәэсирләшү аркасында, икенче атом төшенең спины беренче атом төшенең спинына антипараллель урнашырга омыла. Шундый эффектларның комбинациясе ике төшнәң спин-спин бәйләнеше барлыкка китерә. Бу бәйләнешнең энергиясе $[J_{12}I(1)I(2)]$ скаляр тапкырчыгышы формасында күрсәтелә. Ул температурага да, тышкы магнит кырының көчәнешлегенә дә бәйле түгел. Спин-спин тәэсирләшү константасының үлчәме энергия үлчәменә тиг була һәм герцларда күрсәтелә.

4 рәс. этил спиртының протон спектры күрсәтелгән. Бу молекулада өч эквивалент булмаган протоннар группасы бар: өч эквивалент протон (метил), ике эквивалент протон (метилен) һәм бер протон (гидроксил) группасы. Чиста коры спиртта гидроксил группасы протонның сигналы метилен группасы протоннары белән

4 рәс. Этил спиртының протон резонансы спектры:
а – чиста коры спирт, б – спиртка аз микдарда тоз кислота-
сы өстәлгән

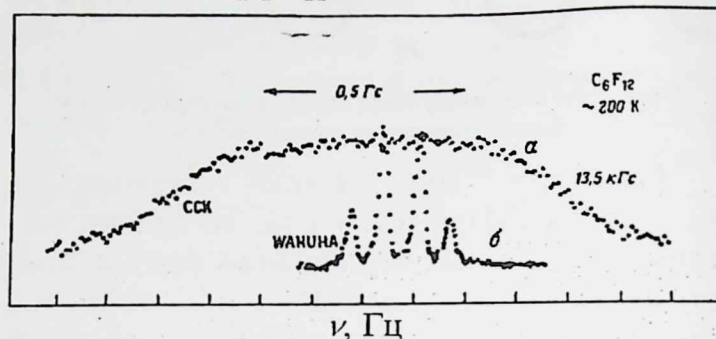
тәэсирләшү аркасында триплетка бүленгән. Метилен группасының сигналы күп сызыклардан тора. Бу группа протоннарының сигналы метил группасы протоннары тәэсирендә дә һәм, шулай ук, гидроксил протонны тәэсирендә дә бүлгәләнә. Метилен протоннарының сигналы сигез компонентка бүлгәләнә. Ләкин кайбер сызыклар бер-берен каплап аерылмаска да мөмкин.

Соңгы елларда каты жисемнөрдә югары аерымлаулы ТМР үсеш алды. Каты жисемнөрдә локаль магнит кырларының чыганагы булып төрле магнитик тәэсирләшүләр торун искә төшерик. Бу тәэсирләшүләр арасында иң эффектив тәэсирләшү булып атом төшлөрөнөң магнитик моментларының (магнитик дипольләрнөң) бер-берсе белән тәэсирләшүе тора. Аны диполь-диполь тәэсирләшүе дип атыйлар. Төшлөрнөң диполь-диполь тәэсирләшүе төш резонансы сигналы киңәюенөң төп сәбәбе дип санарга була.

Каты жисемнөрдә төш R векторыләрнөң экранлануы анизотропик характерда була һәм молекулаларның төзелешенә бәйлә. Әгәр сыеклыкларда ул бер скаляр зурлык – экранлану константасы белән тасвирланса, каты жисемнөрдә ул тензор зурлык була һәм тензор компонентлары белән тасвирлана. Анизотропик экранлану компонентларын билгеләү молекулаларның төзелеше турында бай информация чыганагы булып тора. Ләкин резонанс сигналының киңәюе спектрның структурасын юкка чыгара. (1) нче формуладан күренгәнчә, бер төш диполөнөң икенче төш диполе урнашкан урында тудырган магнит кыры $(3 \cos^2 \theta - 1)$ тапкырлаучысына бәйлә. $\theta = \arccos(1/\sqrt{3}) = 54^\circ 44' 8,2''$ булганда, бу тапкырлаучы нульгә әверелә. Мондый почмакны “магик почмак” дип атыйлар. Матдә урнаштырылган ампуланы тышкы магнит кырына карата “магик почмак” ясап авышкан күчәр тирәсендә зур ешлык белән әйләндерү каты жисемдә ТМР сигналының тараяуына китерә.

Диполь-диполь тәэсирләшүен киметү күпимпульссы методлар кулланып та башкарыла. Матдөнөң магнитлану векторына кыска вакытлы импульслар тезмәсе ярдәмендә тәэсир итеп, “магик почмак” куллангандагы кебек үк эффектка ирешергә була. Бу методның төрле вариантлары эшләнгән (дүрт, сигез, уналты

импульссы экспериментлар). Күпимпульссы экспериментлар башкару спектрометрга зур таләпләр куя: импульслар бик кыска һәм көчле, ә зур ешлыклы электромагнитик кыр бериш булырга тиеш. 5 рәс. күпимпульссы методны поликристаллик $(C_6F_{12})^{19}F$ фторциклогександа төшлөрөнөң югары аерымлаулы спектрн төшерү күрсәтелгән.

5 рәс. Поликристаллик фторциклогександагы ^{19}F төшенөң югары аерулы спектрн төшерү өчен күпимпульссы методны куллану: а – ^{19}F төшенөң гадәти спектры, б – күпимпульссы WALT16 тезмәсен кулланып төшерелгән спектр

Ике сортлы төш системаларында югары аерымлаулы ТМР спектрларын алу өчен икеләтә резонанс методы кулланыла. Бу метод бер спин системасын икенче спин ситемасыннан аерымлау яки томалауга кайтып кала. Ул сирәк төш системаларында, мәсәлән, ^{13}C , ^{15}N һәм башка сирәк очрый торган төшлөр системаларында бик еш кулланыла (^{13}C изотобының табигый микъдары 1,1%). Органик кушылмалар гадәттә S - ^{13}C спин системасы белән I -протонлы спин системасыннан тора. Мондый системаларда бер сорттагы төшлөрнөң, әйтик, S спинлы төшлөрнөң, концентрациясе кечкенә, башка сорттагы (I спинлы) төшлөрнөң концентрациясе бик зур. Сирәк спиннарның магнитик резонансын өйрәнгәндә ике төрле проблема килеп чыга. Беренчесе, әлбәттә, спиннарның концентрациясенә бәйлә: спиннарның концентрациясе аз булу сәбәпле, аларның сигналлары кечкенә. Шуңа күрә аппаратураның сизгерлегә югары булырга тиеш. Икенче проблема – сирәк очрый торган төшлөрнөң химик экранлау тензоры компонентларын билгеләү өчен югары аерымлаулы ТМР спектрларын төшерү кирәк. Әгәр I сортындагы спин системасына үз резонанс ешлыгындагы алмаш электромагнитик кыр яки импульслар тезмәсе өзлексез тәэсир итеп торса, I - I диполь системасы һәм I - S диполь системалары арасындагы диполь-диполь тәэсир итешү томалана. Бу S спин-си-

стемасы спектрындагы сигналларның тараю-ына китерә.

Каты жисемнәрдә югары аерымлаулы ТМР методлары өзлексез камилләштерелеп һәм яңарып тора, ул методлар зур игътибарга лаек, чөнки алар кристаллик каты жисемнә- ренң генә түгел, полимер матдәләренң һәм биополимерларның структурасын өйрәнүдә дә киң кулланыла.

Югарыда әйтелгәннәрдән ачык күрәнгәнчә, ТМР газсыман, сыек, каты жисемнәр, полимер һәм башка төрле матдә- ләренң структурасын һәм молекуляр төзе- лешләрен өйрәнергә мөмкинлек бирә. Башка спектроскопик методлардан аермалы була- рак, бу метод үзенң универсальеге белән аерып тора. Аны кулланып Менделеев табли- цасындагы элементларның күптөрле изотоп- ларының ТМР спектрын төшереп була. Димәк, ТМР методын органик матдәләрне өйрәнгәндә генә түгел, неорганик матдәлә- рне өйрәнгәндә дә кулланып була. ТМР мето- ды әлегә кадәр органик химия объектларын өйрәнүдә күп кулланылды, дөньяда иң бе- ренче булып протон спектроскопиясе үсеш алды. Чөнки протонның сигналы башка төшләр сигналларына караганда зуррак, ә органик матдәләрдә водород атомнары күбрәк була. ТМР спектрометрларының сиз- герлеген арттыру һәм үтә үткөрүчән магнит- лар кулланып магнит кырын һәм резонанс

ешлыгын арттыру табигый микъдарлары аз булган төшләрнең (^{13}C , ^{15}N һ.б.) яки резонанс ешлыклары түбән булган төшләрнең ре- зонансын өйрәнергә мөмкинлек ачты. Әкрән узучы методлар хәзер искәргән методларга өверелде, алар урынына яңа, универсаль им- пульслы методлар киң кулланыла башлады. Соңгы елларда югары аерымлаучы ТМРның яңа төре – икеүлчәмле ТМР киң таралды. ТМРның бу төре спектраль сызыкларны идентификацияләү өчен бик җайлы.

ТМР спектроскопиясенә югарыда әйтел- гән һәм биредә искә алынмаган мөмкинлекл- өрә аны химиядә, молекуляр физикада, био- логиядә, агрономиядә, медицинада киң кул- лануга сәбәп булып тора. ТМР томографиясе ярдәмдә кешенең бөтән организмын тик- шереп була.

Россиянең төрле шәһәрләрендәге (Мәс- кәү, Новосибирск, Казан, Санкт-Петербург, Иркутск, Ростов һ.б.) фәнни-тикшеренү ин- ститутларында ТМР методы ярдәмдә жисемне тикшерү эшләре киң колач алды. Казанда – Казан дәүләт университетында, Е.К. Завойский исемендәге физик-техник, А.Е. Арбузов исемендәге органик һәм физик химия фәнни тикшеренү институтларында, Казан дәүләт технология, Казан дәүләт архи- тектура-төзелеш университетларында ТМР методы матдә төзелешен өйрәнү өчен киң кулланыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гайсин Н.К., Ильясов Ә.В. Электронның парамагнитик резонансы – сизгер фәнни тикшеренү ысулы // Фән һәм тел, 2003, №4.
2. Попл Дж., Шнейдер В., Бернштейн Г. Спектры ядерного магнитного резонанса высокого разрешения. – М.: ИЛ, 1962. – 292 с.
3. Абрагам А. Ядерный магнетизм. – М.: ИЛ, 1963. – 551 с.
4. Керрингтон А., Мак-Лечлан Э. Магнитный резонанс и его применение в химии. – М.: Мир, 1970. – 447 с.
5. Слоним И. Я., Любимов А.Н. Ядерный магнитный резонанс в полимерах. – М.: Химия, 1966. – 339 с.
6. Бови Ф.А. ЯМР высокого разрешения макромолекул. – М.: Химия, 1977. – 455 с.
7. Уо Дж. Новые методы ЯМР в твердых телах. – М.: Мир, 1978. – 179 с.
8. Хеберлен У., Меринг М. ЯМР высокого разрешения в твердых телах. – М.: Мир, 1980. – 504 с.
9. Сликтер Ч. Основы теорий магнитного резонанса. – М.: Мир, 1981. – 448 с.
10. Ионин Б.И., Ершов Б.А., Кольцов А.И. ЯМР спектроскопия в органической химии. – М.: Химия, 1983. – 269 с.
11. Эрнст Р., Боденхаузен Дж., Вокаун А. ЯМР в одном и двух измерениях. – М.: Мир, 1990. – 709 с.
12. Дероум Э. Современные методы ЯМР для химических исследований. – М.: Мир, 1992. – 401.
13. Воронов В. К., Сагдеев Р.З. Основы магнитного резонанса. – Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1995. – 352 с.

ФЕРМАНЫҢ БӨЕК ТЕОРЕМАСЫН ИСБАТЛАУ ТУРЫНДА

Эмир Сибгатуллин

ЭМИР СӨЛӘЙМАН улы СИБГАТУЛЛИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор. Кама дәүләт политехника институтында (Яр Чаллы шәһәре) төзелеш эшләрен башкару технологиясе кафедрасы мөдире булып эшли. Укыту эшләрен татар һәм рус телләрендә алып бара. 100дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Сибгатуллин Э.С. О доказательстве Великой теоремы Ферма.

Для доказательства теоремы Пьера Ферма (1601-64) использованы теория неравенств, бином Ньютона, принцип доказательства по методу математической индукции; аксиома индукции использована нетрадиционным образом.

Француз математигы Пьер Ферма теоремасы: әгәр x, y, z уңай һәм бөтен саннар булса, $n > 2$ өчен $x^n + y^n = z^n$ тигезләмәсе үтәлми [1].

Борынғы грек математигы Диофантның II-нче китабының 8нче мәсьәлә китерелгән бите читендә Ферма үзе шундый сүзләр язып калдырган: "...мин моның (сүз югарыда китерелгән теорема турында бара – Э.С.) чынлап та искиткеч исбатын (исбат итү юлын – Э.С.) таптым, ләкин аны урнаштыру өчен китап бите читләре бик тар". Әгәр Ферма андый искиткеч исбатны тапкан булса да, аны беркайда да язып калдырмаган (һәрхәлдә, аның исбатлау ысулы бүген билгесез). Ферманың әлегә белдерүеннән соң үткән вакыт эчендә бик күп кешеләр (шул исәптән – бик көчле математиклар) бу теореманы исбат итү өчен бик тырышып караганнар. Ферма үзе бу теореманы $n=4$ очрагы өчен исбат итеп калдырган. Эйлер да бу теореманы $n=4$ очрагы өчен (Фермадан берәз аермалы ысул белән) һәм $n=3$ очрагы өчен исбатлау юлларын күрсәткән. Ләкин, безгә мәгълүм булганча, бу теореманың тулы һәм гади исбаты (Ферма яшәгән чорда билгеле булган математика ысулларын кулланып үткөрелгән исбаты) хәзергәчә юк.

Түбәндә Ферма теоремасын гади һәм оригиналь ысул белән исбат ителә.

a, b, c, n – натураль саннар, $x \geq 0$ һәм бөтен сан дип фараз итик. Аныклык өчен

$$a \leq b \quad (1)$$

дип санап, Ферма теоремасы эчтәлеген ($a^n +$

$b^n \neq c^n, n > 2$) түбәндәге тигезсезлекләр рәвешендә язык:

$$(b+x)^n < a^n + b^n < (b+x+1)^n, n > 2. \quad (2)$$

Монда

$$\sqrt[n]{a^n + b^n} - b - 1 < x < \sqrt[n]{a^n + b^n} - b. \quad (3)$$

Исәпләүләр шуны күрсәтә:

$x = x(a, b, n)$ бәйлелеген бер тигезләмә рәвешендә табып булмый; n -ның билгеләнгән кыйммәте өчен $b - a$ аермасы житәрлек зур булса, $x=0$ була;

a һәм b -ның билгеләнгән мәгънәләре өчен n -ның мәгънәсе житәрлек зур булса да бу очракта $x=0$ була.

Шушы күзәтүләргә нигезләнеп, (2)нче тигезсезлекләрнең аерым бер очрагын карыйк:

$$b^n < a^n + b^n < (b+1)^n. \quad (4)$$

Бу тигезсезлекләр урынына түбәндәге тигезсезлекләрне карап була:

$$b^n < a^n + b^n \leq 2b^n < (b+1)^n. \quad (5)$$

(5)нче тигезсезлекләрнең кайберләре һичшиксез үтәләр.

(5)тән түбәндәге тигезсезлекне аерып алык:

$$2b^n < (b+1)^n. \quad (6)$$

Ньютон биномы формуласын [2] кулланып, (6)ны түбәндәгечә язарга мөмкин:

$$2b^n < b^n + nb^{n-1} + 0,5n(n-1)b^{n-2} + \dots + 1. \quad (7)$$

Ә (7)не түбәндәгечә язып була:

$$b^{n-1}(b-n) < 0,5n(n-1)b^{n-2} + \dots + 1. \quad (8)$$

(8)нең уң ягы һәрвакытта да нульдән зуррак. Шуңа күрә (8)нче тигезсезлек һичшиксез үтәлсә өчен, түбәндәге тигезсезлек үтәлгә (9)

$$n \geq b. \quad (9)$$

Димәк, (9)нчы һәм (1)нче тигезсезлекләр үтәлгәндә, (4)нче тигезсезлекләр һәрвакыт үтәләләр. Шулай булгач, (1)нче һәм (9)нчы тигезсезлекләргә буйсынучы $n, n+1, n+2, \dots, \infty$ очраклары исбат ителде дияргә була.

Түбәндәгеләрне фараз итик. N – натураль саннар күпләге, n_0 – билгеле натураль сан, n – хәрәф белән билгеләнгән (ирекле) натураль сан, $A(n)$ – $n \in N$ шарты белән бәйләнгән фикир (теорема) булсын.

Инде математик индукция принцибын (аксиомасын) кулланык. Гомуми очракта ул болай билгеләнә [2]:

а) $A(n_0)$ үтәлсә (бу очрак өчен теорема исбат ителгән булсын) ди;

б) ниндидер бер n өчен $A(n)$ үтәлүе шар-

тыннан $A(n+1)$ нең дә үтәлүе исбатланса, $A(n)$ барлык $n \in N$, $n \geq n_0$ күпләге өчен дә үтәлә (дөрес була).

Без исбатлый торган теоремада $A(n)$ – Ферма теоремасының дөрес булуы турындагы фикир. Бу теорема $n_0 = 3$ очрагы өчен Эйлер тарафыннан исбат ителгән. (9)нчы һәм (1)нче тигезсезлекләргә буйсынучы (калган яктан ирекле) $n, n+1, n+2, \dots, \infty$ очраклары өчен Ферма теоремасы, югарыда күрсәтелгәнчә, безнең тарафтан исбат ителде. Димәк, безнең карашка, бу очракта математик индукция принцибын кулланырга һәм «Ферма теоремасы барлык $n \in N, n \geq 3$ күпләге өчен дә дөрес» дияргә була.

(Бу мәкәләнең төп эчтәлегә ВИНТИДа депонирланган [3]).

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сейрок Д.Я. Краткий очерк истории математики. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
2. Бронштейн И.Н., Семендяев К.А. Справочник по математике для инженеров и учащихся вузов. – М.: Наука, 1980. – 976 с.
3. Сибгатуллин Э.С. К доказательству теоремы Ферма. – М., 2005. Деп. в ВИНТИ 09.11.2005. № 1447-В, 2005. – 3 с.

© Мирсәяпов Ил. Т., 2006

УДК 624.012.35.45

КИСЕЛҮ ТОРЫГЫ ЗУР БУЛГАН БӨГЕЛҮЧЕ ТИМЕРБЕТОН ЭЛЕМЕНТНЫҢ АВЫШ КИСЕМЕ ЧЫДАМЛЫГЫН ХИСАПЛАУ

Илшат Мирсәяпов

ИЛШАТ ТӘЛГАТ улы МИРСӘЯПОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент. Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының архитектура кафедрасында эшли. Татар һәм рус телләрендә архитектура буенча лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми, методик һәм проект-конструкторлык хезмәтләре, шулар арасында архитектура буенча татар телендәге уку әсбаплары да бар.

Мирсәяпов Ил. Т. Расчет выносливости наклонного сечения железобетонных изгибаемых элементов с большим пролетом среза.

В статье описываются основы расчета выносливости наклонного сечения железобетонных изгибаемых элементов при больших пролетах среза (более $2,5 h_0$). Проводится анализ напряженно-деформированного состояния при циклическом нагружении, даются рекомендации по определению коэффициентов асимметрии цикла напряжений и пределов выносливости бетона и арматуры.

Киселү торыгы $c_0 = 3h_0$ булган тимербетон өрлекне аруга сынау хәтәр авыш ярык хасил булу һәм аның үсеше моделен, киселү торыгы зур булган бөгелүче элемент аруга карышуының физик моделен төзәргә [1] һәм мондый элементларның арудан жимерелүенә түбәндәге формаларын ачыкларга мөмкинлек бирде:

1) $\sigma_x^{\max}(t)$, $\tau_{xy}^{\max}(t)$, $\sigma_y^{\max}(t)$ көчәнешләре берьюлы тәэсир итү нәтижәсендә хәтәр авыш ярык өстендәге кысылган бетонның уалуы;

2) аркылы арматурлау процент буенча аз булганда, көчәнешләре зур булган сүрекләрнең арып өзәлүе;

3) хәтәр авыш ярык өлкәсендә буй арма-

турның өзәлүе;

4) буй арматур анкерының аруы.

Шуларны исәпкә алып, циклик йөкләм тәсир иткән бөгелүче элементларның аркылы көчләр тәсирендәгә өлкәләре чыдамлыгын тәмин итү өчен, түбәндәгә шартлар системасы үтәлергә тиеш:

$$\begin{aligned} \sigma_x^{\max}(t) &\leq R_g(\rho_{gl}) \cdot \cos \gamma \text{ яки} \\ \tau_{xy}^{\max} &\leq R_g(\rho_{gl}) \cdot \sin \gamma, \\ \sigma_w^{\max}(t) &\leq R_{sw}(\rho_{wl}), \\ \sigma_s^{\max}(t) &\leq R_s(\rho_{sl}), \\ \sigma_s^{\max}(t) &\leq R_{an}(\rho_{sl}). \end{aligned} \quad (1)$$

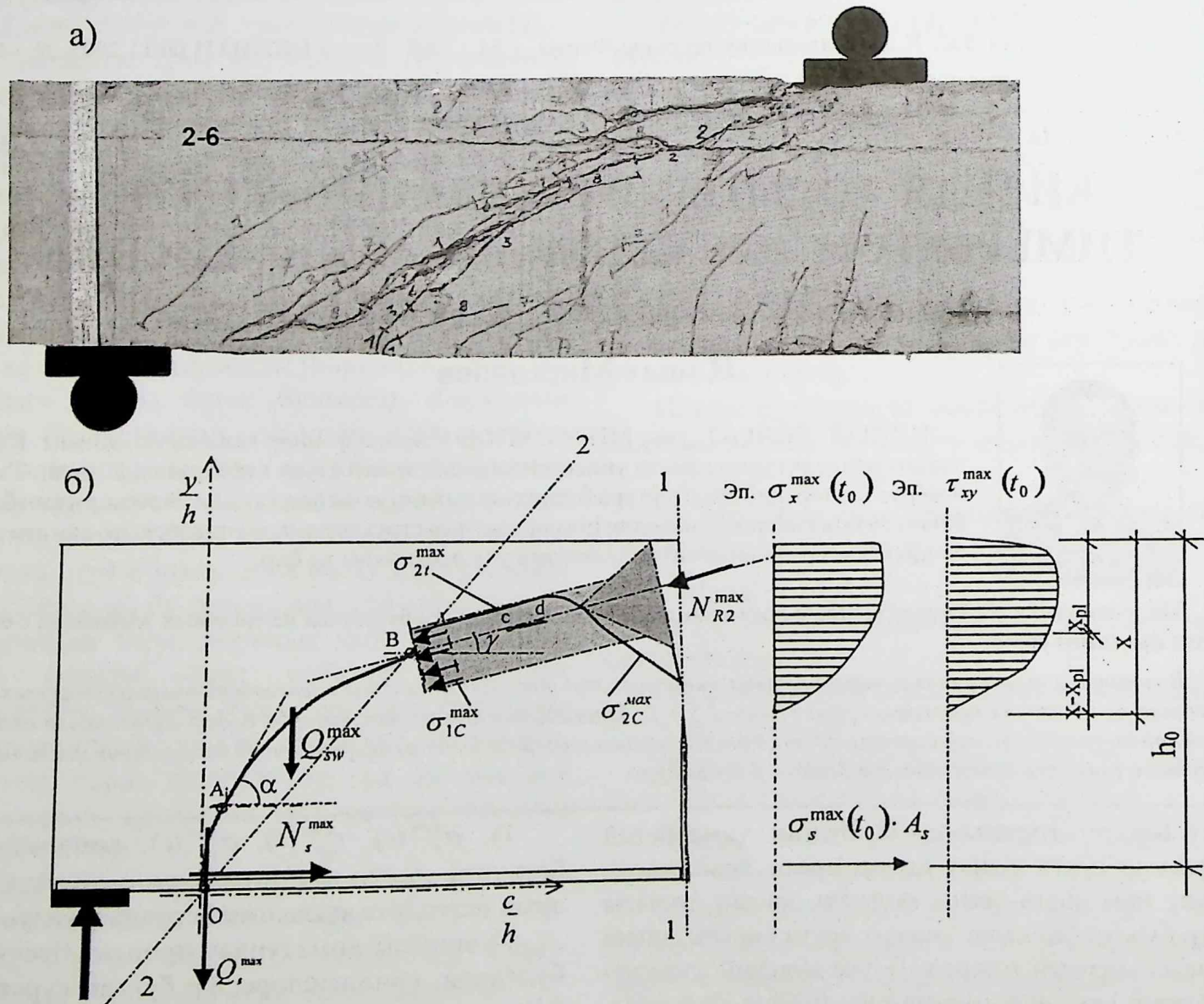
Биредә: $\sigma_x^{\max}(t), \tau_{xy}^{\max}(t) - N$ цикл йөкләм тәсир иткәннән соң кысылган бетондагы иң зур нормаль һәм орынма көчәнешләр;

$\sigma_w^{\max}(t) - N$ цикл йөкләм тәсир иткәннән соң аркылы арматурдагы иң зур көчәнеш;

$\sigma_s^{\max}(t) - N$ цикл йөкләм тәсир иткәннән соң буй арматурның хәтәр авыш ярык белән кисешкән өлкәсендәгә иң зур көчәнеш.

(1) дә билгеләнгән чыдамлык шартларының уң яклары бетон белән буй һәм аркылы арматурларның чыдамлык чикләрен билгелиләр.

Циклик йөкләм күелү дөвәрендә кысылган бетонда виброшуышу деформациясе ε_{pl} туплана бара, ә бу, үз чиратында, бетонда аркылы һәм буй арматурларда калдык (өстәмә) көчәнешләр туплануга китерә. Алар, беренче йөкләүдә ($N=1$) хасил булган көчәнешләргә өстәлеп, циклар саны N үскән саен бетондагы, аркылы һәм буй арматурдагы агучан (максималь) көчәнешләрне һәм аларның асимметрия коэффициентларын даими үзгәртеп торалар. Көчәнеш циклы асимметриясе коэффициентларының үзгәрүе бетонның һәм арматурларның чыдамлык чикләрен үзгәртә, ягъни, циклик

1 рәс. Киселү торыгы зур булганда ярык хасил булу һәм элементның арудан жимерелүе (а) һәм аруга карышуның физик моделе (б)

йөкләм тәэсир иткәндә барлыкка килгән вибро-шуышу нәтижәсендә (1) чыдамлык шартларының уң һәм сул яклары үзгәрүенә китерә. Шулай итеп, тотрыклы режимлы тышкы йөкләм ($\{M_{\max}; Q_{\max}; \rho\} = \text{const}$) тәэсир иткәндә дә бетонда, аркылы һәм буй арматурларда көчәнешләр тотрыксыз режимда үзгәрә.

Бу шартларда көчәнешләрне хисаплауны ике стадиягә бүлү уңайлы: 1нче стадиядә беренче йөкләм тәэсире дәверендәге ($N=1$) көчәнешләрне, ә 2нче стадиядә – калдык һәм агучан (максималь) көчәнешләрне хисапыйбыз. Нәтижәдә,

$$\begin{aligned}\sigma_x^{\max}(t) &= \sigma_x^{\max}(t_0) - \sigma_x^{\text{ост}}, \\ \tau_{xy}^{\max}(t) &= \tau_{xy}^{\max}(t_0) - \tau_{xy}^{\text{ост}}, \\ \sigma_s^{\max}(t) &= \sigma_s^{\max}(t_0) + \sigma_s^{\text{ост}}, \\ \sigma_w^{\max}(t) &= \sigma_w^{\max}(t_0) + \sigma_w^{\text{ост}}\end{aligned}\quad (2)$$

формулаларыннан агучан көчәнешләрне, ә

$$\begin{aligned}\rho_{bl}(t) &= \frac{\rho \cdot \sigma_s^{\max}(t_0) - \sigma_s^{\text{ост}}}{\sigma_s^{\max}(t)}, \\ \rho_{sl}(t) &= \frac{\rho \cdot \sigma_s^{\max}(t_0) + \sigma_s^{\text{ост}}(t)}{\sigma_s^{\max}(t)}, \\ \rho_{wl}(t) &= \frac{\rho \cdot \sigma_w^{\max}(t_0) + \sigma_w^{\text{ост}}(t)}{\sigma_w^{\max}(t)}\end{aligned}\quad (3)$$

формулаларыннан аларның асимметрия коэффициентларын хисапларга мөмкин. Биредә:

$$\rho = \frac{Q_{\min}}{Q_{\max}} = \frac{M_{\min}}{M_{\max}} - \text{циклик йөкләмнен асимметрия коэффициенты;}$$

$\sigma_x^{\max}(t_0), \tau_{xy}^{\max}(t_0), \sigma_s^{\max}(t_0), \sigma_s^{\max}(t_0), \sigma_w^{\max}(t_0)$ – беренче цикл ($N=1$) вакытында, йөкләмнен максималь кимәленә ($Q_{\max}; M_{\max}$) туры килә торган башлангыч көчәнешләр;

$\sigma_x^{\text{ост}}; \tau_{xy}^{\text{ост}}; \sigma_s^{\text{ост}}; \sigma_s^{\text{ост}}; \sigma_w^{\text{ост}}$ – кысылган бетонның виброшуышуы нәтижәсендә калдык (өстәмә) көчәнешләр.

$\sigma_x^{\max}(t_0), \tau_{xy}^{\max}(t_0), \sigma_s^{\max}(t_0)$ башлангыч көчәнешләре 1-1 кисемәндәге (1 рәс.) буй һәм аркылы көчләрнең һәм моментларның тигезләнеш шартларыннан табыла. Мәсәлән, турыпочмаклык кисемле элементлар өчен

$$b \cdot \int_0^{x_1} \sigma_x^{\max}(y) \cdot dy - A_s \cdot \sigma_{sl}^{\max}(t_0) = 0,$$

$$\begin{aligned}\tau_{xy}^{\max}(t_0) \cdot w_r \cdot b \cdot x_1 + Q_{sl} - Q_{\max} &= 0, \\ b \cdot \int_0^{x_1} \sigma_x^{\max}(y) \cdot l(y) \cdot dy - M_{\max} &= 0,\end{aligned}\quad (4)$$

$$\sigma_b^{\max}(t_0) = \sqrt{[\sigma_x^{\max}(t_0)]^2 + [\tau_{xy}^{\max}(t_0)]^2}$$

шартлары үтәлә.

Буй һәм аркылы арматурлар хәтәр авыш ярык белән кисешкән өлкәдә хасил булган $\sigma_s^{\max}(t_0), \tau_s^{\max}(t_0), \sigma_w^{\max}(t_0)$ башлангыч көчәнешләрне 2-2 кисемәнең (1 рәс.) яссы борылу һәм күчегү шартлары белән буй, аркылы көчләрнең һәм моментларның шушы кисемдәге тигезләнеш тигезләмәләреннән табабыз:

$$\begin{aligned}\frac{\Delta_{bn}(t_0)}{\Delta_{sn}(t_0)} &= \frac{x}{h_0 - x}, \quad \Delta_{bl}(t_0) = \Delta_{sl}(t_0), \\ \sum_{i=0}^3 N_i &= 0; \quad \sum_{j=1}^4 Q_j = 0; \quad \sum_{q=1}^4 M_q = 0.\end{aligned}\quad (5)$$

Кысылган бетонда калдык $\sigma_x^{\text{ост}}$ көчәнешен 1-1 кисемәнең яссы борылуы гипотезасы нигезендә, ә аның таралу эпюрын өчпочмак рәвешендә хисапыйбыз.

Кысылган бетонда калучы $\tau_{xy}^{\text{ост}}$ көчәнешне яссы көчәнеш халәте өчен язылган тигезләнеш тигезләмәсеннән табабыз:

$$\tau_{xy}^{\text{ост}}(t) = \int_0^{x_{pl}} \frac{d\sigma_x^{\text{ост}}}{dl} \cdot dx.\quad (6)$$

Буй һәм аркылы арматурлар хәтәр авыш ярык белән кисешкән өлкәдәге $\sigma_s^{\text{ост}}, \tau_s^{\text{ост}}, \sigma_w^{\text{ост}}$ калдык көчәнешләрен (5) системасына, эластик деформацияләр урынына бетонның виброшуышуы нәтижәсендә тулланып калган деформацияләрне куеп хисапыйбыз.

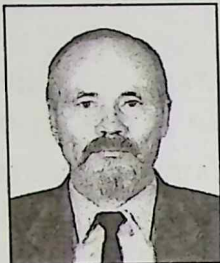
Йомгаклап шуны әйтергә кирәк, ҚДАТУда бөгелүче тимербетон элементларның авыш кисемә чыдамлыгын хисаплауның методикасы эшләнә. Бу методика, тимербетон өрлекләренә аруга сынау нәтижәсенә таянып, аруга карышуның физик моделенә нигезләнеп эшләнә. Ул кысылган бетонда виброшуышу деформацияләре тулланыуын, көчәнеш-деформация халәте белән бетонның һәм арматурның чыдамлык чикләрем циклик йөкләм куелу дәверендә өзлексез үзгәрәп торуын исәпкә алырга мөмкинлек бирә.

ЧЫГАНАК

1. Мирсәяпов Ил. Т. Киселү торыгы зур булган элементларның арудан жимерелү модели турында // Фән һәм тел. – 2004, № 4.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН*

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, татар телендә югары белем бирү юнәлешендә актив эшләрчә һәм югары нәтижеләргә ирешкән галимнәрнең берсе. Югары мәктәп өчен татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 9 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты.

Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 75тән артык гыйльми һәм методик хезмәт, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзөлеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар.

Камалов А.З., Шакиржанов Р.А. Из истории механики.

В третьей главе статьи рассматриваются достижения механики эпохи европейского Возрождения.

Яңарыш чоры механикасы

XIV-XVI гасырларда Көнбатыш Европа тарихының төп асылы булган Яңарыш хәрәкәтен тудыручы мөһим сәбәпләр нидән гыйбарәт? Беренче чиратта, табигатьне тикшерү белән кызыксынучы галимнәр килеп чыга. Аларның фәнни хезмәтләре нигезендә хәзерге заман фәннәре башланып китә. Шагыйрьләр, рәссамнар үз ижатларында әйләнә-тирә дөньяны һәм кешене чынбарлыктагы кебек итеп сыйфатларга омтылалар. Икенчедән, Европада шөһәрләрнең, сәүдә һәм сәнәгатьнең өнәмияте арта бара. Беренче капиталистик кәсәбәләр – мануфактуралар барлыкка килә. Шөһәрләр баеганнан байый, киңәя бара. Алар инде күп кенә илләр белән даими аралашудан башка яши алмыйлар. Бу, һичшиксез, халыкара сәүдәнең колач алуына, бөек географик ачышларга китерә. Дингезчеләр яңа жирләр ачалар, галимнәр Галәм серләренә үтеп керә башлый, фәнни ачышлар ясала, гүзәл сәнгать әсәрләре барлыкка килә.

Әлбәттә, бу ижтимагый үсеш фәннең, бигрәк тә табигать фәннәренә үсеш юнәлешләрен кискен рәвештә үзгәртү мөмкинлекләренә китерә.

Күпсанлы яңа техник проблемаларны чишү зарурлыгы фән һәм гамәл арасында барлыкка килгән өзеклекне җиңеп чыгуны таләп

итә. Житештерү өлкәсә белән тыгыз бәйләнештәге инженерларның, архитекторларның, кәсәпчеләрнең фән белән даими аралашулары да монда төп рольне уйный. Чөнки абстракт һәм схоластик фикерләүләр, төрледән-төрле теоретик спекуляцияләр аларны канәгатьләндерми башлый. Техникада шундый вакыт житә, теоретик нигез төзелмичә, аның алдагы үсеше мөмкин булмый, туктала.

Яңа карашларның иң зур йогынтысын кичергән фәннәрнең берсе – механика. Механика өлкәсендә фәнни тикшеренүләргә астрономия дә, хәрби эш тә (бигрәк тә артиллерия), гидротехника да, төзөлеш тә, архитектура да мохтаж булалар.

Яңарыш чоры механикалары Көнчыгыш илләре һәм Көнбатыш Европа галимнәренә хезмәтләренә таянып эш итәләр. Антик галимнәрнең ижат мирасларын кулланганда, бер яктан аларны тәнкыйть күзлегеннән карап үзләштерсәләр, икенчедән – кайбер механик проблемаларны ижади эшкәртәләр.

Яңарыш механикасының төп казанышларын формалаштыруга өлешләрен керткән Николай Кузанский, Леонардо да Винчи, Стевин Симон, Николай Коперник, Николо Тарталья, Джованни Баттиста Бенедетти, Джероламо Кардано, Иоганн Кеплер кебек мәшһүр галимнәргә тукталып китик.

*Дәвам. Башы 2005 елның 2-4 санныңда.

Николай Кузанский (1401-64) – фәлсәфәче, теолог, чиркәү сәясәте эшлеклесе, Папа Пий II-нең иң якин киңәшчесе, кардинал. Математик трактатлар авторы, тәҗрибәгә нигезләнеп табигать белемен өйрәнүче.

Николай Кузанскийны Коперник космологиясенә нигез хәзерләүче дип карарга мөмкин. Чыннан да, хәрәкәтнең чагыштырмача булуы дигән фикерләр Коперникка кадәр дә шактый очрый. Бу турыдагы фикерләр урта гасырларда һинд астрономнары язмаларында да бар. Шуңа охшаш кайбер фикерләр Көнбатыш Европа галимнәре әсәрләрендә дә очрый. Мәсәлән, Николай Кузанский фикерен әйтеп китик. Аның фикеренчә, «Жирнең хәрәкәтен сизмәсәк тә, аның хәрәкәттә булуы безгә көн кебек ачык, чөнки без хәрәкәтне нинди дә булса кузгалмас җисемгә карата гына белә алабыз. Ә инде Жирдән, Кояштан яки башка йолдыздан күзәткән кеше – мин кузгалмас үзәктә торам, калган һәммәсә хәрәкәттә, диячәк. Димәк, Жир теләсә нинди башка җисем кебек галәмнең үзәге була алмый». Әлбәттә, заманасы өчен бу бик кыю фикер була һәм, тагын бер кабатлап, Николай Кузанскийны Коперник космологиясенә нигез салучы дип әйтә алабыз.

Леонардо да Винчи (1452-1519) – итальян рәссаме һәм Яңарыш чоры галиме, бөек гуманист. Винчи шәһәрләрдә туа, Флоренциядә, Миланда, Римдә яши. Гомере бие күчеп яшәргә мәҗбүр була, Франциядә үлә.

Леонардо да Винчи механизмнар теориясен тикшерү белән шөгыльләнә: эллиптик кыру станогы төзи, механизмнардагы ышкылуны өйрәнә, авыш яссылык буенча

җисем һәм трубадагы су хәрәкәтен тикшерә. Механиканың иң мөһим төшенчәләреннән берсе булган көчнең үзәккә карата моменты төшенчәсен кертә.

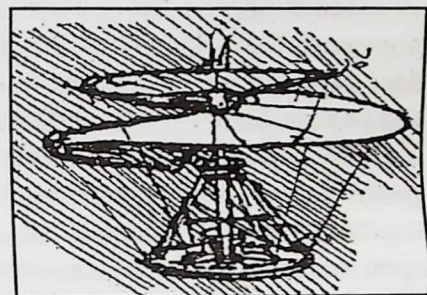
Леонардоның механика өлкәсендәге хезмәтләрен шартлы рәвештә түбәндәгеләргә

бүлсә мөмкин: 1) ирекле төшүче җисемнән хәрәкәт законнары; 2) оҗыкка почмак ясап ыргытылган җисемнән хәрәкәт законы; 3) җисемнән авыш яссылык буенча хәрәкәт законы; 4) җисемнәрнең хәрәкәтенә ышкылуның тәэсире; 5) гади машиналар теориясе; 6) көчләрне кушу мәсьәләсе; 7) җисемнәрнең авырлык үзәген табу; 8) җисемнәрнең тирбәнеш хәрәкәте; 9) материаллар каршылыгы белән бәйләнештәге кайбер проблемалар.

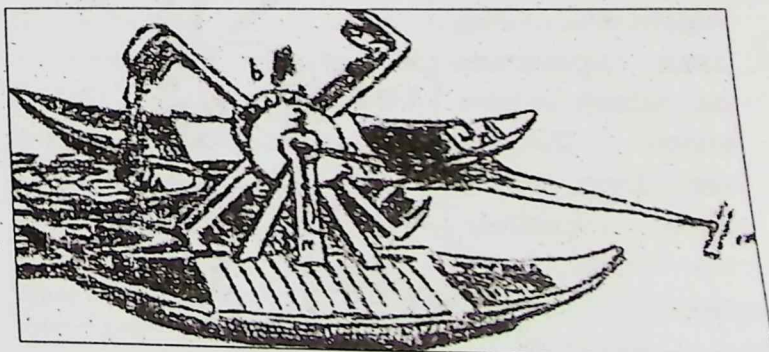
Леонардо да Винчинин механика проблемаларына карата принципияль яңа карашларын бәяләгәндә, 3, 4, 6, 8 һәм 9нчы пунктларда каралган мәсьәләләр аеруча әһәмиятле урын алып торалар. Чөнки алар Леонардо тарафыннан беренче булып иҗат ителәләр. Ә калган мәсьәләләр яисә аңа кадәр каралганнар, яисә Аристотельнең нигездә чынбарлыктан ерак булган фикри нәтиҗәсенә таяналар.

Леонардо да Винчинин 7 мең битлек кулъязмалары кала.

Хәзерге көнгә кадәр алар тулысынча тикшерелә, өйрәнелә, бетмәгән әле. Бу кулъязмаларда гәҗәеп ачышлар күп, аларда канат кагып очучы аппарат, парашют, су асты көймәсе, автоматик туку станы, вертолет сызымнары бар. Гасырлар үткәч, боларның барысын да яңабаштан ачканнар. Леонардо да Винчинин канатлар төзү, металлургия мичләре һәм прокат станнары, китап басу, жир казу машиналары проектлары да табыла.

Аның жир казу машинасының идеясе шактый кызыклы. Бу машинаның нигезен өзлексез хәрәкәт принцибы тәшкил итә. Аның рәсеменә булган аңлатмасында, ул кирегә хәрәкәтнең «буш йөреш булмавы машинаның житештерүчәнлеген шактый арттырачагын»

ассызыкча китө. Ычшиксез, моны аңлаган Леонардо үз чорыннан бик күпкө алга китө.

Тагын кайбер ачышларга, проектларга кыскача гына тукталып китик.

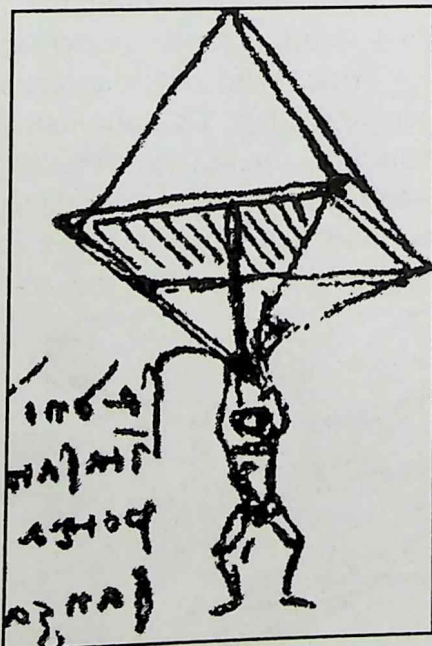
Леонардо да Винчинен фәнни хезмәтләр, гомуми механика проблемалары белән рәттән, гидромеханика фәне дә мөһим урын биләп тора. Башка өлкәләрдәге эшчәнлегендәге кебек, гидравликада да үзенен теоретик принципларын конкрет гамәли проблемалар белән тыгыз бәйләнештә алып бара. Анын гидравлика өлкәсендәге иң мөһим теоретик хезмәтләре түбәндәге бүлекләргә үз эченә ала: а) тоташкан савытлар теориясе; б) гидравлик насослар теориясе; в) суның тизлеген һәм кисемә арасындагы нисбәт.

Леонардо бик күп каналлар проектлы һәм кайберләрен гамәлгә дә кертте. Мәсәлән, Пиза-Флоренция каналын, По һәм Арно елгаларындагы сугару каналларын күрсәтеп китәргә була.

Леонардо да Винчи үзенен теоретик фикерләрендә Блез Паскаль (1623-62) законына да бик якин килә. Ә тоташкан савытлар теориясе анын тарафыннан тулысынча иҗат ителә.

Леонардо, беренчеләрдән буларак, очу теориясе белән дә шөгыльләнә. Үзенен фәнни кулъязмаларында кошларның очуын күзәтү нәтиҗәләрен гомумиләштерә. Самолет килеп чыкканчы йөзләрчә ел элек үк инде Леонардо кошны хәтерләткән очкыч аппарат төзегән. Кошларның төрле һава шартларында очуын сурәтләгән рәсемнәре шундый төгәллек һәм тапкырлык белән башкарылган ки, алар хәтта хәзерге заман аэродинамикларын да хайран калдыра. Кайбер фән тарихчылары Леонардо аэроплан да уйлап чыгарган, дигән фикердә тора.

Бу аз-маз арттырып жибәргә охшый охшавын, чөнки монның өчен анын карамагын да мотор сыман әйбер булмый өле. Дөрес, анын уенда аэроплан төзү планы, һичшиксез, була. Анын рәсемнән

күрәнгәнчә, анда хәзерге заман аэропланында булган барлык элементлар да бар. Леонардо планер моделен һәм аны сынау тәртибен дә төзи. Очканда куркынычсызлыкны тәмин итү нияте парашют уйлап табуга этәргеч була.

Леонардо да Винчи бөек рәссам, фәннен барлык өлкәләрендә диярлек даһи галим булмаган очракта да, очу теориясе буенча хезмәтләре белән генә дә фән тарихында, һичшиксез, онытылмас иде.

Хәрби уйлап табу өлкәсендә Леонардо бер-бер артлы ата торган туп уйлап чыгара һәм тәкъдим итә.

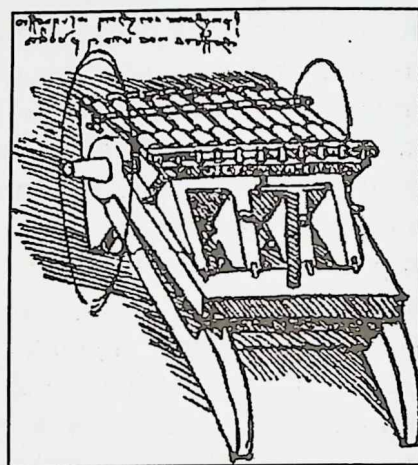
Ныгымаларның архитектурасын төзи, күчәр һәм тиз жыеп була торган күпер конструкцияләрен эшләп тәкъдим итә. Хәзерге замандагыча бронялы машиналарның үрнәген бирә.

Ләкин, ул заманда техниканың үсеше түбән булу сәбәпле, Леонардога уйлап тапканнарын тормышка ашырырга мөмкинлек булмый диярлек – үз заманын бик күпкө узып киткән ул.

Ә рәссам Леонардо да Винчи әсәрләренен язмышы шактый бәхетлерәк. Яңарыш чорының даһи рәссамы иҗат иткән бөек әсәрләр яңадан-яңа буыннарны өле дә таң калдыра, сокландыра.

Симон Стевин (1548-1620) – Нидерланд математигы һәм инженеры. Европада унарлы вакланма һәм тигезләмәләрнең тискәре тамырлары төшенчәләрен кулланышка кертте. Мөңгелек моторның мөмкин булмау концепциясеннән чыгып, авыш яссылыкта ятучы жисемнен тигезләнеш законын исбатлый. Фәнни хезмәтләре гидротехника, статика һәм навигация өлкәләренә кагыла.

Симон Стевин гидротехникада һәм статикада кулланылган геометрик юнәлешнең иң даһи һәм эзлекле вәкиле була. Яңарыш чорында элементар статика һәм гидротехникадагы геометрик юнәлеш үсәтерүдә анын хезмәтләре гаять

әһәмиятле урын алып торалар.

Стевин, инженер буларак, исәп-хисаплауларны башкарганда билгеле бер тәртип, төгәллек кирәклеген таләп итә. Ул, Архимедның бу юнәлештәге эшен ихлас һәм тырышлык белән дәвам итүче буларак, статиканың кинематик традицияләрен катгый рәвештә кире кага, чөнки кинематик традицияләрдә үзен канәгатьләндерерлек төгәллек күрми.

Нәкъ менә авыш ясылык теориясе белән «жепле машиналар» (блоклар, полиспаглар һ.б.) теориясен бәйләп чишкән мәсьәләләрендә Стевин иң мөһим нәтижәләр ала да инде. Кораблар төзү, төяү һәм бушату эшләрендә авыш ясылык һәм «жепле машиналар» куллану практикасы бу проблемаларга мөрәҗғәт итүне күпмедер дәрәҗәдә стимуллаштыра. Стевинның авыр сыекчалар тигезләнеш теориясе өлкәсендәге фәнни хезмәтләре гидростатиканы үстерүдә шактый зур роль уйныйлар.

Тулаем алганда, Стевинның механика өлкәсендәге эшчәнлеген элементар статикада һәм гидростатикада геометрик ысул юнәлешләрен тәмамлау этабы дип карарга кирәк.

Николай Коперник (1473-1543) – Польша астрономы, Галәмнең гелиоцентрик системасын төзүче. Коперник Польшаның Торун шөһәрәндә туа. Башта ул үз илендә укый, соңыннан белем алуын Италия университетларында дәвам итә. Укуын тәмамлагач, Коперник Польшага кайта, математик һәм врач булып эшли. Врач буларак, ул авыруларны түләнсез дәвалый, бәлә-казага юлыкканарга һәрвакыт ярдәм итә.

Ләкин ул астрономия белән аеруча нык кызыксына. Коперник аяз төннәренң берсен дә бушка уздырмый, йолдызлар хәрәкәтен даими рәвештә өйрәнә. Йолдызлы күк йөзен күбрәк күзәткән, өйрәнгән сәен аңарда Птоломей тәгълиматының дәрәҗәләнгән шик туа. Билгеле булганча, грек галиме Клавдий Птоломей Яңа эраның II гасырында Жир – Галәм үзәге, ә Кояш, Ай, планеталар һәм йолдызлар жир тирәсендә әйләнә, дип иглан итә. Күп гасырлар буена кешеләр Птоломей хаклы дип исәпләнгәннәр. Птоломей тәгълиматы чиркәү эһелләренә дә кулай килә. Птоломей ялгыша дигән кешелә-

рне чиркәүдән аерганнар, күбесен учакларда яндырып үтергәннәр. Коперник, күк йөзен күбрәк өйрәнгән сәен, Птоломей тәгълиматының дәрәҗәләнгән булмавына ныграк ышана бара. Ул моңа кире кагылмаслык дәлиләр таба һәм математик исәпләүләр нигезендә Птоломейның хаклы булмавын исбат итә. Коперник Жир шарының бер тәүлек эчендә бөтерчек кебек үз күчәре тирәсендә әйләнәп чыгуын исбат итә. Шуңа күрә вакытта Жир Кояш тирәли әйләнә, башка барлык планеталар да, Жир кебек үк, Кояш тирәли хәрәкәт итәләр, ди.

Коперник Галәмнең үзәге Жир түгел, ә Кояш дип исәпли. Бу – дөнья төзелешен аңлауда гаять зур адым була. Коперник Птоломейның Жир – Галәм үзәге дигән тәгълиматын кире кага. Әлбәттә, камил булмаган астрономия приборлары аңа үзенң дөнья төзелеше теориясен алга таба үстерү мөмкинлеген бирми. Коперник Галәмнең чиге бар, ул хәрәкәтләнми торган йолдызлар даирәсе белән чикләнгән дип кенә фараз итә.

Коперник күзәтүләренң гамәли әһәмияте гаять зур. Күк жисемнәре хәрәкәтенң ул төзөгән таблицасы Птоломей таблицасына караганда төгәлрәк. Бу, беренче чиратта, дингезчеләр өчен бик әһәмиятле була. Чөнки алар дингездә йолдызларга карап ориентлашканнар.

Шулай итеп, Коперник хезмәтләрендә планеталар хәрәкәтендәге төп үзгәрешләр ачып салына һәм Кояш белән Ай тотылуын алдан әйтеп бирү ысуллары тәкъдим ителә. Коперник жисемнәренң фәзадагы чагыштырма хәрәкәт кинематикасын ап-ачык аңлаганга күрә аның чын фәнни теориясе гамәли яктан бик күп мөһим нәтижәләр алу мөмкинлеген биргән, шуңа күрә – астрономик таблицаларны исәпләү төгәлләгән арттыру, календарь реформасын үткөрү (яңа стильне керту) һәм ел озынлыгын төгәл исәпләү мөмкинлеген биргән.

Коперникның гелиоцентрик системасы чагыштырма хәрәкәт теориясен тирәнтен өйрәнү мөмкинлеген ачып, һичшиксез, классик механиканың төп законнарын ачуны тизләткән.

Галим, инквизиция хөкеменнән куркып, Галәм төзелеше турындагы «Күк йөзә сфераларының әйләнеше турында»гы хезмәтен бары тик үзә 70 яшь тулгач кына бастырырга батырчылык итә. Хезмәтенң беренче экзөмплярлары үләрәнә берничә көн калгач кына дөнья күрә. Варшавада булган кабер һөйкәлендә аның бу фәнни хезмәтенә таянып

«Кояшны туктатты һәм Жирне этеп жибәрде» дигән сүзләр язылган. Фәнни хезмәт, дөньяның чынбарлыкта ничек төзелгәннен кешеләргә аңлатып, бөтен жиргә тарала.

Иордан Неморарий (XII гасыр) һәм аның мәктәбе вәкилләре «авырлык фәнен» өйрәнеләр һәм аңа багышланган шактый күп трактатлар да иҗат итеп калдыралар. Рычагның озын яки кыска иңсәсе очында булуына карап, бер үк йөкнең «авырлыгы» төрлечә булырга мөмкин дигән тезистан чыгып, Иордан «авырлык урынга ярашлы» төшенчәсен кертте. Бу тезис буенча, рычагның тигезләнеше «авырлыкларның урынга ярашуы» тигезлегенә китерелә. Ул авыш ясылык буенча жисем хәрәкәтен өйрәнгәндә дә кулланыла. «Авырлык урынга ярашлы» төшенчәсе Сабит ибн-Курраның (831-901) «хәрәкәт көче» төшенчәсә белән берникадәр охшаш булуын да әйтеп китәргә кирәк. Гомумән әйткәндә, Иордан һәм аның мәктәбенен барлык трактатлары – ихтимал күчешләр принцибын ихтимал эшләр принцибы формасында бирүнең гарәпләреннән механика буенча әсәрләреннән кала беренче адым дип әйтергә мөмкин.

Иордан һәм аның мәктәбе традицияләрен алга үстерүгә бәйләнешле проблемалар белән Яңарыш чорының күренекле математиклары һәм механиклары да шөгыйльләнгәннәр. Шулардан Тарталья һәм Кардано иҗатларына тукталып китик.

Николо Тарталья (1499-1557) – итальян галиме; фәнни хезмәтләре математика, механика, баллистика, геодезия, фортификация һ.б. өлкәләргә кагыла.

Джероламо Кардано (1501, яки 1506-76) – итальян галиме, математик, философ һәм врач. Фәнни хезмәтләре алгебра буенча. Хәзерге кардан механизмының элгәре булган асылманы тәкъдим иткән.

Тарталья һәм Дж. Кардано исемнәренен беррәтгән торуы – алар тарафыннан кубик тигезләмәләрен чыңа ысулларын иҗат итүгә бәйле.

Тартальяны башлыча динамика проблемалары кызыксындырган, шуңа карамастан ул статика мәсьәләләренә дә кат-кат әйләнеп кайта. Бары тик Тарталья аркасында гына механиканың XVI гасырдагы итальян мәктәбе вәкилләре XIII гасыр статикасының төп проблемалары белән танышалар. Чыннан да, Тарталья XIII гасырда Иордан мәктәбе традицияләрендә язылган, авторы билгесез трактатка хужа була. Бу трактат «Иорданның Николо Тарталья тарафыннан тикшерелгән һәм төзәтелгән авырлыклар турындагы әсәре» исемдә 1565 елны нәшер ителә.

Шуны да әйтеп китәргә кирәк, Тарталья Архимед традицияләре юнәлешендәге геометрик статика белән дә шактый күп шөгыйльләнә. 1543 елны ул Архимедның «Йөзүче жисемнәр турында» дигән трактатын латин телендә бастырып чыгара. Шунсы кызыклы, «...авырлыклар турындагы» трактатның йогынтысы Карданоның хезмәтләрендә дә сизелә. Моңа дәлил буларак, авыр жисемнәреннән әйләнә буенча хәрәкәтен ул «авырлыклар урынга яраша» дигән төшенчә кертәп өйрәнә.

Моннан тыш, Тарталья да, Кардано да Леонардо да Винчинин механика буенча фәнни хезмәтләре белән таныш булганнар һәм бу, үз чиратында, аларның иҗади эшләренә йогынты ясаган.

Һавага ыргытылган жисемнәреннән хәрәкәтен өйрәнү проблемаларына Тартальяның ике китаптан торган «Яңа фән» хезмәте багышланган. Бу хезмәт Италиянең үзәндә генә өч тапкыр нәшер ителә; аның тәржемәләре инглиз, француз һәм немец телләрендә дә дөнья күрә. «Яңа фән»нең керешендә Тарталья, бу трактат гомумән алгандагы хәрәкәткә түгел, ә бары тик жисем авырлыгы хәрәкәтенә яки баллистикага багышланганын ачыклап бирә. Тартальяны баллистикага нигез салучы дип карау бик үк дәрәжә булмас, чөнки бу мәсьәләләр белән Леонардо да шөгыйльләнә. Шуңа карамастан, бу эмпирик фәнне математикалаштыруның беренче адымнары, һичшиксез, Тартальяныкы булып тора. «Яңа фән»нең структурасына килгәндә, шунсы кызыклы: ул Евклидның «Башлангычлары» үрнәгендә иҗат ителгән.

Тартальяның замандашлары аның, механика буенча фәнни эшләрен бәяләгәндә, траектория геометриясенә керткән өлешен генә күздә тотканнар. Безгә хәзер шунысы да ачык – яңа меха-

ника төзү юлында аның төп казанышлары ыргытылган жисем хәрәкәтен анализлаудан гыйбарәт.

Яңарыш чорында динамик күзаллауларның үсешенә Тарталья һәм аның шәкерте Бенедетти ижатлары төп өлеш кертәләр.

Джовани Баттиста Бенедетти (1530-90) статикада Архимед традицияләрен тотта. Ә үзен «Төрле физик һәм математик әңгәмәләр китабы» дигән төп хезмәтendә, укытучысы Тартальяның ялгыш фикерләрен караудан башка, Иордан мәктәбенә төп фикерләрен, шул исәптән «авырлыклар – урынга ярышлы» төшенчәсен принципияль яктан тәнкыйтты.

Асып куйган авыр жисемнәрдән торган гади системаның тигезләнеш теориясен ижат иткәндә Бенедетти ике төп фикергә – рычаг турындагы Архимед законнарына һәм көч моментларының тигезләнеш законына таяна. Көч моменты төшенчәсен (үзе бу төшенчәне кертмәгән булса да) Бенедетти систематик рәвештә куллана һәм аны бик төгәл тәгъбирли. Көч моментларын чагыштыру принцибы нигезендә Бенедетти заманында Архимед тарафыннан куелган Т-сыман бизмәннәренә тотрыклыгы турындагы мәсьәләнең тулы чишелешен таба.

Шулай итеп, Италиядә Яңарыш чорында Архимед традицияләренә тарафдарлары көч моментларының тигезләнеш принцибын геометрик статикага да кертәләр. Бенедетти ижатын классик механиканы төзү юлындагы иң әһәмиятле этапларның берсе дип бәяләргә мөмкин.

Иоганн Кеплер (1571-1630) – немец астрономы, яңа чор астрономиясен тудыручы. Планеталарның хәрәкәт законнарын ижат итүче.

Аны бөек галим дип юкка гына исәпләмиләр. Университетта укыганда һәм рухани булырга жыенганда Кеплер Коперник тәгълиматы турында белә: Жир һәм башка планеталар Кояш тирәсендә әйләнәләр икән. Ләкин нинди сәбәпләр аларны хәрәкәтләнәргә мәжбүр иткән? Бу хәрәкәт белән табигатьнең нинди кануннары идарә итә?

Кеплер буш вакытларында төрледән-төрле күзәтүләр алып бара, исәпләүләр ясый. Дания астрономы Тихо Брагеның (1546-1601) вафатыннан соң Кеплер карамагына күчкән күзәтү мәгълүматлары аның өчен астроно-

мия өлкәсендәгә төрле хисаплауларны башлап жибәрүнең төп чыганаclarы була.

Кеплер бик күп китаплар яза һәм, аларның һәрберсендә диярлек, математика, механика, астрономия өлкәләрендә ачышлар бар.

Планеталар хәрәкәтенә беренче законның ул Тихо Брагеның Марс хәрәкәте турындагы мәгълүматларын эшкәрткәндә ача һәм үзен «Яңа астрономия»сендә (1609) бастырып чыгара. Ә өченче законның ул ел үткәч «Галәм гармониясе» хезмәтendә нәшер итә (1619). Кеплер законнары орбитадагы жисемнең траекториясен һәм тизлеген табу мөмкинлеген бирә.

Кеплерның хәрәкәт турындагы тезислары саф кинематик төзелештән чыгып фараз ителә. Әлбәттә, кинематик фаразлар белән генә чикләнмичә, аңарда бу законнарда динамик яктан да аңлатмалар бирү омтылышы була. Ләкин, әйләнә буенча тигез булмаган хәрәкәт сәбәпләрен эзләвенә карамастан, планеталар хәрәкәтен рациональ итеп аңлату өчен Кеплер динамик принципларны таба алмый.

Кеплер телескоп та уйлап чыгара һәм үзен күзәтүләрендә аңардан файдалана. Ул, планеталарның хәрәкәт итү законнарына нигезләнеп, океан һәм дингезләрдәгә су күтәрелешен һәм чигенешен Айның тарту көче белән аңлата. Айның тарту көче билгеле бер вакытта гаять күп су массаларын күченәргә мәжбүр итә. Кеплер елның теләсә нинди вакыты өчен күктәгә планеталар торышын зур төгәллек белән исәпләп чыгара. Ул Кояш белән Ай тотылу таблицасын төзи һәм аның сәбәбен аңлата.

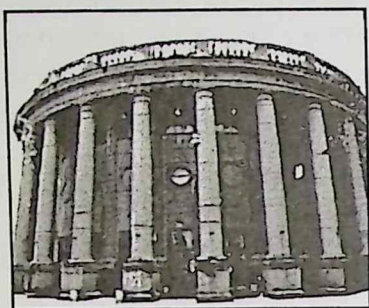
Әлбәттә, бөек ачышлары Кеплерга дөнья күләмендә дан китерә. Кеплер үлгәч, 45 том басылган һәм күп кенә басылмаган фәнни хезмәтләре кала. Кеплер ачышлары астрономия һәм күк механикасы үсешендә бик зур роль уйный.

Турысызыклы хәрәкәт өчен Декарт инерция принцибын тәгъбирләгәч, ә Галилей нисбилек, инерция принципларын ачкач кына күк йөзе жисемнәренә хәрәкәтне механика нигезендә аңлату мөмкин була. Шулай да, инерцияле хәрәкәтне аңларга тырышунның иң беренче омтылышлары, һичшиксез, Яңарыш чорына туры килә.

Гомумән алсак, күптөрле бөек галимнәр һәм сәнгать ияләре ижаты блән бу чор кешедә үз көченә һәм акыл куәтенә ышаныч, горурлану тойгысы тудырырлык Яңарыш чоры булып киткән дә.

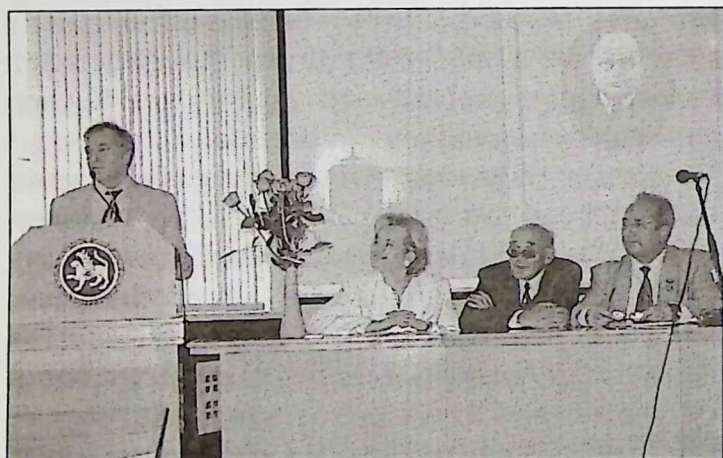

Казан дәүләт технология университетында

2005 елның 7 октябрендә КДТУның (элекке КХТИның) гыйльми советы залында неорганик химия кафедрасы оешуга 75 ел тулуы һәм танылган галим-педагог, заманында

шушы кафедраны житәкләгән профессор Геннадий Серафимович Воздвиженскийның 100 еллык юбилее билгеләп үттелде. Тантаналы жыелышта университет проректорлары Г.С. Дьяконов, В.Г. Иванов, А.М. Коч-

нев, Л.Н. Абуталипова, КГТУның Попечительләр советы рәисе профессор Г.Ж. Сәхапов, төрле факультет деканнары, кафедра мөдирләре, неорганик химия кафедрасының мөгаллимнәре һәм ветераннары, профессор Г.С. Воздвиженскийның туганнары, дуслары һәм күпсанлы кунаклар катнашты. Юбилей уңаеннан яңгыраган котлауларда кафедра хезмәткәрләренең химия фәнен үстерүгә, химиядән белем бирүгә керткән

зур казанышлары югары бәяләнде. КДУның неорганик химия кафедрасы мөдире профессор Н.А. Улахович үзенең чыгышында КГТУның неорганик химия кафедрасы мөгаллимнәре Казан химия мәктәбе традицияләрен кадерләп саклау һәм аны тагын да үстерү өчен тырышулары, илебездәге һәм чит илдәге фәнни мәктәпләр белән тыгыз фәнни бәйләнештә торулары турында сөйләде. Д.И. Менделеев исемендәге химиклар жәмгыяте рәисе профессор В.П. Барбанов та кафедраның фәнни казанышлары хакында сүз алып барды, Г.С. Воздвиженский турында истәлектәре белән уртаклашты. Профессорлардан Р.С. Сәйфуллин, Г.А. Добренев, кичке һәм читтән торып уку бүлегенең элеккеге проректоры А.И. Быстрова һәм башкалар талантлы галим, искиткеч сыйфатлы кешене сагынып искә алдылар. Тантаналы жыелышның йомгаклау өлешендә Казан шәһәре Совет районы белем бирү бүлегенең методик кабинет мөдире В.А. Афонская сүз алды. Ул мәктәп укытучыларының профессиональ осталыкларын үстерү һәм балаларны профильле уку программасын тормышка ашыру өлкәсендә озак еллар бие нәтижәле эшләгәннәре өчен неорганик химия кафедрасы коллективына рәхмәтен белдерде. Шулай ук Казан шәһәре Совет районы белем бирү бүлегенә житәкчесе Э.Р. Сафина һәм 15нче мәктәп директоры Л.Р. Фазлыева кул куйган рәхмәт хатларын укыды.

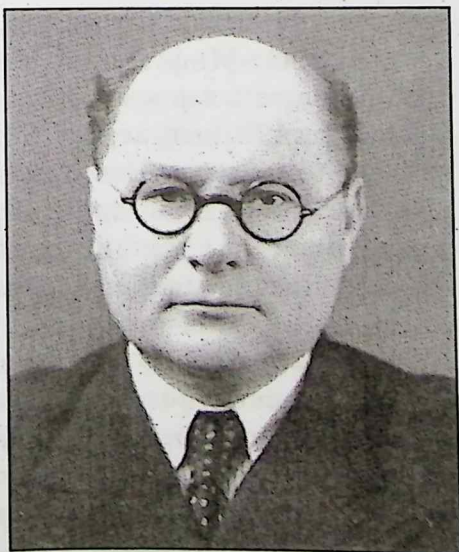
Профессор Алексей Яковлевич Богородский (1870–1943) неорганик химия кафедрасының беренче мөдире була. Ул кафедраны 1930 елдан алып 1943 елга кадәр житәкли. Аның житәкчелегендә Татарстан Республикасы Совнаркомы һәм Совнархоз кушуы буенча төбәктәге сәнәгатьне үстерүгә бәйле зур фәнни эш башкарыла:

Бондюг химия заводының эш мөмкинлекләрен тикшерү, В.И. Ленин исемендәге заводка консультация бирү, Татарстанда гипс белән балчык кушылмасыннан портландцемент алу проблемасын чишү һ.б. Бу өлкәдә барган фәнни тикшеренүләр житештерүдә туган күп кенә проблемаларны чишәргә һәм Бондюг химия заводын саклап калырга ярдәм итте. А.Я. Богородский житәкчелегендә кафедрада химия фәннән өйрәнү буенча тирән белемле, фәнгә яңача карашлы, мөстәкыйль рәвештә фәнни тикшеренүләр алып барырлык химиклар әзерләнде, гомуми һәм неорганик химия курсы буенча программа эшләнде.

Сугыш елларында Ленинград шәһәрнән Ленсовет исемендәге технология институты Казанга эвакуацияләнгән. Кафедра коллективы әлеге институтның неорганик химия кафедрасы мөдире А.А. Гринберг һәм хезмәткәрләре хисабына тагын да тулылана. Александр Гринберг комплекслы кушылмалар буенча химия өлкәсендә зур белгечләрдән санала. Бу чорда кафедрада комплекслы кушылмаларга караган фәнни тикшеренүләр үткәрелә. КХТИның органик химия кафедрасы мөдире академик А.Е. Арбузовның классик эшләре зур роль уйный. Башта профессор А.А. Гринберг житәкчелегендә үткәрелгән, ә соңрак профессор А.Д. Троицкая дәвам иткән фәнни тикшеренү нәтижәләре лигандларның транс тәэсир итүе һәм аларның эчке сфералары оешуы теориясенә кыйммәтләр өлеш кертте.

1944 елдан алып 1974 елларга кадәр неорганик химия кафедрасын профессор Геннадий Серафимович Воздвиженский (1905-74) житәкли. Бу чорда кафедраның фәнни кызыксынулары, башлыча, өч юнәлештә бара: судагы эремәләр электрохимиясе, газ электрохимиясе һәм комплекслы кушылмалар химиясе. Металлларның анодлы

эрүчәнлегә өлкәсендәге тикшеренүләр зур үсеш ала. Кафедра коллективы алдына тагын да катлаулырак мәсьәлә: металлларны электрохимия юлы белән эшкәртү теориясен, нәтижәләрәк технологияләрен уйлап табу һәм методикаларын булдыру бурычы куела.

60нчы еллар азагында неорганик химия кафедрасында саклагыч һәм декоратив каплам материаллары эшкәртү буенча махсус лаборатория оештырыла. Бу лабораториядә башкарылган эшләрдән каты көмешләү, бакырлау һәм цинклауда кулланылган цианидлы электролитларны, электрохимик композицион каплам материалларын эшкәртү процессларын тикшерү, аларны тормышка ашыру зур теоретик һәм гамәли әһәмияткә ия булды. Әлеге тикшеренүләрнең һәркайсы профессорлар Н. В. Гудин һәм Р. С. Сәйфуллин житәкчелегендә башкарылды.

Кафедраның өченче мөһим фәнни-тикшеренү юнәлеше – газ электрохимиясе иде. Аның ысуллары башкача табып булмый торган яңа матдәләргә реакция продуктының күп чыгышы нәтижәсендә табу мөмкинлеген бирде. Кафедраның бу өлкәдәге тикшеренү эшләре Мәскәү дәүләт университетының газ электрохимиясе лабораториясе һәм Азот житештерү институты белән тыгыз бәйләнештә барды. К.Н. Мочалов житәкчелегендә факел разрядының химик тәэсирен тикшеренү нәтижәләре зур әһәмияткә ия булды.

Кафедра белән Г.С. Воздвиженский идарә иткән чорның үзенчәлегә укуыга һәм методик эшкә зур игътибар юнәлтелтүдән гыйбәрәт. 1967 елда СССР югары һәм урта махсус белем бирү Министрлыгы неорганик химия буенча программаны раслый. Аның төп нигезен неорганик химия кафедрасында эшкәртелгән проект тәшкил итә. 1945 елдан алып 1951 елларга кадәр Г.С. Воздвиженский уку-укуы һәм фәнни хезмәтләр буенча институт проректоры вазыйфасын башкара. 1945 елда ул СССР ФАның Казан филиалын оештыручыларның актив инициаторы буларак чыгыш ясый һәм шундагы электрохимия секторын житәкли. Г.С. Воздвиженский һәм доцент Н.С. Әхмәтов гомуми һәм неорганик химиянең принципияль яңа курсын оештыру буенча зур эш башлап жибәрәләр.

1974 елдан алып 1996 елга кадәр неорганик химия кафедрасын профессор Наил Сибгат улы Әхмәтов җитәкли. Профессор Н. С. Әхмәтов бездә һәм чит илләрдә киң танылган “Общая и неорганическая химия” дәреслегенң авторы һәм “Лабораторные и семинарские занятия по общей и неорганической химии” дигән укуыт ярдәмлегенң автордашы. Бу дәреслекләрнең икесе дә төрле профильле югары уку йортларында, шул исәптән педагогия институтларында, университетларда һәм укуытучыларның белемен күтәрү институтларында киң файдаланыла.

Н. С. Әхмәтов тарафыннан гомуми белем бирү мәктәбенең 7-11нче сыйныфлары өчен “Неорганическая химия” дәреслеге, 8нче һәм 9нчы сыйныфлар өчен химиядән эш дәфтәрләре дә төзелә. Н.С. Әхмәтов җитәкчелегендә кафедрада лекция курсларын һәм тәҗрибәләрне методик яктан тәмин итү, программалаштырылган контроль кертү һәм студентларның мөстәкыйль эшләренң нәтиҗәлеген үстерү буенча зур эш башкарыла. Бу чорда кафедрада Казан шәһәре мәктәбе укучылары өчен химияне тирәнтен өйрәнү буенча “мәктәп факультеты” барлыкка килә.

1976 елда КХТИның неорганик химия кафедрасында химия өлкәсенә карамаган югары уку йортларында гомуми химия мөгаллимнәренң квалификациясен үстерү факультеты оештырыла. Соңрак бу эшкә урта махсус уку йортларының химия һәм математика укуытучылары да тартыла. Әлегә факультет деканы булып озак еллар бие профессор Н. С. Әхмәтов хезмәт итә.

1996 елдан алып бүгенге көнгә кадәр неорганик химия кафедрасын профессор Андрей Михайлович Кузнецов җитәкли. А. М. Кузнецов профессор М.С. Шапник белән бергә нигез салган “Электрохимик фазаара чикләре квант-химик модельләштерү”

дигән яңа фәнни юнәлеш өстендә эшли. Бу юнәлештә молекуляр һәм ионлы адсорбция, комплекслы ионнар катнашында электрохимик реакцияләр механизмнарына караган мөһим һәм теоретик яктан кызыклыгына нәтиҗәләр алынды. Профессор Р.Р. Нәҗметдинов җитәкчелегендә корылма күчерү процесснарының традицион булмаган микроскопик модельләре үстерелә.

Профессор В.К. Половняк лабораториясендә палладий, агалтын, родий элементнары кергән комплекслы органик кушылмаларны синтезлау һәм тикшерү үткөрелә, комплекс төзүче атомнарынң оксидлашу дәрәҗәсен тотрыкландыру мәсьәләләре хәл ителә.

Кафедраның фәнни казанышнары безнең илдә генә түгел, чит илләрдә дә танылды. Аның галимнәре Россиянең һәм чит илләренң күп кенә, шул исәптән Австрия, Германия, Дания, Израил һәм АКШ фәнни үзәкләре белән тыгыз бәйләнештә тикшеренүләр алып баралар. Неорганик химия кафедрасының фәнни тикшеренүләре РФФИ, РФнең Мәгариф министрлыгы, РФ Президенты һәм ТР ФА тарафыннан хуплана һәм финанслана.

Кафедрада химия фәнен ике телдә (рус һәм татар телләрендә) укуыт оештырылды. Гомуми һәм неорганик химия курсын ике телдә алып бару укуытуның методик комплексын булдыруны таләп итте. Моңа дәреслекләр, методик ярдәмлекләр, күрсәткечләр һәм рус-татар телләре параллель рәвештә тирәнтен өйрәнелгән терминологик сүзлекләр керә. Профессор Н.С. Әхмәтов, шушы максатны күздә тотып, 8–9 нчы сыйныфлар өчен татарча неорганик химия дәреслеге язды. Доцент Нурия Мифтахова Н.С. Әхмәтовнең “Актуальные вопросы курса неорганической химии” китабының аерым бүлекләрен татарчага тәрҗемә итте. Неорганик химия курсын татар телендә үзләштерүче студентларны дидактик материал белән тәмин итү өчен Н. Ш. Мифтахова ике телдә методик ярдәмлекләр һәм русча-татарча химик терминнар сүзлекләре төзде. Бу ярдәмлекләр неорганик химия курсының нигезен тәшкит ителәр.

КГТУның неорганик химия кафедрасы мөгаллимнәре һәм хезмәткәрләре химия фәнен үстерү, химиядән белем бирү өстендә армый-талмый хезмәт итеп, яшь буынны тәрбияләүдә үзләреннән зур өлеш кертәләр.

Бөтендөнъя татар конгрессында

21 ноябрьдә Россия регионнарыннан һәм чит илләрдән Татарстанга килеп укучы студентлар белән очрашу узды. Очрашуны БТК Башкарма комитеты

рәисенең беренче урынбасары **Ринат Вәлиуллин** ачып жибәрде һәм алып барды.

БТК БК рәисе **Ринат Закиров**, жыелган студентларны сәламләп, Татарстан Республикасы Конституциясенең 14нче матдәсә нигезендә өченче ел рәттән Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгы, республиканың югары уку йортларының Ректорлар Советы белән берлектә, Россия Федерациясә, чит илләрдәге татар диаспоралары өчен Татарстан югары уку йортларында белгечләр әзерләү программасы тормышка ашырылу турында әйтте һәм болай дәвам итте:

«Программада Татарстан Республикасы жирлегендәге 16 югары уку йорты катнаша: Казаннан 13 югары уку йорты, Алабуга дәүләт педагогия университеты, Кама политехника институты (Яр Чаллы) һәм Әлмәт нефть институты. Һәр ел саен БТК Башкарма комитеты Россиядәге һәм чит илләрдәге татар милли оешмаларыннан гаризалар жыоны оештыра. Республика югары уку йортларына Россия регионнарыннан һәм чит илләрдән абитуриентлар кабул итү өчен Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгы тәкъдим иткән квота Татарстан Республикасы югары уку йортларының Ректорлар Советы тарафыннан карала һәм кабул ителә. Татарстан Республикасы карамагындагы югары уку йортларында якин чит илләрдәге абитуриентлар өчен Россия Федерациясенең Мәгариф һәм фән министрлыгы түләүсез урыннар бүлеп бирү хакындагы карар чыгаруы эшнә алга этәрергә зур булышлык итте. Ләкин, кызганычка каршы, чит илләрдәге татар жәмгыятьләре Татарстан Республикасы югары уку йортларына

максатчыл керү мөмкинчелеген тулысынча кулланмыйлар. Шулай ук, Татарстан Республикасының чит илләрдәге тулы вәкаләтле һәм даими вәкиллекләре дә бу эшләрне алып барудан асылда читтә кала бирәләр.

Россия Федерациясә регионнарындагы жәмгыять житәкчеләре дә үз жирлекләрендәге балаларны Татарстанга укырга жибөрү эшендә оештыручыларны кайчак уңайсыз хәлдә калдыралар. Ел саен баштагы дәвердә укырга теләк белдергән абитуриентларның нибары 60-80 проценты гына югары уку йортларына гариза тапшыра (2003 елда иң башта бирелгән 126 гаризадан 116 гына укучы уку йортларына гариза бирде).

...Әйтелгән программа буенча ... 2003 елда – 66, 2004 елда – 78, 2005 елда – 82, барлыгы 216 егет һәм кыз Татарстан югары уку йортларына укырга керде.

...Чит илләрдән (Казахстан, Үзбәкстан, Кыргызстан һәм Беларусь) 25 абитуриент укырга керү бәхетенә ирештә. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Казан дәүләт технологик университеты житәкчеләге белән берлектә Кытай халык республикасының Синьцзян-Уйгыр автономияле районнарыннан 36 татар абитуриентының югары уку йортына кадәрге курсларда ике телдә белем алу мәсьәләсә уңай чишелә.

...Татар һәм рус телләрен төпле белмәү сәбәплә, якин һәм чит ил абитуриентларын вузга кадәр 6-8 айлык әзерлек курсларында ике телдә белем бирү мәсьәләсә бүгенге көнгә кадәр актуальлеген югалтмый. Моңарчы иң көчле әзерлек бүлекләре булган Казан дәүләт университетының, шулай ук яңа оешкан Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының әлегә программага кушылуы нәтижәле булыр дип саныйбыз».

Очрашуда катнашкан ТР Дәүләт Советы депутатлары **Разил Вәлиев** һәм **Туфан Миңнуллин**, ТР Мәгариф һәм фән министрының беренче урынбасары **Данил Мостафин**, академик **Миркасыйм Госманов**, филология фәннәре докторы **Дамир Исхаков**, язучы **Рабит Батулла**, БТК Башкарма комитетының бу юнәлештә алып барган эшенең мөһимлеген ассызыклап, студентларга акыллы киңәшләр бирделәр, аларга уңышлар теләделәр.

*

12 декабрьдә БТК Башкарма комитетының утырышы кысаларында Россия мәселә-мәһәлләренә беренче съездына багышланган фәнни-гамәли конференция үткәрелде. Аның темасы: «Татар иҗтимагый хәрәкәте: тарихи тәҗрибә һәм бүгенге көн». Конференция эшендә төрлө төбәкләрдән килгән җәмәгать эшлеклеләре, дин әһелләре, галимнәр, ТР Дәүләт Советы депутатлары катнашты.

БТК БК рәисе **Ринат Закиров** 1905 елның 15 октябрдә узган съездның бүгенге әһәмиятен асызыклап үтте:

«Бүген безнең бу фәнни конференциягә җыелуыбыз, әлбәттә, моннан 100 ел элек булган вакыйгаларны искә төшереп утыруга гына кайтып калмаячак. Чөнки тарихны өйрәнү үткәнбездә белү өчен генә түгел, алдыбызда торган проблемаларны хәл итү өчен дә бик мөһим. Бүген бигрәк тә милләт язмышына кагылышлы тарихи сәхифәләренә яңартуның әһәмияте әйтеп бетергесез артты. Татар милләтенә киләчәгә хакында борчылуы һәм аның проблемаларын хәл итү юлларын эзләү тарихи җирлектән аерылмаска тиеш.»

Докладларда, чыгышларда чагылыш тапкан «иҗтимагый-сәясәт хәрәкәтнең үсеш тенденциясенә нигезләнеп, татар милли хәрәкәтнең тарихи тәҗрибәсен искә алып, гражданлык җәмгыятен формалаштырудагы һәм толерантлыкны саклаудагы җаваплылыкны тоеп», конференциядә катнашучылар тиешле резолюция кабул иттеләр.

*

БТК Башкарма комитетының 13 декабрьдә узган киңәйтелгән утырышында «Татарның заманча яшәү стратегиясе» дигән тема кысаларында ике төп мәсьәлә каралды:

1. Татарның әхлакый кодексы.

2. «Татар гаиләсе» программасын карау һәм «Татар гаиләсе» Фондын оештыру.

Беренче мәсьәлә буенча кереш сүзен БТК БК рәисе **Ринат Закиров** ерак һәм якин тарихка багышлады:

«...Һәрбер халык, һәрбер милләтнең зыялылары гасырлар буена үз милләтенә, кавемәнең киләчәгә, алга баруы турында борчылганнар, үзләренә үсеш юлларын тәкъдим иткәннәр. Аерым шәхеснең билгеле бер көнкүреш кануннары белән яшәвен беренче

чиратта хөкүмәт үз күзәтүенә алган һәм тыюлар, җәзалар белән борынгыдан кешеләргә бер калыпта тоталган. Шуның белән бергә, гомум көнкүреш кагыйдәләре булдырылган һәм ул буыннан-буынга күчеп камилләшкән. Ә инде тулы бер милләткә өндәмә, мөрәҗғәтьләр гадәттә халык өчен авыр вакытларда, милләтнең яшәешенә куркыныч янаганда ясалган, әйтик XIII нче, XVI нчы йөзләрдә, татарлар арасында басып алучыларга каршы торучы өчен мөрәҗғәтьләр булу билгеле. Аларда милләтне саклап калу бары тик бердәмлектә булуы күрсәтелә, халык арасында милләтнең ни дәрәҗәдә көчле булуына ышаныч уятырга омтылыш ята.

...Милли күтәрелеш чоры башлану белән Татарның әхлакый канунын тудыру, төрле юнәлештәге концепцияләргә эшләү башланды, «Милли мәҗлес», «Иттифак» партияләрендә татар халкын яшәтү теориясен эшләү буенча омтылышлар башланып китте. «Татар иҗтимагый үзәгендә» мәгариф, мәдәниятне үстерү концепцияләргә эшләнде, татар халкына мөрәҗғәтьләр кабул ителде. 90нчы еллар башында Т.Миннуллин «Татар канунын» төзү кирәклегенә тәкъдим белән вакытлы матбугатта язып чыкты. Һәм канунын беренче варианты Миркасыйм Госманов, Туфан Миннуллин, Фәндәс Сафиуллин, Разил Вәлиев, Рәшит Ягъфәровлар тарафыннан эшләнеп, халык арасында таратылды. Бу канун 1994 елда Бөтөнтатар мәгариф ассоциациясенә беренче съездында кабул ителде. Бу елларда шулай ук Илдус Әмирханов, Фәүзия Бәйрәмова «Татар гаиләсенә әхлак канунын» эшләделәр. Соңгы елларда Туфан Миннуллинның «Татар канунын» Идел журналында басылып барды. Шулай ук татар милләтенә үсеш юлларын билгеләү, тарихи үткәнбездә күзәтү юнәлешендәге иң күренекле хезмәтләрдән Яхъя Абдуллинның «Татар язмышы», Мирфатыйх Зәкиевнең «Төрки-татар этногенезы», Рашат Сафинның «Татар юлы», Илдус Әмирханның «Татар фәлсәфәсе һәм милли мәгариф», Римзил Вәлиевнең «Татары у себя дома» китапларын, күренекле галимнәребез Рафаэль Хәкимов, Дамир Исхаков, Рашат Әмирханов, Равил Әмирханов, Фәрит Солтанов, Айдар Хәлимнәрнең күпсанлы мекаләләрен һәм китапларын китереп булыр иде.

Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты халкыбызны алга таба да бер милләт итеп саклап калу, ата-бабаларыбыздан калган гаять бай мирасыбызны, матур йолаларыбызны, горейф-гадәтләребезне киләчәк буыннарға житкерү кебек мөһим эштә үзенә Уставы һәм Конгресс корылтайларында кабул ителгән программалар нигезендә эш йөртә. Әйткә, Бөтендөнья татар конгрессының икенче чакырылышында кабул ителгән татар халкына мөрәҗғәтьтә “Безгә милли туплану, берләшү кирәк. Бер жан, бер тән булып яшәсәк, бер-беребезнең хәлен беләп, киңәшәп дөнья көтсәк кенә киләчәктә дә татар дигән халык булып. Кайда гына яшәсәк тә, безнең иң изге, иң зур бурычыбыз – милләтебезне, телебезне, мәдәниятебезне, горейф-гадәтләребезне саклау”, – дилә. Бөтендөнья татар конгрессының III съездында 2002-07 елларда татар милләтенә үсеш стратегиясе программасын төзү турында карар кабул ителгән иде. Шулар карар нигезендә конгресс каршында “Татар милләтенә үсеш стратегиясе комиссиясе” төзелде. Комиссиянең эше фәнни нигездә булсын өчен, Бөтендөнья татар конгрессы, Фәннәр Академиясе һәм Тарих институты белән берлектә этнологик мониторинг үзгә дә булдырды... Үзәк тарафыннан “Татарларның XXI гасырда юлы” исеме белән эшләнүче концепция милләтебез өчен кирәкле хезмәт булып дип ышанасы килә.

...Һәр дәвер үзенә үсеш процессында әхлак нормаларын һәм кагыйдәләрен саклай, тулыландыра, камилләштерә. Бүгенге көндә дөнья нинди генә катлаулы һәм каршылыклы булмасын, ул язмыш уртаклыгы белән бәйлә, шунлыктан кешеләкнең, тулы бер милләтләрнең киләчәгә кешегә, аның әхлакый сыйфатларына бәйлә. Гомумкешеләкнең рухи хәзинәсе нигезендә үз фикереңнән баш тартмыйча, төп принциплардан чигенмичә, төрле идеологик карашта, диндә булган кешеләр белән үзара мөнәсәбәт, хезмәттәшлек ята».

Аннан соң **Туфан Миннуллин** тарафыннан эшләнгән «Татарның әхлакый кодексы»ның кереш өлешен укып, аның 12 пункттын тәкъдим итте:

“Татар милләте гасырлар буена үзен милли йолалары, милли мәдәнияте белән

саклап килде. Әлбәттә инде, аның үз әхлакый кануннары да бар иде. Аларны без, гәрчә һәр кеше өчен әхлак нормалары Ходай тарафыннан Коръән Кәримдә билгеләнсә дә, язылмаган законнар дип атадык. Ни кызганыч, язылмаган законнарны без оныта яздык. Милләтнең үз йөзә, үз төсмере югала башлады. Кодекс текстын матур итеп язып, классларга, коридор стеналарына эләп куйган мәктәпләргә дә күрергә туры килде. Әлбәттә, кодекс текстына тәнкыйть фикерләргә дә әйтелде – ул тулы ук түгел, шактый нәрсәләр кермәгән, диючеләр булды. Ул фикерләргә белән килешеп тә, шуны әйтергә кирәк – әхлак мәсьәләсенә караган бөтен нәрсәне дә кодекска язып кую зарур түгелдер, анда төп кагыйдәләр генә чагылырга тиештер. Көннәр уза бара, гомер үтә тора, дөнья болгана, Рәсәйдә сәяси вәзгыять тә үзгәрә, татарны көрәшәп алган әз-мәз мөстәкыйльлегеннән тагын мәхрүм итә башладылар. Димәк, безгә үзебезне саклап калу катлаулана. Андый чакта без кыйблабызны тагын да дөресрәк билгеләргә тиешбез. Рухыбыз нык булса, жаныбызны азат итеп тоеп яшәсәк, без яшәү иммунитетын югалтмаячакбыз.”

“1. Татар кешесе! Хәтеренә ал! Синең үз мөстәкыйль дөүләтең булган. Дөүләтле милләтнең генә жир йөзендә кадерә була. Һәр татарның күңелендә йөргән дөүләтчелек идеясе саклансын. Шушы тарихи гаделлек өчен үзгә һәм нәселәң көрәшәргә тиеш.

2. Татар кешесе! Кайда яшәвенә карамас-тан, халыклар арасында үз урынын оныт-ма, үз кадеренә бел. Тарихи традицияләреңне, ата-бабадан калган горейф-гадәтләреңне хөрмәтлә, дин-иманыңны сакла.

3. Татар кешесе! Бел! Син сөйләшкән тел дистәләгән гасырлар буенча чарланып, иң камил телләр дәрәҗәсенә күтәрелгән. Синең телендә катлаулы фәнни хезмәтләр дә, илаһи төшенчәләр дә, гүзәл әдәби әсәрләр дә язылган. Аны хөрмәт ит, сакла һәм үстер!

4. Татар кешесе! Горурлан! Син жир йөзендәгә барлык халыклар белән да тыныч һәм тату яши беләсәң. Синең өчен барлык халыклар да тигез. Әмма, бүтәннәргә хөрмәт иткәндә, үзгәңнә дә гадел хөрмәткә ласкә икәнлегенә онытма.

5. Татар кешесе! Киләчәккә кара! Киләсе

буынның язмышы өчен дә җаваплы икәнене исеннән чыгарма. Нәселеннән рухы, физик һәм милли сәламәт булуы синең кулыңда. Халыкның киләчәге ишле, тәрбияле гаиләдә.

6. Татар кешесе! Укы! Гыйлемле-белемле бул! Дәүләт төзү, аның белән идарә итү өчен дә, рухи һәм матди байлык туплау өчен дә аң-белем кирәк. Кушканны гына эшләүче түгел, үзең дә иҗади дәрәжәдә эшләрлек зур белемгә ия бул.

7. Татар кешесе! Уяу бул! Кайбер милләтләрне үз куллары белән юк итү сәясәте әле һаман да бетмәгән. Тарихтагы ялгышлар кабатлана күрмәсен. Хөсөтлек, көнчелек, вак мәнфәгатьләрдән өстен торыйк. Бер-беребезгә игътибарлы һәм ярдәмчел булайк. Бергә булайк, бердәм булайк.

8. Татар кешесе! Тирә-ягыңа кара! Без ата-бабаларыбыздан калган матур һәм бай җирдә яшибез. Үзең яшәгән җирнең кадерен бел, аны киләчәк буыннарга пычранмаган килеш тапшыр.

9. Татар кешесе! Сак бул! Безнең тирә-бездә эчкечелек, наркоманлык, рухи пычраклык кебек куркыныч афәтләр йөри. Бу афәтләргә каршы торыр өчен сиңа айнык акыл, сәламәт рух кирәк. Үзеңдә яшәтән үк ихтыяр көче тәрбиялә.

10. Татар кешесе! Онытма! Кешелек дөнъясы, кызганычка каршы, камил түгел. Халыкларны сортларга бүлеп, аларны үзара каршы кую дәвам итә. Татарлыгыбызны сынарга теләүчеләр табыла икән, көрәш мәйданына чыгарга әзер бул.

11. Татар кешесе! Син төркиләргә токымыңнан. Туганнарыңның күплеген онытма. Туганнарыңа сыен һәм туганнарыңны сыендыр.

12. Татар кешесе! Зур гаделлеккә ирешер өчен алдынгы һәм прогрессив җәмгыятьләр белән элемтәдә бул. Аларның уңай тәҗрибәләрен үзләштер һәм башкаларга да ирештер."

Фикер алышуда тарих фәннәре докторы **Дамир Исхаков**, академиклар **Мирфатыйх Зәкиев**, **Миркасыйм Госманов**, язучылар **Фәүзия Бәйрамова**, **Рабит Батулла**, мөгаллим **Рәшит Сафин**, филология фәннәре кандидаты **Рәшит Ягъфәров** катнаштылар.

*

«Татар гаиләсе» программа прроектын тәкъдим иткәндә **Ринат Закиров** мәсьәләнең мөһимлеген ассызыкклады:

«...Татарлык гаиләдән башлана, гаилә – милләтнең төп тоткасы. Татарны элек-электән татар итеп гаилә саклап килгән. Чит илләрдә яшәүче милләттәшләребезнең тәҗрибәсе шуны исбат итә. Аларның татар гаиләсен саклап калу, ассимиляциягә каршы торуда тупланган тәҗрибәләре уңай үрнәк булып тора.

Татар гаиләсе бүген кризис кичерә. Берничә йөз еллар буенча формалашкан үзенә хас булган күркәм сыйфатларын, кыйммәтләрен югалта бара. Хәзер гаиләдә ана телендә сөйләшү сирәгәя, рухи бушлык, әхлаксызлык, эчкечелек кебек ямьсез күренешләр чәчәк ата, балалар һәм картлар йортлары арта, никахлашу һәм бала табу кими. Әгәр бу проблемаларны бүген хәл итә алмыйбыз икән, алар балаларыбыз аша киләчәк буынга күчә, димәк, без бу буынны да милләт өчен югалтабыз дигән сүз. Шуңа күрә көн үзәгендә татар гаиләсе нигезендә яткан рухи-әхлакый кыйммәтләрен, тәрбия алымын, горур-гадәтләрен кайтарып, татар гаиләсен таркалудан саклап калу бурычы тора.

...Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты «Татар гаиләсе» Программасын эшләүне, кабул итүне һәм тормышка ашыруны кирәк дип саный. Дәүләтнең милли сәясәте булганын көтеп торсак, милләтебезнең юкка чыгуы да ихтимал. Бу процесс бара да инде. Шуңа күрә татар иҗтимагый оешмалары, гаилә белән бәйлә барлык структуралар өлгәе эшнә үз өстенә алырга тиеш дип саныйм».

Икенче мәсьәлә буенча фикер алышуда ТР Министрлар кабинеты каршындагы Гражданнарның хәлен теркәү идарәсе хезмәткәре **Илдус Әмирханов**, Татар хатын-кызларының «Ак калфак» җәмгыяте рәисе **Кәмәрия Хәмидуллина**, Пенза өлкәсе җирле милли-мәдәни автономия рәисе **Кязим Дибәрдинов**, ТР милли китапханәсенең фәнни хезмәткәре **Әнвәр Хәйри** катнаштылар.

(БТК Башкарма комитеты чараларынан фоторепортаж тышлыкның 3нче битендә китерелә).

Бөтендөнья татар конгрессында

Ибн Халдун харитасы

Урта гасыр мөселман цивилизациясенең иң күренекле вәкилләреннән берсе – гарәп галиме Габдеррәхман Әбү Зәйд бине Мөхәммәд бине Халдун (1332-1406) үз дәверендә жир йөзенең Азия, Африка һәм Европа кыйтгаларының географик һәм сәяси халәте турында тирән белем туплаган һәм шул белемнән шактый төгәллек белән картага төшереп калдырган. Ибн Халдун картасы жир йөзен урта гасыр мөселман географлары күзаллаганча жиде икъялимга (климатка) бүлеп сызылган. Жирне шар рәвешендә күреп, ул анда Шәрыкъ (көнчыгыш), Гарәб (көнбатыш), Жәнүб (көнъяк), Шималь (төнъяк) юнәлешләрен билгели. Көнъяк юнәлештә Гинд, Чин, Кирман, Йәмән, Хорасан һ.б. атамаларны күрергә мөмкин. Жир йөзендәге кеше яши торган жиде икъялим шар өстендәге киңлекләренә белдерүче сызыклар белән бүленгән. Жиденче икъялимдә Болгар жире күрсәтелгән.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы